

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis

(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

PUBLICATIE GESUBSIDIEERD DOOR HET
MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS

XIII

1959

DRUKKERIJ SANDERUS - OUDENAARDE

De *Zuidnederlandse Maatschappij voor Taalkunde* werd in 1870 opgericht onder voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. HEREMANS.

Haar taak zou zijn « taalkundige vraagstukken te bespreken en op te lossen, waaromtrent tot dan toe geen eenparigheid in Noord- en Zuid-Nederland was bereikt ». Aanvankelijk bedoeld als een « Academie voor Taalkunde », zou de Vereniging niet meer dan 50 leden tellen.

Naderhand echter werd besloten het arbeidsveld te verruimen. Dit weerspiegelt zich o.m. in de naam van de Vereniging, die in 1923 tot *Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* uitgroeide. Er werd naar gestreefd zoveel mogelijk alle takken der filologie en literatuur en der geschiedenis in de Maatschappij te vertegenwoordigen.

De mededelingen der leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met ook andere bijdragen, in de *Handelingen*, die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht uitsluitend *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst alleen op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren.

Bijdragen worden geadresseerd aan de secretaris van de Maatschappij : Gilbert DEGROOTE, Herderinlaan, 22, St-Agatha-Berchem.

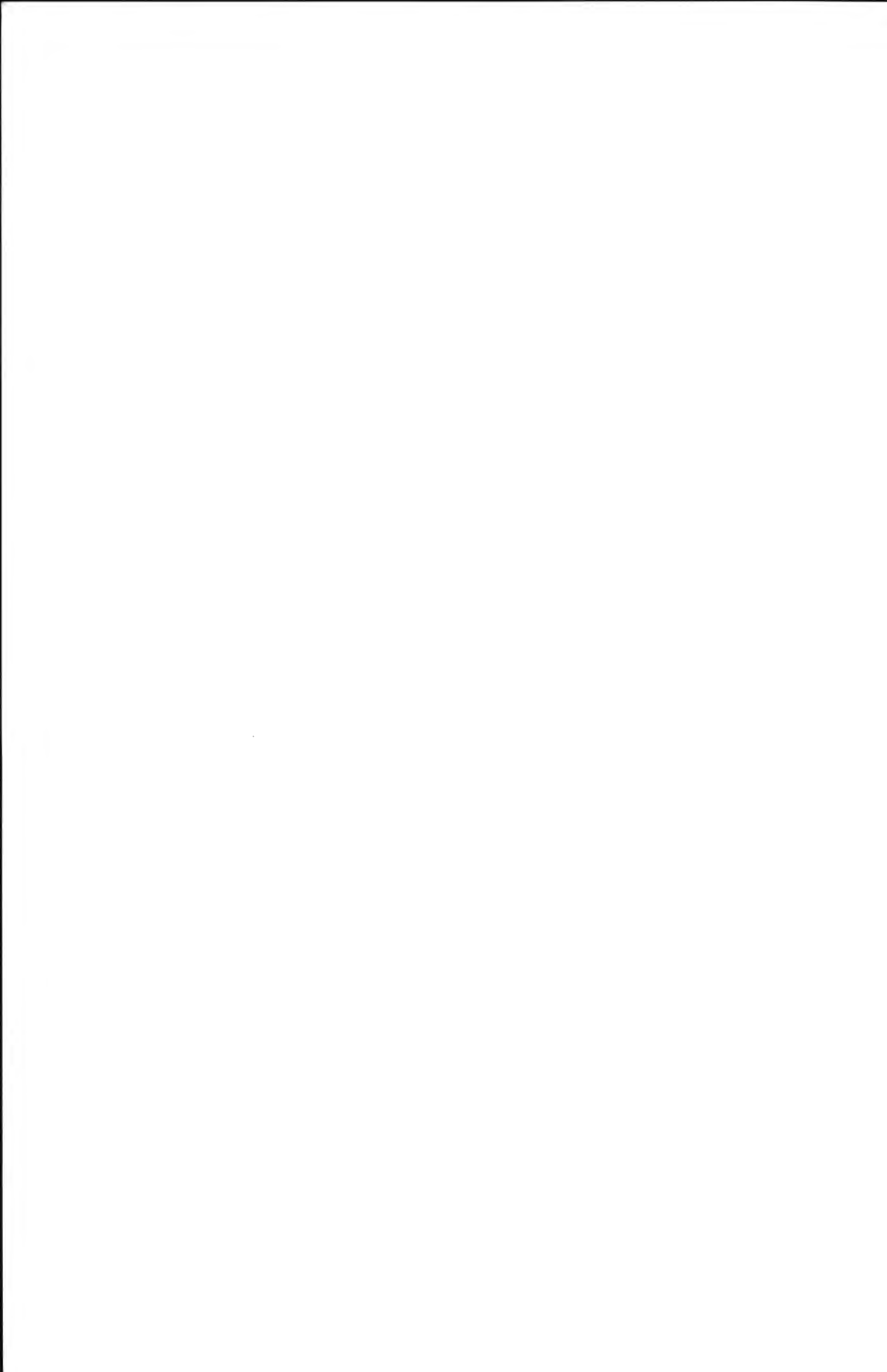

Handelingen I, II, VII en VIII zijn uitverkocht. De overige zijn nog te verkrijgen tegen 100 F per bundel (35% korting voor de boekhandel).

Zich wenden tot de secretaris, voornoemd adres. Het bedrag te storten op P.R. 4051.77 t.n.v. de Maatschappij.

INHOUD

1. Belangstelling voor de middeleeuwen in het humanistisch onderwijs der XVIIe eeuw, door Dr. J. ANDRIESEN, S.J. 5
2. Van ketterse en andere schandaleuse spelen, door Z.E.H. AL. DE MAEYER 23
3. Het « Hygiasticon » van L. Lessius: surrogaat, duplikaat of plagiaat van L. Cornaro's « Discorsi della Vita Sobria » ? door Dr. med. L. ELAUT 61
4. Een Rapiarium uit Jan van Leeuwen, door Dr. R. LIEVENS 73
5. De oorzaken van het succes in Duitsland van Timmermans' vertaald werk, door J. MERTENS 85
6. In memoriam Dr. Marie Koenen, door Jef NOTERMANS 97
7. Journalistieke visies op Indonesië in de negentiende eeuw, door Jef NOTERMANS 99
8. De onstandvastige houding van Frederik Perrenot tegenover de Staten-Generaal en Don Juan bij het sluiten van de Unie van Brussel en het Eeuwig Edict, door Dr. G. RENSON 113
9. Diachronische syntaxisbeschrijving van een dialect, door Dr. V.F. VANACKER 135
10. De figuur van Germanicus bij Tacitus en bij N.P. van Wyk Louw, door Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE 145
11. Werkzaamheden van de Maatschappij 159
12. Ledenlijst 1959 169

Belangstelling voor de middeleeuwen in het humanistisch onderwijs der XVIIe eeuw¹

DOOR

Dr. J. ANDRIESSEN S.J.
lid der Maatschappij

De tijd waar men zich de renaissance voorstelde als een hergeboorte van of terugkeer naar de oudheid (in kunst, literatuur, pedagogie, wijsbegeerte enz.) en bijgevolg als een volkomen breuk met de middeleeuwen, is reeds lang voorbij. Uit allerhande studies is steeds meer gebleken dat de werkelijkheid van de XVe en XVIe eeuw niet strookte met een dergelijke al te simplistische opvatting en in feite een zeer gekompliceerd geheel uitmaakte waarin oude en nieuwe stromingen dooreenliepen. Er lag wel degelijk continuïteit in de ontwikkeling van de ideeën.

Zo kunnen we, om ons tot één gebied te beperken, inderdaad konstateren dat de intenser studie van de oudheid de belangstelling voor het middeleeuws verleden uiteraard niet uitsloot. Heeft ze wel misschien in bepaalde gevallen en op bepaalde ogenblikken remmend daarop ingewerkt, anderzijds heeft ze zeker ook bevruchtend in dat opzicht gewerkt en kwam de nieuwe geest de beoefening van de geschiedenis ten goede². Namen als Jacob de Meyer, Molanus, Haraeus, Miraeus en vele anderen zeggen voldoende hoe te onzent de humanistische tijdgeest aan de middeleeuwse geschiedenis en aan het eigen nationaal verleden een ruime plaats heeft verleend³. Vanwege de Jezuïeten, die dan toch als representatieve dragers van de humanistische ideeën worden voorgesteld, ontbrak het evenmin aan belangstelling op dit punt: een Buzelin schreef zijn *Annales Gallo-Flandriae* (Dowaai, 1624), Filips d'Oultreman publiceerde *Constantinopolis Belgica, sive de rebus gestis a Balduino et Henrico Impp. Constantinopolitanis ortu Valentianensibus Belgis libri duo* (Doornik, 1643), Rosweyde stelde

(1) Lezing, gehouden op 23 maart 1958 voor de Maatschappij, groep Algemene geschiedenis.

(2) Vgl. E. FUETER, *Geschichte der neueren Historiographie*³, München-Berlijn, 1936, boek I en II. Een zelfde uitspraak dringt zich trouwens op in verband met de belangstelling voor en het gebruik van de volkstalen.

(3) Vgl. o.m. V. WALGRAVE, *De Renaissance en de eerste uitingen van het moderne volksbewustzijn in Kultuurleven*, XII (1945), 167-189 en 396-418, en B.A. VERMASEREN, *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den opstand*, Maastricht, 1941.

een *Kerckelycke Historie van Neder-landt* (Antwerpen, 1623) samen en hield zich bezig met hagiografische opzoekingen die na zijn dood zouden leiden tot de grootse onderneming der *Acta Sanctorum* (Antwerpen, 1643 vv.) door Bollandus, Henschenius en hun opvolgers. Dit alles wordt hier slechts even in herinnering gebracht alvorens meer bepaald onze aandacht te laten uitgaan naar de rol die de geschiedenis in het humanistisch onderwijs van die dagen speelde.

Dat humanistisch onderwijs legde de volle nadruk op de vorming tot volwaardige menselijkheid en zag de weg daarheen in de *eloquentia*, een begrip dat zeker heel wat meer omvatte dan onze « welsprekendheid »⁴. Essentieel en omvangrijk kernstuk in die opleiding was het onderricht van de klassieke talen, het Latijn en in mindere mate ook het Grieks. Had de wijsbegeerte er nog een voltooiende functie, de *lingua vernacula* of volkstaal werd slechts okkasideel bij het onderricht betrokken (langs diktee, vertalingen of katechismusuitleg), maar haar kennis werd toch noodzakelijk geacht, m.a.w. ze moest dus als het ware door het leven zelf worden aangeleerd⁵. Dit was eveneens het geval voor de geschiedenis : om haar groot nut als volstrekt onontbeerlijk beschouwd, werd ze nochtans in geen enkele les *ex professo* onderwezen⁶. Toen de Rijnprovincie van de jezuïetenorde, in haar beoordeling van de *Ratio Studiorum* van 1586, voorstelde een geschiedenisles in het poësisprogram in te schakelen, heeft men te Rome de kwestie in ernstig beraad genomen; het verslag van de besprekingen ontbreekt ons, maar we kennen het resultaat: het voorstel werd afgewezen. Die les paste blijkbaar niet in het pedagogisch schema, en bovendien heeft men waarschijnlijk een expliciet onderwezen geschiedenisvak te moeilijk gevonden voor knapen van die leeftijd⁷. Het volstond, zo meende men, tijdens de andere lessen af en toe de nodige uitleg te verstrekken om de leerlingen reeds die historische bagage mee te geven die hun leeftijd paste; zeker was daar ook

(4) Zie J.B. HERMAN, *La pédagogie des jésuites au XVIIe siècle*, Leuven-Brussel-Parijs, 1914, 203-230, en P.N.M. BOT, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht-Antwerpen, 1955, 76-82.

(5) « Cela veut dire que, pour nos ancêtres, il y avait des branches absolument nécessaires qu'on peut étudier en dehors des classes ! L'idée est plus neuve, plus féconde qu'on ne pourrait croire à première vue » (J.B. HERMAN, *op.cit.*, 212). Cfr. Fr. DE DAINVILLE, *La naissance de l'humanisme moderne*, Parijs, 1945, 292-294.

(6) Cfr. J.B. HERMAN, *op.cit.*, 215, en vooral Fr. DE DAINVILLE, *L'enseignement de l'histoire et de la géographie et le « Ratio Studiorum »*, in *Studi sulla Chiesa antica e sull' Umanesimo. Studi presentati nella Sezione di Storia Ecclesiastica del Congresso Internazionale per il IV Centenario della Pontificia Università Gregoriana, 13-17 ottobre 1953*, Rome, 1954, 132, 134, 153.

(7) « L'histoire est... l'étude de toute la vie, de l'âge mûr principalement » (J.B. HERMAN, *op.cit.*, 217).

enig kritisch inzicht op zijn plaats, en dit kon hun worden bijgebracht door het vergelijken van de gegevens uit sommige klassieke auteurs. De jongens wier persoonlijke belangstelling de richting van de geschiedenis uitging, hadden trouwens nog heel wat historische lectuur te hunner beschikking, wanneer ze die wensten⁸.

Nu moet hier onmiddellijk worden opgemerkt dat deze okkasionele geschiedbeoefening zeer sterk antiek was gekleurd. Het overgrote deel van wat de kolleges aan verzenbundels, toneelstukken, deklamaties, disputaties en andere produkten hebben nagelaten is gewijd aan klassieke, bijbelse of mythologische onderwerpen; ze zijn doorgaans in het Latijn gesteld, en hun toon... valt niet uit de toon! Onmiskenbaar genoot de oudheid de historische voorkeur van die jaren... Toch zou het niet opgaan van een exklusive belangstelling te spreken. Onder de vele uitingen van parascholaire activiteit bevinden er zich een zeker aantal die betrekking hadden op aktuele gebeurtenissen (blijde inkomsten, openbare feestelijkheden, hervorming en katholieke restauratie e.a.), andere die handelden over het eigen verleden van land of volk. Deze laatste juist interesseren ons in dit artikel het meest.

Om hier slechts enkele voorbeelden van dit « nationaal » genre aan te stippen: er verschenen gedichtenbundels over Roermonds verleden (*Ruraemunda illustrata*, in 1613) en over de Antwerpse bisschoppen (*Fama postuma praesulum Antverpiensium*, in 1611); er werden toneelstukken opgevoerd over Karloman (te Doornik, 1603), over Liederik en de forestarii (te Gent, 1638 en te Antwerpen, 1643), over Godfried van Bouillon (te Brussel, 1648), over Dirk van den Elzas en het Heilig Bloed (te Brugge, 1611), over Filips de Goede (te Doornik, 1608 en te Winoksbergen, 1638), enz. Een der merkwaardigste specimina uit deze produktie is een boekje dat in 1605 te Brugge werd gepubliceerd onder de titel *Iudicium Panegyricum Quadrimestris pop. Flandriae*. Een ietwat gedetailleerde studie van zijn toon en inhoud kan ertoe bijdragen het onderwerp van ons artikel op konkreter wijze uiteen te zetten⁹.

(8) Voor deze episode: zie Fr. DE DAINVILLE, *L'enseignement...*, 139-148; J.B. HERMAN, *op.cit.*, 216-217. Een van de paters die meewerkten aan het opstellen van de definitieve tekst der *Ratio Studiorum* van 1599, de bekende humanist Horatius Tursellinus, publiceerde in dat zelfde jaar 1599 een compendium van de kerkelijke en profane geschiedenis, de *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 Epitomae libri X*, een boekje (416 p.) dat een enorme bijval en verspreiding zou kennen, zelfs in protestantse landen (zie C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, dl. VIII, kol. 151-156).

(9) Een bondige ontleiding van het boekje verscheen in onze verhandeling over *De Jezuieten en het samenborigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648*, Antwerpen, 1957, 208-211.

Een exemplaar van dit boekje berust in de Stadsbibliotheek te Brugge en draagt op de keerzijde van de bandomslag een etiketje met o.m. de waarschuwende woorden *valde rarum*, die uiteraard enige aandacht voor deze publikatie schijnen te willen vragen¹⁰. Het boekje meet 13 op 17 cm en beslaat 48 folio's (genummerd volgens de letters A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, die ieder vier folio's hebben, behalve A die er zes en M die er slechts twee heeft). De daareven reeds vermelde titel *IUDICIUM/ PANE-GYRICUM/ QUADRIMEMBRIS/ POP. FLANDRIÆ:/* wordt omschreven en verduidelijkt door de ondertitel *QUO LAUDUM GENERE / potissimum praestet Flandria; / MILITIA ? POLITIA ? OPIBUS ? RELIGIONE ?* De daarbij aansluitende woorden *ACTIONES DUÆ* doen denken aan een toneelopvoering, maar in feite hoort het werkje, zoals uit een nadere kennismaking weldra zal blijken, eer thuis in het genre van de *declamationes* of *disputationes*: het bevat de tekst van een welsprekendheidstornooi dat twee dagen in beslag nam. Het boekje werd gedrukt: *BRUGIS FLAND./ APUD PETRUM SOE-TAERT,/ anno M.DC.V.* Op de titelpagina draagt het bovendien het IHS-monogram, binnen vier concentrische kringen met allerlei versieringsmotieven en omkaderd door een vierkante lijst met een engelenkopje in elke hoek. Wekt dit monogram dadelijk het vermoeden op van een jezuïetische invloed, de expliciete bevestiging daarvan geeft de laatste bladzijde waar onderaan te lezen staat: *BRUGIS, IN COLLEGIO SOCIET. IESU./ IDIB. IUNII. M.DC.V*¹¹. Met de vermelding dat op de voorlaatste bladzijde de kerkelijke goedkeuring prijkt van *ARNOLDUS A MECHLINIA/ S. Th. Lic. & Archidiaconus Brug.*¹² kan de uiterlijke beschrijving van het boekje eindigen.

Over opzet en ontstaan vernemen we nadere bijzonderheden uit de Latijnse opdracht (A2-A3v) *Reverend. mis Primatibus et Nobil. mis Ampl. misque Quattuor-membris Flandriae, Gandavo, Bruggae, Iprae, Franconatui.* Ze werd opgesteld door vijf retorikaleerlingen van het Brugs jezuïetenkollege: Jacobus de Mil, Nicasius Audeiantius, Balduinus Rommelius, Nicolaus Dorpius en Nicolaus

(10) Graag betuigen we hier onze dank aan de heer bibliothekaris voor de welwillendheid waarmee hij ons het kostbare werkje gedurende enkele weken ter beschikking uitleende.

(11) Het jezuïetenkollege te Brugge opende op 12 maart 1575, maar in augustus 1578 moesten de paters wegens de politieke onlusten de stad ontruimen. In juni 1584 werd het kollege heropend. Pater Jacobus Stratius (van der Straeten), uit Brugge afkomstig, had er sinds 1604 de leiding als rektor.

(12) Deze was aartsdiaken sinds 31 januari 1605. Zie *Compendium chronologicum episcoporum Brugenium, necnon praepositorum, decanorum, et canonicorum, etc. ecclesiae cathedralis S. Donatiani Brugenensis, Brugge, 1731, 93.* Nog over hem aldaar pp. 104 en 135. Hij stierf op 28 oktober 1635.

van Wommene, allen Bruggelingen¹³. De jonge auteurs prijzen de Heren Staten om hun belangstelling voor alle kulturele uitingen, met name voor de toneelopvoeringen, hun drukke ambtsbezigheden ten spijt. Door hun aanwezigheid op de uitvoering van de *declamatio* willen ze de jeugdige acteurs aanmoedigen. Wat hun daar wordt aangeboden («scholasticam hanc suam exercitationem», f.A2), is een welsprekendheidstornooi over Vlaanderens roem¹⁴. Hieraan nemen deel : Mars (de krijgsmoed), Mercurius (de rijkdom en pracht), Apollo (het vernuft) en Religio (het Rooms geloof). De jury bestaat uit : Ganda, Bruga, Ipra en Franconia, en wordt voorgezeten door Flandria.

Het lag natuurlijk in de bedoeling van de vijf voormelde knapen, die niet alleen de opdracht maar ook de tekst van het gehele boekje hadden opgesteld, bij de opvoering zelf een rol te vertolken. De Staten-bijeenkomst die te Brugge was voorzien, werd echter een tijdje uitgesteld¹⁵ en intussen beëindigden de auteurs hun retorika, zodat ten slotte de personages door negen andere knapen werden uitgebeeld bij de opvoering van het spel op 12 en 13 juni te Brugge¹⁶.

In een eerste bedrijf komen, na een inleidingsdialoog, achtereenvolgens de vier redenaars aan het woord om Vlaanderens prestaties op militair, op economisch-artistiek, op institutioneel-wetenschappelijk en op godsdienstig gebied te verheerlijken en elk voor zich het leeuwe-aandeel in 's lands roem en grootheid op te eisen. Iedere spreekbeurt wordt gevolgd door een korte dialoog waarin de juryleden aan de spreker de gelegenheid geven enkele detailpunten uit zijn betoog te belichten of uit te diepen. De zitting eindigt met het besluit dat er nogmaals op dit uitgebreide en rijke thema moet worden ingegaan. Dit gebeurt inderdaad daags nadien, in een tweede bedrijf, met hetzelfde schema : aanvangsdialoog, vier nieuwe pleidooien, telkens weer door een korte dialoog afgesloten. Eindelijk doet dan de jury haar uitspraak : dat wel degelijk

(13) De drie laatstgenoemden werden jezueit, Dorpius en van Wommene in oktober 1607, Rommelius in januari 1608.

(14) «De Flandriae laudibus pulcherrimae Patriae suae, qua poterit voce, sibi disserendum proposuit...; et vero quae res ob oculos subjecta magis unicuique esse potest, quam cuiusque Patria, quam Parens illa charissima? et Flandris praesertim, quam haec amplissima et Quadrimestris Flandria? Cuius in omni genere tantae laudes sunt, ut rerum pulchritudo, suum ipsius splendorem verbis allatura esse videatur potius, quam a verbis alienum requisitura» (f.A3r-v).

(15) Over dit uitstel en over de reden daarvan konden de heer J. Denys, conservator van het staatsarchief te Gent, en de heer A. Schouteet, conservator van het stadsarchief te Brugge, ons geen opheldering verschaffen. Graag zeggen we hun hier onze dank voor hun bereidwilligheid.

(16) Nl. Joannes de Gryse, Ludovicus Egghelinck, Franciscus vande Voorde, Jacobus Rommelius, Dionys. van Woestwinckele, Petrus Reivaert, Franciscus a Sandyck, Martinus Spillebeen en Jacobus Bruninck (f.A4v).

in het geloof de oorsprong en verklaring van Vlaanderens luister te zoeken is, — een uitspraak die, gezien de omstandigheden van tijd en plaats, niemand zal verwonderen en die van bij de aanvang kon worden voorspeld.

Uit deze nog vrij algemene verkenning van en eerste contactname met het boekje blijkt reeds dat het daarin voorgestelde stuk door zijn opzet en bouw uitstekend past in de humanistische vorming van die tijd waar de *eloquentia* juist zulke sterke nadruk kreeg, waar het element wedijver zijn plaats had¹⁷ en waar er zo graag en veelvuldig gebruik werd gemaakt van symbolische personages.

Ook door zijn vorm behoort dit stuk tot de typische produkten van het humanistisch onderwijs. Het is geschreven in een vloeiend redenaarslatijn dat er duidelijk naar streeft zo dicht mogelijk aan te leunen bij het model, de bewonderde en meermaals vermelde Tullius (Cicero !). De uitdrukking is naar onze hedendaagse smaak wel wat omslachtig en de toon opgeschroefd. Velerhande citaten uit de klassieke auteurs, allerlei reminiscenties uit de antieke geschiedenis, vergelijkingen met gebeurtenissen en figuren van de Romeinse oudheid getuigen welsprekend van het renaissanceklimaat waarin de jeugdige opstellers hun dagelijkse klasuren doorbrachten.

Wat nu echter de inhoud zelf betreft, daar vinden we het alleszins zeer merkwaardig dat deze kollegeleerlingen, in een van humanisme doordrongen milieu en stijl, wel in hoge mate vertrouwd lijken met de literatuur over het Vlaams verleden, waaruit ze overvloedige gegevens putten om hun zienswijze in het tornooi te staven en te doen zegevieren. Juist op dit punt zouden we even nader willen ingaan aan de hand van een zeker aantal konkrete voorbeelden die we min of meer systematisch zullen trachten te rangschikken.

We beginnen met de twee pleidooien over Vlaanderens krijgsoeroem (ff. B1-B4v; G2-G4v). Het zal niemand verwonderen van bij de aanvang een uitbundige lof over de dapperheid van de Nerviërs te horen : hier kon de opsteller van beide pleidooien zich immers verlaten op het gezag van Caesars beroemde uitspraak¹⁸ en vergde het van hem geen bijzonder grote moeite om in de Nerviërs de voorouders van de *Flandri* te zien. Maar dit is slechts

(17) Vgl. P.N. BOT, *op.cit.*, 56-58; H.W. FORTGENS, *Schola latina*, Zwolle, 1958, 61; Th. SIMAR, *Etude sur Erycius Puteanus (1574-1656), considéré spécialement dans l'histoire de la philologie belge et dans son enseignement à l'université de Louvain*, Leuven, 1909, 145-149. Wat de jezuitenkolleges betreft, zie J. B. HERMAN, *op.cit.*, 83 en 102.

(18) « sed inter fortissimos Gallorum Belgas » (f.B1v).

een uitgangspunt om de lijn verder door te trekken naar tijden waarvoor op geen Caesar of andere antieke auteurs kan worden voortgebouwd. Na enkele eeuwen hebben de *Flandri* het Romeinse juk afgeschud en hoogstwaarschijnlijk bevonden er zich ook *Flandri* onder Odoakers troepen die Rome ten val brachten (f.B3). Met die mening heeft de opsteller zich nochtans op ijs-van-één-nacht gewaagd, en hij haast zich dan ook vaster grond onder zijn beweringen te voelen. Hij weet zich pas veilig wanneer hij Boudewijn de IJzeren ontmoet. Met hem zet immers de onafgebroken rij manhaftige graven in, die Vlaanderen roem hebben bezorgd door hun dapper verweer tegen iedere aanval, terwijl de bevolking van haar kant eveneens door onverschrokkenheid uitmuntte. Duitse keizers, Franse en Engelse koningen mochten, alleen of in onderling verbond, Vlaanderen belagen, steeds hield het stand en sloeg het de aanvallers terug (f.B3). Zo verging het b.v. keizer Hendrik III die in het midden der XIe eeuw dwars door het West-frankische rijk Vlaanderen wilde binnendringen: Boudewijn V versperde hem niet enkel de toegang door een lange verdedigingsgracht die in drie dagen tijds werd gegraven, maar achtervolgde hem dan nog zegevierend tot Mainz toe (ff. B3r-v)¹⁹. Gedurende de regering van graaf Filips van den Elzas rukten Engelsen en Fransen samen tevergeefs tegen Vlaanderen op (f. B3v)²⁰. Toen in 1297 Frankrijk, gebruik makend van een noodlottige verdeeldheid onder de Vlamingen, graaf Gwijde in hechtenis had genomen en het pleit beslecht scheen, beseften de Vlamingen dat hun vrijheid op het spel stond; ze versloegen en verdreven de Fransen, en kort nadien behaalden ze te Kortrijk, trots hun numerieke minderheid, een schitterende zege op het machtige leger van Filips de Schone (*Philippus Pulchrobarbus*); ze doodden er 22.000 vijanden, terwijl er in hun eigen rangen slechts 100 sneuvelde, en ze maakten 700 gulden sporen buit, ja volgens een geloofwaardig getuige zelfs 4.000 (ff. B3-4)! Die zege bij Kortrijk, waarover de auteur zich in lyrische ontboezemingen uitlaat²¹, heeft de Fransen met zulk ontzag vervuld dat ze in de eerstvolgende jaren, tijdens de regering van Filips, van zijn zoon Lodewijk (die nochtans, naar men zegt, zijn bijnaam *le Hutin* kreeg omdat hij er zo op

(19) De hier behandelde gebeurtenis is een bekende episode uit de strijd van keizer Hendrik tegen Godfried van Brabant, Dirk van Holland en Boudewijn V. Alleen de toespeling op Mainz (« sed Moguntiam usque vos victum victores sitis persecuti », f.B3v) is niet duidelijk. Wel ondernamen de drie graven een veldtocht tegen Nijmegen en tegen Verdun.

(20) In de jaren 1180-1186.

(21) « Cortracenam illam, victoriam dicam? an non immortalitatem potius? flandrico nomini comparastis. Cortracenam! Unde Cortracenus ager exterarum nationum Sepulcri nomen accepit immortale » enz. enz. (f.B4).

gebrand was de strijd tegen de Vlamingen aan te gaan) en zelfs van Filips van Valois, de kamp niet aandurfd en aankonden (ff. B4v, C1).

In 1379 was Gent, door een Frans geschiedschrijver zelf ooit eens onder de dapperste steden ter wereld vermeld (f.B2), door 60.000 vijanden omsingeld; toch vond het op dat hachelijke ogenblik nog de gelegenheid een sterke schare uit te zenden tegen twee naburige steden (f.B2). Korte tijd nadien doorstond Frans Ackerman met de zijnen heldhaftig het zware beleg van Damme vanwege 100.000 Fransen, en wisten allen ten slotte, toen de stad reddeloos verloren was, heelhuids te ontkomen (f.B2v). Van hun kant deden de vrouwen in dapperheid niet onder voor de mannen: die van Nieuwpoort b.v. namen, met de helm op het hoofd, hun aandeel in de verdediging van hun stad tijdens een Frans beleg (ff.B2v-B3), en die van Gent gordden hun mannen de wapens om en vuurden hen aan alsof zij zelf ten strijde wilden trekken (f.B3).

Evenmin ontbreken in Vlaanderens geschiedenis de staaltjes van persoonlijke moed. Te Bouvines, waar het op een nederlaag uitliep, onderscheidden zich twee ridders uit het Brugse Vrije, Philippus en Petrus van Maldegem (f.B2v). Filips de Goede nam zelf in een gevecht twee Franse edelen gevangen (f.B2) en zijn zoon Karel verwierf zich door zijn dapperheid de bijnaam de Stoute (ff.B2, C1). Tweemaal is het gebeurd dat een Franse koning zich in volle veldslag gevangen moest geven, telkens aan een ridder uit Vlaanderen, nl. Jan II aan Denijs van Morbeek te Poitiers in 1356 en Frans I aan Charles van Lannoy te Pavia in 1525 (f.B2). En dan is er nog de Gentse vaandrig Cornelius Sneysens van 1452 die — de auteur vermeldt niet dat het hier de strijd van Gent gold tegen de Boergondische landsheer Filips — dodelijk getroffen en op de knieën neergestort, zich tot zijn laatste ademtocht bleef weren, het vaandel in de ene, het zwaard in de andere hand... (f.B2v).

Met nadruk wijst de opsteller er verder op, dat Vlaanderen steeds ter verdediging, nooit ter verovering heeft gestreden, en ook dat Vlaanderen herhaaldelijk anderen te hulp kwam. Zo dankt b.v. Karel de Eenvoudige zijn koningstitel aan de tussenkomst van Boudewijn de Kale en het behoud van zijn koningsmacht aan de steun van Arnulf de Grote (f.G2). Boudewijn V verleende hulp aan Willem van Normandië in 1066 (f.G2v), en Willem van Ieper²² redde koning Steven van Blois uit de handen van de vijand en kreeg tot loon hiervoor een Engels graafschap in leen (ff. B2r-v, G2v). Filips van den Elzas steunde zijn suzerain Filips-August tegen

(22) Bedoeld is Willem van Loo, de tegenstander van graaf Karel de Goede, die na diens dood en na de troonsbestijging van Dirk van den Elzas naar Engeland uitweek, waar hij betrokken raakte in de oorlog tussen Matilde en Steven van Blois.

Engeland (f.G2), Jan zonder Vrees kwam tussen ten voordele van Parijs (ff.G2r-v) en Edward van York kon rekenen op de hulp van Karel de Stoute (f.G2v). Een bijzonder luisterrijk aandeel had Vlaanderen natuurlijk ook in de kruistochten. De graven Robrecht van Jeruzalem, Dirk en Filips van den Elzas, Boudewijn IX en hun volgelingen onderscheidden zich in het Oosten, en Filips de Goede had nog grootser plannen. De zwarte leeuw uit Vlaanderens wapen vereeuwigd al die roemvolle daden²³, zoals ook het schild van het stadje Biervliet met zijn viervoudige letter B²⁴ voor altijd de herinnering bewaart aan de onverschrokken houding van een schare Biervlietenaren bij de inname van Konstantinopel in 1203 (ff.G3v-G4).

In zijn beschouwing over Vlaanderens pracht en rijkdom (ff.C2-C4v, H2-H4v) weidt de volgende spreker, naar het voorbeeld van Guicciardini en trouwens meermaals met verwijzing naar diens werk²⁵, uit over de vruchtbaarheid van de Vlaamse bodem, over de aanleg en inspanning van zijn bewoners, over de vele fraaie gebouwen, over al het mooie dat Vlaanderen tot een soort aards paradijs maakte (f.C2v). Zo verheerlijkt hij o.m. de wondere vruchtbaarheid van Veurne-Ambacht en van het Waasland, de sterke paarden van het Brugse Vrije en het rijke vee van Lampernisse, de vele vissen in de Schelde en de haringvangst op zee (f.C3, D1). Hij zingt de lof van de vette en smakelijke Vlaamse boter (f.D1v) en van de heerlijke appels en peren (ff.C2v-C3). Hij herinnert aan de betekenis van het destijds bloeiende Hondschote (f.H3v). Hij wijst op Vlaanderens handelsroem die, de ongelukkige omstandigheden ten spijt²⁶, nog immer stand houdt, en vindt in het feit dat de buitenlanders de term *Flandria* gebruiken voor het gehele *Nederlant* een afdoend bewijs van Vlaanderens van oudsher wijd en zijd verspreide handelsfaam (H2r-v). Vreemdelingen bewonderen hier de enorme bevolkingsdichtheid, de indrukwekkende stadhuizen, de fraaie steden, het ongeëvenaarde

(23) « sic tu insigni illo Nigro Leone, quod aeternum devictae Syriae foret monumentum, insignita es » (f.G4).

(24) « municipium vestrum (heu! nunc propter Oceani, Haereticorumque aestus vestra ope destitutum, sed non immortalitate tamen gloriae vestrae » (f. G 4). De viervoudige letter B wordt in verband gebracht met de Byzantijnse keizerspreuk: basileus basileoon basileusi basileuoon (rex regum reges).

(25) Het welbekende *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van de Italiaanse koopman Ludovico Guicciardini die in de XVIe eeuw te Antwerpen verbleef. De eerste Italiaanse uitgave van zijn boek verscheen in 1567; naderhand volgden vertalingen in het Latijn, Frans en Nederlands.

(26) Gespecificceerd: « iniuria temporum, Martis tumultus, Batavorum rabies » (f.H2).

Brugge met zijn beroemde « Bursa »²⁷, zijn Reie (de Nederlandse term staat verlatijnst in de tekst) en zijn typische bruggen²⁸. Van Vlaanderens welvaart getuigen nog het smaakvolle huisraad, de kleurige klederdracht, de weelderige opsmuk, de weidse ommegangen. Daarvan getuigen evenzeer de schilderkunst, de tapijtvervaardiging en zoveel andere takken van de kunst (ff.C3v-C4v). Daarvan getuigen ook zijn uitgestrekte grenzen, want als het eertijds kleine gebied zo is uitgroeid, dankt het dit grotendeels aan de hoge geldsommen waarmee het zich dorpen, steden en streken heeft kunnen opkopen (f.C2). Daarvan getuigen zelfs zijn militaire prestaties, want voor al die krijgsondernemingen waarover de vorige spreker de lof zong, moest er nog voldoende geld voorhanden zijn, zoals dit trouwens pas zeer duidelijk bleek bij het driejarig beleg van Oostende (ff.C2r-v).

Meer dan al die beschouwingen interesseren ons echter hier nogmaals de talrijke historische bijzonderheden die ter illustratie in het betoog worden ingeweven. Zoals b.v. het aandeel van Boudewijn III (in de korte tijdspanne waarin hij namens zijn vader Arnulf de Grote het grafelijk gezag uitoefende) in de sterke opbloei van de handel door zijn vredesverordeningen en door zijn steun aan de markten van Brugge, Torhout, Kortrijk en Kassel (f.I1). We vernemen dat in 1339 het Franse garnizoen van Doornik bij een uitval meer dan 20.000 stuks vee (schapen, koeien en zwijnen) uit het over-Leise gebied kon buit maken (f.D1), dat een Vlaamse vloot in 1386 uit La Rochelle 9.000 vaten wijn als lading vervoerde (f.I1), dat te Brugge op zeker ogenblik tot 150 vreemde schepen voor anker lagen (f.H2).

Tekenend voor Vlaanderens rijkdom is de nijldige verzuchting die de Franse koningin Joanna van Navarra zich bij haar bezoek te Brugge in 1301 liet ontvallen: dat ze meende alleen koningin te zijn, maar zich hier door een massa andere omringd zag (ff.H4r-v)! En een echo op die uitroep wordt waargenomen in de verwondering van de Franse dauphin Lodewijk die vast overtuigd was dat geen enkel land in Europa Frankrijk in pracht en praal evenaarde maar die tijdens zijn vijfjarige ballingschap aan het Boergondische hof van Filips de Goede moest ervaren hoe welvaart en weelde hoogtij vierden in Vlaanderen (f.C2), of in de verbazing van de Spanjaards die met Filips II voor de eerste maal in het land kwamen (f.H2v). Welke schitterende luister spreidden

(27) Met de reeds door Guicciardini gegeven woordverklaring.

(28) « Pontes autem lapideos, ligneos, rectos, arcuatos tanto numero. tanta elegantia, tanta civium commoditate, ut non immerito ab his Bruga dicenda foret, si non ab illo Ponte ligneo vetustiore Maiores nostri patrium nomen indidissent » (f. H 3, met een nadere verklaring van de laatste zinsnede op f. I 1v).

CORPVS
CHRISTIANORVM

J. P. MIGNE

PATROLOGIA
LATINA ET GRAECA

UITGAVEN BREPOLS — TURNHOUT

herdrukken delen van de Latijnse Patrologie. Nadien zal ook een dergelijke aanvullende inleiding gemaakt worden op de niet uitverkochte delen.

De uitgave van een supplement op de Griekse Patrologie dat de teksten zal bevatten die sinds Migne uitgegeven werden en niet voorkomen in de grote bestaande collecties, ligt ter studie.

*
*   *   *

De aanpassing van de Patrologieën van Migne aan het huidig wetenschappelijk peil zal door specialisten verzorgd worden, volgens de richtlijnen van de monniken van Steenbrugge voor het Middeleeuwse gedeelte en volgens die van de Benedictijnen van Chevetogne voor de Griekse Vaders.

Door de verwezenlijking van dit opzet, hoe noodzakelijk beperkt ook, zal de uitgave van Migne wederom even waardevol als onontbeerlijk zijn.

J. P. MIGNE, PATROLOGIÆ CURSUS COMPLETUS, SERIES LATINA ET GRÆCA

Verkoopsvoorwaarden

Prijs : per deel (genaaid) B. fr. 600.—

De inschrijvers op een volledige reeks (Latijnse of Griekse) genieten 10% korting.

De inschrijvingsvoorwaarden op het Corpus Christianorum vindt men op een bijgevoegd prospectus.

De inschrijving op een volledige reeks omvat alle delen, hetzij van de Latijnse reeks, hetzij van de Griekse reeks, welke op het tijdstip van levering beschikbaar zijn of nog zullen verschijnen.

De lijst van de delen die momenteel leverbaar zijn, vindt men op een bijgevoegd blad. De nummers waarbij vermeld staat « in beperkt aantal » zullen geleverd worden in de volgorde van bestelling en dit zolang de voorraad strekt.

In geval het aantal aanvragen de herdruk van een deel zou wettigen zullen de uitgevers de inschrijvers vooraf inlichten, en hun de prijs en de verkoopsvoorwaarden mededelen.

PATROLOGIÆ LATINÆ SUPPLEMENTUM

door E. P. P. Hamman.

De eerste aflevering van boekdeel I is verschenen. Zij bevat 475 bladzijden en omvat de inhoud van de 13 eerste delen van de Latijnse Patrologie.

De prijs van deze aflevering bedraagt B. fr. ■■■.—**275**

trouwens een Filips de Goede en een Karel de Stoute niet tentoon, bij het bezoek te Parijs in 1461 of bij de besprekingen te Trier in 1473 (f.H3v) !

Dat Vlaanderen zijn voorspoed in ruime mate dankt aan de aanleg en bekwaamheid van zijn bewoners, behoeft nauwelijks enige verklaring voor wie ziet hoe vernuftig dezen allerlei nieuwe technieken wisten uit te denken of elders ontleende procédés tot volmaaktheid hebben gebracht. Zo komt aan Biervliet, en met name aan de beroemde Willem Beukelszoon²⁹ de eer van de uitvinding van het haringkaken toe (f.D1), en Jan van Eyck³⁰ kan erop bogen als eerste de olieverftechniek in de schilderkunst te hebben aangewend (f.C3v). Met fierheid wordt herinnerd aan de lof die de vermaarde (*famosissimus*) Petrarca en koning Alfons van Spanje³¹ de Vlaamse textielnijverheid hebben toegezwaaaid (f.C4), wordt gewezen op de vaardigheid van de blinde vakman Martinus uit Wervik³², o.m. in het vervaardigen van muziek-instrumenten (f.C4v), wordt uitgebreid over de artistieke begaafdheid van sommige vrouwen, zoals Livina Beninck en Suzanna Hurembouts³³, die om hun schilderstant door de Engelse koning naar zijn hof ontboden en zeer geprezen werden (f.C4).

Het overzicht van Vlaanderens staatkundig verleden (ff.D2-E2; I2-K1) bevat vanzelfsprekend de genealogische lijst van de Vlaamse graven, die enerzijds opklimt tot de stamvader Liederik en langs de gemalin van Boudewijn de IJzeren zelfs tot Karel de Grote, anderzijds in één lijn voortloopt, over de Boergondische hertogen, tot Karel V, Filips II en de huidige heersers, de aarts-hertogen. Die schitterende en roemrijke dynastie heeft haar afstammelingen in haast alle Europese vorstenhuizen uitgehuwelijkt en zelfs op konings- en keizerstroon gebracht (ff.D3v-D4; E2v). Enkelen van haar leden die over Vlaanderen regeerden, krijgen tussendoor in de uiteenzetting wat meer reliëf door een opvallende karaktertrek of een kleine anekdote : zo reeds de stamvader Liederik met zijn uiterste zin voor eerlijkheid, die zijn oudste zoon ter dood veroordeelde omdat hij te Doornik een appel uit de korf

(29) « auctore Guilielmo Bouclensi » (f.D1).

(30) « Tu enim illa es Flandria, quae Brugis illo auctore Ioanne Eickio, novas et ante illum diem mortalibus inauditas pingendi artes excogitasti; pingendi ? immo vero picturas, et picturis res quaslibet aeternitati commendandi facultatem assecuta es. Tu es illa, quae efficacem olei vim, ad picturas quasi immortalitate donandas, tibi, tuis posteris, et quibuscunque gentibus patefecisti... » (f.C3v).

(31) Bedoeld is koning Alfons X van Castilië (1252-1284).

(32) Nl. Martin Castelain of Chastelin, in de XVIe eeuw. Zie over hem *Biographie Nationale*, III, kk. 370-371, en L. Guicciardini's werk, s.v. Wervick.

(33) Livina Beninck, uit Brugge, dochter van Simon (1483-1561) en Suzanna Hurembouts of Horenbolt, zuster van Lucas (eerste helft van de XVIe eeuw).

van een arme vrouw had geroofd (f.E1); verder Boudewijn VI die het gezag van de baljuws deed toenemen³⁴; Boudewijn VII Hapken (*Securis*) die met meedogenloze strengheid tegen de boosdoeners optrad (ff.D4v-E1); Filips van den Elzas, wiens grootse visie reeds van zijn prilste jeugd af duidelijk bleek (f.K1v); Gwijde van Dampierre die op tachtigjarige leeftijd bij zijn bevrijding uit de kerker stierf alvorens naar zijn land te kunnen terugkeren, maar die zich nochtans gelukkig achtte om de herwonnen vrijheid van het graafschap (f.E1); Filips de Goede die met grote luister de orde van het Gulden Vlies oprichtte (f.I4v-K1) en tot wie van overal gezanten kwamen, zelfs vanwege Pape Jan (f.D4v), maar die ook bij het beteugelen van een opstand van zijn onderdanen kon wenen om de vele gesneuvelden (f.K1v).

Naast de graaf treden in Vlaanderens bewonderenswaardige politieke structuur — die alle andere, Atheense, Spartaanse en Romeinse inbegrepen, overtreft (ff. D2r-v) ! — de Staten op het voorplan. Hun samenstelling uit Vier Leden is reeds uiteraard de ideale vorm zelf: het woord Leden roept aanstonds het begrip Lichaam op, en het getal Vier beantwoordt aan een der meest essentiële wezenseisen, zoals blijkt uit de vier oerelementen, de vier windstreken, de vier jaargetijden enz. (ff.D2v-D3) !? Belangrijker dan deze niet zeer overtuigende argumentatie zijn echter voor ons weer de historische gegevens waarmee de spreker wil aantonen dat de tussenkomst van de Staten steeds een krachtige steun is geweest voor vorst en land: aldus herhaaldelijk voor Robrecht van Bethune (in 1308, 1313, 1316) tegenover de koning van Frankrijk; eveneens bij het sluiten van de Hollandse vrede in 1322, bij het bevestigen van de rust in het graafschap in 1325, bij de vrede van Arques in 1326; zo ook nog bij de onderhandelingen voor de terugkeer van de drie kasselrijen in Frans-Vlaanderen, in 1369 (f.D3).

Ook de stedelijke magistratuur met haar burgemeesters en schepenen (en de «voegti» te Ieper) komt ter sprake (f.D3), en zelfs de neringen en ambachten worden in het voorbijgaan even vermeld (f.I2). Een reeks namen van bekende juristen, staatslieden en administratoren mocht natuurlijk in dit overzicht niet ontbreken (f.I4).

Daar geheel dit voortreffelijke regerings- en instellingenapparaat natuurlijk zijn ontstaan in eerste instantie dankt aan de eigen volksaard, wordt ook deze spreker zoals zijn voorganger van zelf ertoe gebracht nader in te gaan op enkele karaktertrekken, maar

(34) Hij wilde nl. «*ut candidam virgam Flandriae Praetores (Bailivos vocamus) longam ac rectam gestarent: quae gestantes recti candoris; obviantes, reverentiae; omnes officii admoneret*» (f.D4v).

dan liefst op zulke die nauw samenhangen met het door hem behandelde institutionele thema. Hij uit zijn bewondering voor de oudheid, zuiverheid en sierlijkheid van de Vlaamse taal (f.I2), prijst de gehechtheid van de Vlamingen aan hun taal en hun verweer tegen ieder onrecht op dit punt, zoals o.m. blijkt uit hun eis tot splitsing van de Raad van Vlaanderen, onder Jan zonder Vrees (f.I2v), en vindt gelegenheid om terloops te reppen over het « Schilt ende vrient » van 1302 (f.I2v). Met die gehechtheid aan de eigen taal bezitten de Vlamingen nochtans een grote aanleg voor het aanleren en hanteren van andere talen en een opvallende gemakkelijheid voor de omgang met vreemdelingen (f.E1v.). Bovenal munten ze uit door de trouw aan hun vorst : juist door het heulen met een Engelse partij en door zijn dreigende houding tegenover de graaf kwam een Artevelde b.v. ten val ³⁵ ! Werd een opgewonden volksmassa te Gent niet met ontzag bevangen, toen Karel de Stoute onder hen verscheen ? Bij nog vele andere gelegenheden trouwens volstond de aanwezigheid van de vorst om de ontevreden gemoederen tot bedaren te brengen (ff.I3v-4).

Die rijkbegaafde volksaard verklaart ook de bloei van onderwijs en wetenschap in Vlaanderen. De scholen van Gent en Geraardsbergen konden wedijveren met de beroemde school van Deventer, en Justus Lipsius in eigen persoon heeft zich met de hoogste lof uitgelaten over de prestaties van verscheidene Vlaamse geleerden (f.I3). Die ontwikkeling en kennis beperken zich niet tot de gewone gebieden van de wetenschap, maar strekken zich zelfs uit tot zeer ongewone terreinen uit : vond de valkenjacht b.v. haar oorsprong niet in Vlaanderen, van waaruit ze dan elders werd overgenomen, zelfs door de vermaarde Frederik Barbarossa (ff.I4r-v) ?...

Ten slotte is er de uitvoerige uiteenzetting over de plaats van de godsdienst in Vlaanderens leven en streven (ff.E3-F3v; K2v-L3) : de eerste geloofsverkondigers in het verleden (f.E3v) en de vele heiligen, de bloeiende abdijen met hun bibliotheken en scriptoria, de rijke kerken en de nog kostbaarder en duurzamer schat der talrijke relieken (zeer speciaal het H. Bloed te Brugge, waarbij de wondere opwekking van een doodgeboren kind in 1470 ter sprake komt, - f.K4); de liefdadigheidsbroedersschappen en de kapittels, de bedevaarten (met een expliciete vermelding van het

(35) « Qua de re quod luculentius argumentum, quam quod cum ceteris quidem in rebus Anglicae factioni cum Iacobo illo Artevelde contra Principem, seu dolo, seu minis coacti consentirent; ubi autem de exterminando Principe sola mentio vel per levissimum rumorem audita esset, ipsum statim auctorem Arteveldam arripuerunt, condemnarunt, capite mulctarunt ? » (f.D3v).

Brugse heiligdom van de Potterie, - f.L1v) en de Mariadevotie (met o.m. haar aandeel in de bevrijding van Ieper in 1383, -f.L1v).

Op alle gebied van kunst en kennis zijn namen van toonaangevende geestelijken te noemen: een Hendrik van Gent, de *doctor solemnis* in de tweede helft der XIIIe eeuw (f.K2v), de Franciscan Walter van Brugge die bisschop van Poitiers werd (f.F3), de Cisterciënzer Joannes Sindevindus die te Parijs ging doceren, evenals Joost Clichthove uit Nieuwpoort en nog anderen, waaronder toch een aparte plaats toekomt aan de twee blinde geleerden Carolus Fernandus en Parsifal Belligenius uit Brugge (f.K2v)³⁶.

Vlaanderens militaire prestaties hangen ten nauwste samen met zijn godsdienstzin (ff.L1-L2v). Het schoonste getuigenis daarvan zijn de kruistochten (ff.L3v en F2). Krachtadig verzette men zich tegen iedere ketterij, zoals reeds Tanchelinus kon ervaren (f.E4v), en toen in de XVIe eeuw het protestantisme een tijdlang de macht in handen kreeg, verkozen vele Vlamingen de ballingschap te Sint-Omaars, waar ze door gebed en boete ertoe bijdroegen de ketterij te overwinnen en te verdrijven³⁷. Tijdens het grote schisma van de laatste decennia der XIVe eeuw hield Vlaanderen het, ondanks de bedreigingen van Frankrijk, met de paus van Rome, en toen Brugge op zeker ogenblik onder schismatiek gezag was geraakt, trokken alle bewoners jaarlijks naar Gent om daar hun Pasen te houden bij degenen die aan Rome's kant stonden (ff. E4v-F1).

Ook in dit overzicht wordt een beroep gedaan op de figuren van de graven zelf om de rol van het geloof in Vlaanderens verleden te belichten: hoe het graafschap zijn ontstaan zelf dankte aan de tussenkomst van paus Nikolaas I ten voordele van Boudewijn en Judith in 862-863 (f.E4); hoe Boudewijn de IJzeren voor het verdedigen van zijn gebied tegen de heidense Denen ook zijn toevlucht nam tot het gebeente van de H. Donatianus uit Reims (f.E4v); hoe Arnulf zich om zijn mildheid tegenover de Blandinusabdij de bijnaam de Grote verwierf en gedurende zijn ziekte al zijn vertrouwen op God en op Gerardus' voorspraak stelde (f.F1v)³⁸. Robrecht de Fries droeg in geest van boete het zijne bij tot het oprichten van kerken en kapittels (f.F1v); Robrecht van Jeruzalem

(36) Walter van Brugge werd bisschop van Poitiers in 1300. Joannes Sindevindus stierf te Parijs in 1319, Joost Clichthove te Chartres in 1543. Over Carolus Fernandus (†1496) en Parsifal Belligenius (†1530): zie A. MIRÆUS, *Elogia illustrium Belgii scriptorum*, Antwerpen, 1602, 142-143.

(37) « Ecqua etenim ratione insolentem adventitiorum Haereticorum audaciam repressisset Flandria, urbibus suis expulisset, in Batavorum potius antra retorsisset, si quotidie suis precibus, ieiuniis, eleemosynis, ceterisque sacris armis, Deo spectatore, boni exules non pugnassent? Pugnauerunt, pugnauerunt: refrenata est Haeresios rabies » (f. F1).

(38) Gerardus van Brogne († 959).

nam deel aan de eerste kruistocht en deed er zulk diep besef op van de machtige hulp van Sint-Andreas dat hij een abdij ter ere van de heilige te Brugge liet bouwen, in 1098 (f.L2). Karel de Goede, om zijn mildheid de vader van het volk geheten, werd door zijn godsvrucht naar de marteldood geleid, en bewerkte kort nadien reeds de wonderbare genezing van een man die acht jaar verlamd was (ff.F2r-v). Dirk van den Elzas toog tot viermaal toe naar het H. Land en zijn vrouw Sibylla wijdde zich aan de dienst der zieken (f.F1v). Filips van den Elzas weigerde het koninkrijk Jeruzalem toen het hem in 1177 werd aangeboden omdat hij dit in tegenstrijd achtte met zijn kruisvaardersgelofte (f.E3). Joanna en Margareta van Konstantinopel gaven blijk van hun vrome gezindheid door het stichten van gast- en ziekenhuizen (f.F1v). Karel de Stoute onderscheidde zich door zijn onberispelijk leven en waakte met strenge verordeningen over het gedrag van zijn soldaten opdat ze zich niet te buiten zouden gaan, zelfs bij strafexpedities als tegen Dinant (f.F2). Karel V liet zich bij de gevangenneming van Frans I niet tot uiterlijk feestgejuich verleiden, maar ging 's anderendaags in dankbaarheid om de behaalde zege te konomie (f.F2). En het heilig leven en sterven van Filips II en de deugden van de aarts-hertogen zijn nog voldoende aan allen bekend om erover uit te weiden (f.F2). Spreken overigens, om alles kort samen te vatten, de namen zelf van Goede, Vrome, Rechtvaardige e.d. die vele vorsten droegen, geen duidelijke taal (f.F1v) ?

Bij het beëindigen van deze bloemlezing die in haar uitvoerigheid toch nog beknopt bleef, hoeven we nauwelijks erop te wijzen dat dit boekje niet bijzonder hoog moet worden aangeslagen voor zijn historische oorspronkelijkheid en waarde. De opstellers ontleenden de gegevens aan andere schrijvers en verwijzen trouwens in de marge herhaaldelijk naar die werken : de *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum Libri septendecim*, van Jacob de Meyer (uitgegeven door diens neef Antoon, bij Joannes Steelsius te Antwerpen in 1561), de *Flandria Commentariorum lib. IIII descripta*, van Jacobus Marchantius (Plantijn, Antwerpen, 1596), *Les Chroniques et Annales de Flandres*, van Pierre d'Oudegherst (Plantijn, Antwerpen, 1571), *De rebus gestis regum Francorum libri decem*, van Paulus Emilius (Parijs, 1548), het *Compendium* van Robert Gaguin (omstreeks 1500 opgesteld en herhaaldelijk gedrukt), de *Indiculus Sanctorum Belgii*, van Joannes Molanus (Wellaeus, Leuven, 1573, of Nutius, Antwerpen, 1583), de reeds vermelde *Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimenti detti Germania inferiore*, van L. Guicciardini (Plantijn, Antwerpen, 1567), de *Annales ecclesiastici*, van Caesar Baronius (Rome, 1588-1607), de

Chroniques van Froissart, het zeer recente *Elogia illustrium Belgii scriptorum*, van Aubertus Miraeus (Antwerpen, 1602) en nog een zeker aantal andere.

Evenmin moeten we in het boekje veel kritische zin gaan zoeken. De opstellers nemen doorgaans de gegevens van hun bronnen over zonder zich grote zorg te maken omtrent hun waarachtigheid. Een zeldzame keer horen we even een twijfel opperen over de betrouwbaarheid van een of andere bijzonderheid : over Goropius Becanus' theorie betreffende de oudheid van de Nederlandse taal b.v. (f.I2), over de aanwezigheid van *Flandri* in Odoakers leger (f.B3), over de 4.000 gulden sporen die volgens een auteur te Kortrijk zouden zijn buit gemaakt (f.B4), en in dergelijke gevallen schijnen de opstellers dan meestal nog geneigd toch maar geloof te hechten aan de bewering. Dat ze op hun hoede zouden zijn voor de wel hoge getallen van inwoners, van gesneuvelden enz. mogen we van hen niet verwachten, maar zelfs hebben ze geen oog voor bepaalde onderlinge tegenstrijdigheden die binnen één pleidooi soms te vinden zijn³⁹; ze maken alle bijzonderheden ondergeschikt aan het doel van hun betoog en doen dit niet steeds op erg handige wijze.

Al deze verwijten gaan op. In dat opzicht is dit boekje een tijdsdokument zoals er nog vele andere zijn. Toch menen we het in een bepaald opzicht een zeer merkwaardig tijdsdokument te mogen noemen omdat het nl. voor ons een zeldzaam duidelijk getuigenis uitmaakt van de belangstelling die er in het humanistisch onderwijsmilieu van die jaren voor het eigen middeleeuws verleden mogelijk was. De verwijzingen naar de bovenvermelde werken tonen dat die boeken de leerlingen in handen kwamen, en de overvloedige en voortdurend in het betoog verweven bijzonderheden bewijzen dat de knapen geheel vertrouwd waren met de inhoud.

Jammer genoeg beschikken we niet over vele dergelijke getuigen. Wellicht is ook in die zelfde trant, maar dan Brabants georiënteerd, het spel geweest, dat in 1611 te 's-Hertogenbosch werd opgevoerd⁴⁰. In elk geval waarschuwt de zeldenheid voor een al te gemakkelijke en overhaastige veralgemening. Maar anderzijds kan men, met dit getuigenis van het *Iudicium* voor ogen, moeilijk beweren dat het humanistisch onderwijs der XVIIe eeuw volslagen

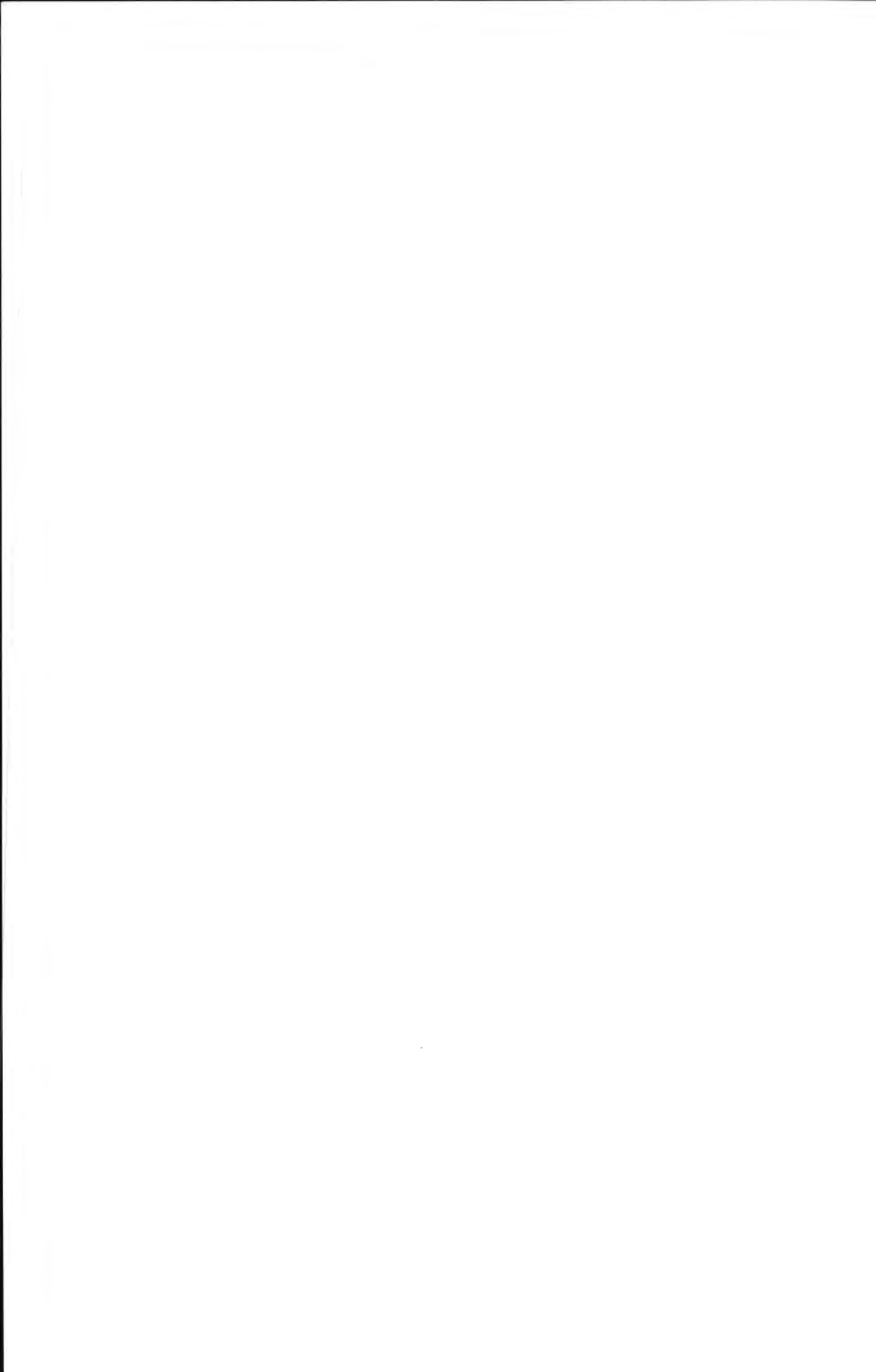
(39) B.v. over de verhouding van de Vlaamse onderdanen tot de Boergondische hertogen.

(40) Naar de annalist uit het kollege van 's-Hertogenbosch voor dat jaar optekende: « ... recitatae quatuor orationes panegyricae in 4 praecipua Sylvaeducensium decora, Mercuriale, Martium, Palladium et Catholicum; interposita iudicia Famae, Brabantiae, Europae, Ecclesiae, praesidente Veritate » (*Algemeen Rijksarchief te Brussel, Jezuietenfonds, Flandro-Belgica*, n. 824, 13).

vreemd stond tegenover het middeleeuws verleden of dat het geschiedenisonderricht er grondig werd verwaarloosd.

Antwerpen, april 1959.

Pas lange tijd nadat ik dit artikel had opgesteld en verschillende weken nadat ik het aan de redactie van de *Handelingen* had verzonden om gezet te worden, kwam me de studie van A. VIAENE onder ogen, *Het debat over Vlaanderens roem in het Jezuïetencollege te Brugge, 1605*, in *Biekorf*, 60 (1959), 161-170. Daar het hier om de beschrijving en ontleding van hetzelfde boekje gaat, vertonen beide artikelen vanzelfsprekend grote gelijkenis. Anderzijds is beider opzet toch verschillend en vullen ze elkaar in zekere opzichten aan. Daarom had de redactie van de *Handelingen* ook geen bezwaar tegen het verschijnen van mijn artikel. J.A.

Van ketterse en andere schandaleuse spelen

DOOR

Z.E.H. AL. DE MAEYER
lid der Maatschappij

Het is algemeen bekend dat, in de voor de Nederlanden rumoerige zestiende eeuw, de rederijkers een zeer betekenisvolle rol hebben gespeeld. Van af 1559 zouden de beruchte plakaten uitdrukkelijk ook tegen de kamers en hun activiteiten worden gericht. De bedrijvigheid van die instellingen was langs natuurlijke wegen geëvolueerd. Naast hun meest opvallende taak : toneelvoorstellingen, inrichten van feesten, stoeten en processien en wat die kant uitgaat, waren ze gegroeid tot kunst- en debatingklubs, tot literaire en politieke « sociëteit ». De grote belangstelling van die dagen lag rond kerkelijke toestanden en gebruiken, bijbellezen en nieuwe leer. Overeenkomstig hun eigen werking werd hun deelneming geprojecteerd op het toneelplan en dat stond aktueel in het teken van de allegorie en het schriftuurlijk bewijs, gedragen op de spitsvondigheden en de nuanceringen die op de scholastiek teruggingen. De voorliefde van die tijd ging zelfs naar het twistgesprek veel meer dan naar de allegorie en naast het meer dramatische van de moraliteit kreeg het « sinesspel » of « schriftuurlijk betoog » zijn grote kans.

Wat voor ons meer een leesstuk zou heten, vol saai redenering, was voor de mensen van toen vol innige ontroering, meeslepend en overtuigend in de spanning van de tijd waarbij het snobisme van het ogenblik ook even om de hoek kwam kijken. Willen geleerd doen in en door (of om) het humanisme, doch minstens evenzeer omwille van de onmiddellijke werkelijkheid, de nieuwe leer, met al de gevaren, de bedreigingen, de folteringen die ermee gepaard gingen. Van de weerslag van de discussie binnenkamers tot het opzweepen van de massa daarbuiten op de planken : wie zal de scheidslijn trekken ? Hoelang blijft het vrijmoedig doch tekenend, goed bedoeld doch scherp aanwijzen en bekampen van misbruiken en mistoestanden ? Wanneer wordt het aanvallen of verloochenen van de leer ? Kan of mag het opstandig karakter te overstaan van de staatsleiding van toen los van het kerkprobleem worden beschouwd ? Is het ketterse of rustverstoring, of allebei te gelijk ? Onderling verbonden als oorzaak en gevolg, of parallele uiting van eenzelfde gemoedstoestand ? Is iets van dat alles louter psy-

chologisch, kronologisch of juridisch uit te maken, of warrelt dat allemaal dooreen? We kunnen evengoed zeggen: zijn die stukken (want met de rederijkers bewegen we bij voorkeur op plankenland) atmosfeerweergevend of atmosfeerscheppend, als zodanig echo van hun tijd of voorboden van komende dingen? Of zijn ze werkelijk naar eigen wezen ketters en direkt opstandig? Wie zal het uitmaken?

Daarom zal het best zijn alleen duidelijk te onderkennen factoren aan te voeren om enige indeling aanvaardbaar te maken. Ook dan nog lopen ze dooreen!

Langs wegen van toevalligheid is men gaan spreken van ketterse spelen, van apostelspelen en schandaleuse spelen. Van meet af aan kunnen we toegeven dat de laatste twee benamingen een gelukkige vondst betekenen: ze geven een wel omschreven, ofschoon louter uitwendige toets aan om bepaalde stukken onder die hoofdingen vast te leggen. De eerste soort — de ketterse spelen — blijft meer in het vage, juister gezegd, is minder omljnd, omdat over de betekenis van de onderscheidende term moeilijk akkoord wordt bereikt. «Ketters» kunnen ze allemaal heten in zover ze de gespannenheid van de tijd verraden. Schandaleus, dat is schandaal, aanstoot, rumoerverwekkend, zijn de meeste. Alleen de apostelspelen, toch ook schandaleus en (of) ketters, vertonen specifieke eigenschappen.

I KETTERSE SPELEN

Onder deze benaming verstaan we niet zo zeer spelen die ketterse leerstellingen voorstaan, dan wel spelen die als zodanig opgedrongen worden door achterafse beschouwingen, hetzij dat ze, naar onze opvattingen in toon en inhoud zo erge vrijpostigheid tegenover kerkelijke instellingen aan de dag leggen dat ze een opstandig karakter gaan vertonen, hetzij dat ze, negatief en positief, leerstellingen eenzijdig verdedigen, aanbevelen of in praktijk tonen, respectievelijk bespotten of afwijzen, waarvan de inhoud, op de spits gedreven, *later* als ketterij zal worden veroordeeld.

Dr L.M. van Dis¹ meent — als jongste en tevens uitvoerigste —, op grond van positieve en negatieve aanwijzingen, bepaalde stukken met een dergelijke geladenheid als beslist ketters te mogen aanstrepen. Dr J. van Mierlo daarentegen, wijst op middeleeuwse praktijken van hetzelfde slag,² op de geest van bedilzucht en vit-

(1) L. M. VAN DIS, *Reformatische rederijkersspelen uit de eerste helft der zestiende eeuw*. 1937, Antwerpen.

(2) J. VAN MIERLO, in zijn bespreking over boven vernoemd werk in «Oms geestelijk erf», april 1937; — en in zijn lezing «De boom der schrifturen», 1939, Gent. (overdruk).

terij, vaak eerlijk bedoeld en gericht tegen misbruiken en mistoestanden en allerlei afwijkingen in de kerkelijke beleving en bij de kerkelijke waardigheidsbekleders; ten slotte op het niet voorhanden zijn van kerkelijke uitspraken of veroordelingen, in deze dan toch beslissend! Zijn stelling luidt: «achteraf» schijnen die stukken ons inderdaad vaak zeer ketterse te zijn. Zijn oordeel is formeel: «Ik herhaal het nog eens: er zijn voor die jaren geen andere criteria van bewust reformatorische gezindheid dan: het loochenen van de kerk als goddelijke instelling of het verwerpen van haar dogma»³.

Wel kan men toegeven dat dergelijke stukken zijn uitgewerkt door schrijvers die veel of herhaaldelijk in ketterse middens verkeerden, sympathie ervoor voelden of betuigden; dat die stukken met voorliefde door kettersegezinde middens werden opgenomen, gesteund, aanbevolen en vertoond. Toch hadden ze nog altijd niet de strafnoot van het kerkelijk leergezag gekregen.

Dat in de meeste gevallen het verzet slechts na de vertoning tot uiting kwam, dikwijls lang nadien; dat men meestal naar de rumoerige nasleep verwees om in te grijpen, schijnt er wel op te wijzen dat de tijdgenoten vooralsnog meer getroffen waren door het rustversturend element, dan wel door het specifiek ketterse ervan. Dat ze niettemin later op de lijst van verboden boeken werden geplaatst, en dat onder gezag van theologisch-dogmatische instellingen, als universiteit of bisschoppelijke kurie, zal wel moeten verklaard worden uit de met ketterij harmoniërende klank die er uit opstijgt.

Onder voorbehoud van al die vaagheid wordt de benaming «ketterse» gegeven aan stukken in boven-omschreven geest, die vóór 22 september 1540 verschenen: datum van de eerste lijst tegen de rederijkers. Toch blijft dan nog altijd het onvaste te overstaan van het kerkelijk oordeel.

Overlopen we nu de meest bekende «ketterse» spelen.

1° *De Sinnespelen van het Rederijkersfeest te Gent in 1539.*

Alhoewel het gentse feest van 1539 geen eigenlijk «landjuweel» mag heten, blijft het vooralsnog die naam behouden die de literaire geschiedschrijving er aan gegeven heeft⁴. De spelen die er vertoond werden moesten een antwoord brengen op de vraag: «welc den

(3) J. VAN MIERLO, *De spelen van zinne vertoond op het landjuweel te Gent, in 1539*, in «De Standaard», 2 december, 1939.

(4) L.M. VAN DIS en B. HERNE, *De spelen van Zinne vertoond op het landjuweel te Gent*. I, Tekst, 1939, Antwerpen. - J. VAN MIERLO, *De spelen van zinne vertoond op het landjuweel te Gent, 1539*. In de «Standaard», Brussel, 2 december, 1939.

mensche stervende meesten troost es». Kenschetsend voor die tijd en de doodsgedachte die toen de geesten beheerste, zou het antwoord onvermijdelijk echo's bevatten van de aanzwellende bekommernissen door de godsdienstige spanning verwekt. « Gezamenlijk geven ze (de negentien spelen) ons een goed beeld van de volkse geloofsopvattingen dier tijden ⁵ ». Dat beeld spreekt van zekerheden en twijfel, van aarzelingen en verlangen, van trouw in vaste overtuiging, doch ook in angst van vele zwakheid en gevaren.

Al de stukken dragen eenzelfde titel: « tspel van... » met de naam van de gemeente waar de kamer thuishoort. Toneelwaarde is er zo goed als niet in te ontdekken ⁶. Met het oog op wat ons hier bezighoudt kan het volgende volstaan.

1. Leffijnghe. 3 pers. 590 vv.

Betrouwen op God wordt gestaafd met verwijzing naar en allusies op de bijbel. Daartegenover staat er een eerbiedig beroep op Maria in te lezen, wat wel alle kettersheid aan het eerste punt zal ontnemen.

2. Brugghe. 4 pers. 521 vv.

Niet de goede werken volstaan; de kracht komt uit de verdiensten van Kristus, wat met de roomse lering overeenstemt. Het is een bestrijden van formalisme ⁷.

3. Mesene. 4 pers. 535 vv.

Geeft in de grond hetzelfde antwoord, alhoewel hier het uitgangspunt « twijfel » is, tegenover het gemis aan innerlijk beleven in het spel van Brugge. Meseen bevat wel enkele mooie verzen.

4. Ipre. 4 pers. 528 vv.

Bepert alles tot vertrouwen in en op God, ook wat de betekenis of de vrucht van de goede werken betreft. Geloof zonder goede werken is een dood geloof.

5. Nieuwkercke. 4 pers. 529 vv.

Zoekt troost in de schriftuur, wat toch niet rechtstreeks te veroordelen is.

6. Nieuport. 3 pers. 589 vv.

Deugdzaam leven met betrouwen op God en eerbied voor de sacramenten. Het is als een wegwerpen van alle disputatie. Nieuwlichers zoeken zelfgeruststelling en verontschuldiging.

7. Thielt. 4 pers. 559 vv.

Verwijst naar Kerk en traditie en naar de sacramenten, zoals Nieuport.

(5) G. KALFF, *Gesch. der Ndl. Letterkunde*, III, 26.

(6) Zie onze bijdrage in *Toneelgids*, 1940, 85-89.

(7) W. VAN EEGHEM schrijft het spel toe aan C. Everaert, in *Toneelgids*, 1939.

8. Antwerpen. 7 pers. 567 vv.

Geloof geeft redding, ook voor de ontoereikendheid van onze verdiensten of goede werken.

9. Axcele. 7 pers. 494 vv.

Gerustheid van geweten. Ook hier, als in nr 6 Nieuport, is zoveel als een ontwijken. Vloeiend geschreven in ongekunstelde eenvoud; vinnig en kleurvol.

10. Thienen. 8 pers. 552 vv.

Schriftuur leert onderwerping aan en betrouwen op Gods barmhartigheid. Ook daar is niets on- of antirooms aan. Het spel is zeer verzorgd en smaakvol geschreven.

11. Menene. 4 pers. 497 vv.

Vrij duistere overladenheid rond de belofte van de h. Geest « die de gelovigen heilig maakt ».

12. Bruessele. 11 pers. 510 vv.

Een spel van twijfel. Enigszins als nr 2 tegen formalisme gericht. Betrouwen op God zal redding brengen. Verzorgd en vol spanning.

13. Caprijcke. 9 pers. 569 vv.

Hier ook zal betrouwen op God eigen ontoereikendheid vruchtbaar maken. Kaprijk geeft een heus spel, op het laatste deel nà. Eenvoudig en in keurige taal.

14. Audenaerde. 6 pers. 510 vv.

Geloof in daden omgezet.

15. Loo. 3 pers. 511 vv.

Bemiddeling van Kristus in Kerk en sacramenten.

16. Cortrijcke. 4 pers. 517 vv.

Barmhartigheid Gods, door Kristus' bemiddeling.

17. Edijinghe. 5 pers. 492 vv.

Wijst het roemen op eigen verdiensten af. Alles komt uit Kristus' verrijzenis.

18. Wynoxberghe. 5 pers. 508 vv.

Bemiddeling van Kristus. Let goed op dat dergelijke opvatting minstens even rooms is als nieuwleers, vermits het steeds voorgehouden is geworden dat onze goede werken alleen kracht hebben door de goddelijke verdiensten en Zijn beloften.

19. Deynze. 5 pers. 497 vv.

Hoop op Kristus « ook » zonder goede werken biedt uitkomst. Kan ook loochening van de goede werken heten.

Die vluchtige weergave toont de zwakke positie van het ketterverwijt. Geen enkel toch van de stukken kan als een aanval beschouwd worden tegen het oude of een rechtstreekse verdediging

van het nieuwe. Dat de mens uit zichzelf niets vermag, dat zijn werken in hun naaktheid ontoereikend zijn is zuiver roomse leer. Misschien kon gewezen worden op de angstvalligheid, tot het dubbelzinnige toe in de stellingname. Alle erkennen echter de goede werken, al verwerpen ze het formalisme dat al te vaak in de beoefening ervan doorstraalt. Alle aanvaarden de bemiddeling van Kristus zonder dewelke de goede werken geen vrucht dragen. Zelfs het meest stoute, Edingen, en in verhouding Antwerpen en Deinze, ontkomen daar niet aan. Het is niet vermetel te beweren dat de stelling van ieder van die stukken minstens evenzeer rooms is als dat ze nieuwleers kan heten; uitdrukkelijke stellingname is telkens rooms, zodat het verwijt « kettters » minstens overhaast is. Het « smakende heresie » dat we in het vonnis over de hierna te behandelen « Boem » lezen spreekt voor ons boekdelen !

2° *Den Boem der Schriftueren.*

« Een spel van vi personagien ghespeelt tot Middelborch in Zeelant den eersten augusti int jaer 1539 »⁸. Het werd nog datzelfde jaar gedrukt te Antwerpen en verboden⁹. In de Sinksenmarktdagen van 1542 werd het in de Scheldestad vertoond door enkele jonge mannen die een eigen kamer, een « papkamer », hadden opgericht : « de damastbloem »¹⁰. Naast naamveranderingen hadden die jonge lui er ook een eigen proloog aan toegevoegd, die voorgedragen werd door een zestienjarige knaap Jacob van Middeldonck¹¹. Een klacht werd neergelegd en een vervolging ingespannen op 16 juni 1542. Het geding werd verdaagd omwille van de inval van Maarten van Rossem. Jacob van Middeldonck ging vrij uit, mitsgaders een borgtocht. Echo's van die vertoning zouden te vinden zijn in de refereinen van Anna Bijns. Als gevolg van stoutmoedigheden van Peter Schuddematte en Jacob van Liesveldt werd de zaak terug opgeroepen op 2 mei 1545. Op 24 juli wordt het stuk aan de rechters voorgelegd. Volledige vrijspraak volgt op 7 mei 1546. De motivering luidt : « jong, onbevoegd, overigens een goed katholiek », alhoewel het stuk zelf als « smakende heresie » wordt bestempeld. Van Middeldonck kreeg alleen de onkosten te betalen.

In 1939 gaf Dr Fl. Prims een omslachtige historiek van het geval¹², terwijl Prof. dr J. van Mierlo in een lezing in de Konink-

(8) MR N.C. LAMBRECHTSSEN VAN RITTHEM, *Beknopte geschiedenis van de middelburgsche rethorykkamer « Het blomeken Jesse »* (zonder pl. of dat. - De kamer heet ook Sint-Anna).

(9) FL. PRIMS, *Antwerpsiana*, XIII, 1939, 84.

(10) J. VAN MIERLO, *Den boem der schriftueren*, 1939, Gent, blz. 19. Overdr.

(11) FL. PRIMS, *ibid.* 90.

(12) *Ibid.* 84-91.

lijke Vlaamse Akademie, met teksten en bewijzen de atmosfeer van het hele geding heeft toegelicht, met de nodige verklaringen te behoeve van de literatuurgeschiedenisschrijvers¹³, die nog altijd — ze schrijven gewoon elkander af!¹⁴ — van doodvonnis en terechtstelling gewagen¹⁵. Lode Bakelmans tracht de verwarring te verklaren door te verwijzen naar een andere Middeldonck, die als wederdoper in 1539 werd terechtgesteld¹⁶. Ook hierop geeft Van Mierlo de nodige toelichting om de mogelijkheden van die verwarring aan te tonen.

Overigens dikken de meeste literatuurgeschiedschrijvers de zogenoemde ketterse betekenis heel wat aan. Alleen Prof. dr G. Kalff oordeelt milder¹⁷. Dr van Mierlo, in het eerste deel van voornoemde lezing, tracht duidelijk te maken wat door kettters moet worden verstaan¹⁸. Wie stout is, mag daarom nog niet kettters heten en kritiek hoe gewaagd ook, betekent nog geen breuk.

Bekijken we nu het stuk zelf¹⁹.

Het geheel telt 910-916 versregels naargelang sommige regels al of niet, omwille van het rijm voor een volledig vers worden geteld. De konstruktie loopt over een proloog, acht taferelen en een noproloog en wordt gedragen door zes personen. De klacht van « Elck bysonder » vertoont een referein en de sinnekens geven een rondeel ten beste. « Sinnekens » zijn het inderdaad, alhoewel ze een zeer persoonlijke rol spelen in het verloop van het stuk. Het vers bereikt slechts zelden de goede middelmaat. Het is het « schandaleuse » gevolg van de spel-vertoning dat belang verwekt, meer dan de eigenlijke inhoud van het stuk, die vrij vlak kan heten.

« Medecijn der zielen », d.i. Jesus of de Verlosser, heeft « Elck bysonder », de menselijke ziel, als een vrouw voorgesteld, in het lustprieel van deugden « goede conscientie » geplaatst en vertrouwt haar als opperste schat de Bijbel toe. De inzet van het konflikt is de strijd om de ziel, hier als werving om een verloofde. De opposenten zijn Jesus enerzijds, vertegenwoordigd door zijn levende woord : de schriftuur; anderzijds de Kerk, zij ook vertegenwoordigd door haar woord minderwaardig te overstaan van het goddelijke: « Mensche-lijke leeringhe ». In de Schrift spreekt de Meester rechtstreeks tot ons; in de menselijke lering is het ook wel de Meester, echter

(13) J. VAN MIERLO, t.a.p. tweede deel.

(14) Nog wel met een blind en niet gecontroleerd verwijzen naar het Antwerps Archievenblad VIII, 359-362.

(15) Zo nog J. TE WINKEL. *Ontwikkelingsgang*, 1922, II, 459 en nà hem L.M. VAN DIS, *Reformatiorische spelen...*, 1937, e.a.

(16) J. VAN MIERLO, t.a.p. 20-22.

(17) G. KALFF, *Gesch.*, III, 22.

(18) J. VAN MIERLO, t.a.p. eerste deel.

(19) We gebruiken het eksemplaar uit de Kon. Bibl. Den Haag, 228G32, ± 1540, 42 blzn. en ook de uitgave van C.D.J. Schotel, 1870 (zeer slordig).

zoals die voortleeft in de Kerk, d.i. met al de gebreken en tekorten die aan werk van mensen vastzitten. Hoe men het kere of draaie, het gaat dus wel terdege om de tegenstelling tussen Kerk en Bijbel, niet als beginsel vooropgezet, doch zoals ze voor de mens treden : de ene onveranderd, de andere met menselijke toevalligheden door de tijden heen. Het menselijke wordt zodanig beklemtoond, dat het goddelijk element in de Kerk wordt voorbijgezien. Weer eens meer dubbelzinnigheid, dubbelhartigheid dan wel stelselmatig aanvallen of verloochenen.

« Menschelijcke leeringhe » zendt « Eyghen wysheyt » en « Natuerlijck begheren » naar de ziel toe om ze te overhalen en gebruikt daartoe precies de verleiding die al het stoffelijke bieden kan : macht, rijkdom, enz., te bereiken over al te menselijk aanwenden van kerkelijke gebruiken. In de grond en over de hele lijn blijft het gericht « tegen alle afgoderij van formalisme en lippengespel »²⁰. Simplistisch doorgedreven moet dat tot botsing leiden met kerkelijk gevestigde praktijken, ofschoon het vertrekpunt met minstens evenveel duidelijkheid binnen de Kerk wordt voorgehouden. Dramatisch steekt het spel goed ineen. Vooral de verleidings-scene vertoont vaart. De « sinnekens » nemen de kans waar van een gevoel van verlatenheid waar de menselijke ziel aan toegeeft, om de ontrouw van de eerste minnaar voor te spiegelen en de overgang te gemakkelijker te maken. Als ze daarin slagen volgt het satirisch zelfportret dat menselijke lering van zichzelf geeft. Juist hierin kon het best een argument gevonden worden om de rechtgelovigheid van de auteur te doen uitkomen. Het gaat meer om eerlijk bedoelde kritiek dan om aanvallende polemieek. Het woord van de Bijbel is zuiver en duidelijk : wat er van afwijkt kan niet goed zijn. En toch zijn er in de Kerk heel wat gedragingen (lees : van mensen) die er niet mee overeen te brengen zijn. Het is als hoorden we een goedmenend gelovige die veel in de nieuwe middens verkeerde en de bezwaren die hij daar heeft gehoord, overmaakt. Het gaat zo ver dat we als het ware de echo's horen van de daar gebruikte woorden en wendingen, en dat is het wat vooral « als smakende heresie » moet worden beschouwd.

Als namens « medecijn der zielen » « gheloove » de menselijke ziel dan komt herinneren aan al de liefde die Jesus haar betoonde, zal « Elck bysonder » onmiddellijk tot haar eerste liefde terugkeren. Het spel sluit met een apoteose van Kristus aan het kruis en een algemeen gebed voor de Kerk dat ze van haar gebreken moge gezuiverd worden, voor de overheden, voor de kamer, voor alle mensen van goede wil. De oprechtheid in dat gebed kan moei-

(20) FL. PRIMS, *a.w.* 86.

lijk worden betwijfeld. Er wordt dus geen stelling genomen tegen de Kerk; ook niet tegen de goede werken, waarvan alleen gezegd wordt dat ze hun kracht verkrijgen door de verdienste van Jesus Kristus; dat de zuiverheid van mening en van geloof dus moet voorgaan. « Een merkwaardig stuk, zegt G. Kalff ²¹ ook hierom, dat de schrijver de middenweg voor geloof en goede werken houdt; doch zich met scherpste uitlaat zowel over de zedeloosheid der geestelijken, als over de wijze waarop zij, niet het geloof, maar de godsdienst opvatten. » Al de verwijten die hier aan de kerkelijke instellingen worden toegebracht, kunnen reeds in vroegere tijdperken worden nagelezen: men heeft er maar Jacob van Maerlant voor open te slaan. Het erge zit hem echter in de tijdsomstandigheden. We mogen niet voorbijzien dat toen vele van die stukken ongemoeid werden gespeeld en gedrukt. Slechts naderhand, als een of ander ketterjager er over viel, ontstonden de betwistingen. Ook hier was zulks het geval. Dat mag echter geen reden zijn dat wij, ook nu nog, aan die straathetze zouden « toegeven ». « Voor ons klinkt dit spel, achteraf, zeer reformatorisch » zegt Dr. J. van Mierlo ²². Dat « achteraf » geeft de juiste toon !

(21) G. KALFF, *Gesch.* III, 22. Die « middenweg » heeft wel een zeer sterke roomse atmosfeer.

(22) J. VAN MIERLO, *Gesch.*, 1950, II, 370.

Het ketterse wordt nog tamelijk uitvoerig verdedigd door L.M. VAN DIS, *Reformatische spelen*, 1937. Antwerpen, 21-23, die hierbij steunt op de door J. te Winkel ten onrechte aangehaalde terechtstelling van Jacob van Middeldonck.

LITERATUUR: A/ Uitgaven in de Katalogus van Leiden, 1877, III.

nr 986: Den boem der schrifuieren van .VI. personagien ghespeelt tot Middelborch in Zeelant, den eersten in Augusto int jaer XXXIX. (z.pl. en j.) 15...? Volgens Lambrechts, a.w. komt die uitgave voor op de index Leuven, 1550. Ook op index Antwerpen 1570, blz. 93. (Verkeerd gekatalogiseerd volgens P.J. Meertens).

Is ook aanwezig te den Haag onder nr 228G32, 42 blzn (± 1540) in één band met « Dwerck der Apostelen ».

nr 987: Den boem... gedrukt bij Niklaas van Oldenborch. te Antwerpen, 15... Volgens Fl. Prims, die daarvoor steunt op Nijhoff-Kronenberg. Nedl. Bibliographie, nr 472, waarschijnlijk uit 1539, doch een andere uitgave dan voorgaande.

nr 988: Den boem... te Dordrecht, bij J. Troyen, 1592, in « Veel schoone chrste-lycke (sic) en schrifuierlycke refereynen. »

nr 989: Den boem... te Gorinchem, 1608, bij Jan Haensberch.

nr 900: in « Drie spelen van zinne uit den tijd der Reformatie », uitg. F. Snellaert; een herdruk, gewijzigd, van wat in Belg. Museum, X, verscheen. Telkens fragmentarisch.

nr 991: Uitgave met ophelderingen en woordenlijst door G.D.J. Schotel. Utrecht. 1870.

B/ Studies.

FL. PRIMS, *Antwerpiana*, XIII, 1939, blzn 84-91.

J. VAN MIERLO, *Den boom der schriften en het geval Jacob van Middeldonck*, Gent, 1939.

3° *Bedroch der Werelt.*

« Een tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt waerdoer die oerspronck der sonden comt welcke regnerende sijn in alle staten, beyde gheestelicken en wereltlicken »²³.

Een dialoog in één tafereel tussen een « cremer » en een « koopman ». « Oorspronck der sonden », de « cremer », zet in met een vrij vinnige monoloog om zijn koopwaar, de zonden, althans in beginsel, aan de man te kunnen brengen. Hij prijst alles aan op satirische wijze, terwijl zijn tegenspeler « menichfuldich bedroch », de koopman, telkens de verkoopwaarde, d.i. het vele gebruik onderlijnt. De hekeling betreft de gebreken die alle standen aankleven, niet het minst de geestelijke instanties : kloosters, abdijen, universiteiten, e.d.m. Simonie en aflaatbrieven moeten het vooral ontgelden. Aan het slot wenden beide personen zich tot het volk dat oordelen moet.

Naar de letter loopt het niet hoger dan wat we iedere dag te horen kunnen krijgen, ook reeds in de middeleeuwen. Toen echter werd de noodzakelijkheid — en vaak de mogelijkheid door tegenstellige voorbeelden — van individuele zuivering en verbetering onderlijnd om geen schade aan de Kerk te veroorzaken; hier — en dat wijst allicht op de tijdsatmosfeer — blijft het beperkt tot een eenzijdige opsomming van grieven en een aanklacht als zou de Kerk van haar eigen wezen zijn afgedwaald. Dat komt nog beter uit in het scherpe behandelen van de aflaatbrieven. Voor sommigen komt het uit Doopsgezinde middens. Technisch is vooral het begin goed als dialoog. Voor het vers moeten enkele onregelmatige en niet rijmende regels worden aangestreept. In totaal zijn er 329 regels voorgedragen door twee personen. Er schijnen wel een paar persoonsverwarringen in de tekstverdeling voor te komen.

L. M. VAN DIS, *Reformatorische spelen uit de eerste helft der XVIe eeuw.* 1937. Antwerpen.

De kon. bibl. te Brussel bezit twee oude uitg., van 1539(?) en 1557 en een hs. van het spel, wschlk naar de oudste druk, maar met talloze spellingvarianten, afkomstig van Serrure en gekatalogiseerd onder Inv. N° 11.129 (spelen van sinnen en Refereynen). [Uit een persoonlijk schrijven vanwege P.J. Meertens.]

(23) F. Pijper. Uitg. en inleiding in « Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, I, 1903-1904. blz 369-371 en 372-387.

In de katalogus van Leiden staat het onder nummer. 5130, tussen « Dwerck der apostelen » (nr 6975) en « Den boem » (nr 987) — (Die nummering doet enigszins verwarrend vermits alles in één bundel of band staat) — Die plaatsing kon het tafelspel vóór 1540 doen stellen, terwijl de latere uitgave van « dwerck », waar het in voorkomt, het toch ná 1540 brengt. De gezamenlijke uitgave kan ook een aanwijzing zijn voor de Noord-Nederlandse oorsprong van het spel.

Het is ook aanwezig te Brussel Nr II, 16488 A 18°.

4° *Lazarus doot.*

In bundel B, fol. 126 v° van het archief van « Trou moet blijcken » heet het :

« Hier begint een spel van sinnen van Lazarus doot ende hoe dat Christus hem opwekte ». Het geheel telt 1082 regels, zes pausae en vijftien personen. Het is een bewerking van het evangelie van Joannes, hoofdst. XI.

In een beginrondeel trachten Martha en Maria Lazarus tot betrouwen op te wekken. Niettemin zenden ze een bode naar Jesus toe. Twee joden zeggen in een rondeel, daarna in een uitvoerige samenspraak hun gevoelens uit over Jesus, niet het minst over zijn toespraak waarover in Jo. VI. Zoals Prof. De Vooy's terecht opmerkt ²⁴, blijkt reeds uit de rangschikking van de personen dat deze twee joden aan de zijde van Jesus staan, terwijl de later bijkomende derde jood, komisch getint, partijganger van het sanhedrin is. Jesus zelf onderhoudt zich met zijn apostelen over Lazarus' slapen en dood.

Na de tweede pauza verschijnen Martha en Maria « bey met een roucleet ». Ze klagen hun nood in een rondeel, in aanvaarding van Gods wil, waar ook de rouwbetrigende joden op wijzen. Maria echter hoopt op leven voor Lazarus. Op het bericht van de bode « uyt opt een endde van de stellagie » gaat Martha Jesus tegemoet hem te voet vallen, daarna Maria en om beurt vragen ze steun en troost. De schrijver volgt hier van nabij het evangelie, ook in de beschouwingen van de joden. Bij het graf bidt Jesus « op syn knien » en « hier sal hem Lazarus opheffen een weynich scheuckende », « Petrus Lazarum ontbinnende » met een dankgebed van Lazarus « op syn kmien » (sic).

Een pauza en dan betuigen de joden hun bewondering. De derde jood wil zich met die ketterse dingen niet bemoeien en liever raad vragen aan de heren van het sanhedrin.

De vierde pauza brengt ons Kaifas « als een bisscop », Ananias als domproost, die samen met de farizeen besluiten Jesus gevangen te nemen, daarin nog versterkt door het bericht van de derde jood « vuytcomende doende reverencie ende seyt ».

Op de nieuwe pauza volgt de bekendmaking : « een deurwaerder boven uyt lesende » tegen de ketterijen van Jesus. De joden staan vertwijfeld, doch betrouwen in de kracht van het woord. Nog maar een rondeel. « Hier sal Jhesus sitten aan een taeffel ende Lazarus met hem. Jhesus syn handen op ten hemel slaen en seyt » en verder de scene van de zalving. Dat maakt de stof uit van een zesde

(24) C.G.N. DE VOOYS, *Trou moet blijcken*, 47.

pausa. De rubriek « Judas yscharioth thooft schuddende seyt » keert tot viermaal terug. Jesus besluit het toneel met een beschouwing over « myn ryck is niet van dese werrelt vuy-wendig ».

Na de laatste pauza stellen de joden vast in een rondeel hoe allen naar Betaniën spoen om Jesus én Lazarus te zien.

Aan het slot tot tweemaal toe een beroep op « in lieff bloeyende » als een duidelijke (?) toespeling op de kamer « de eglantier ». Althans volgens Prof. Kalff, waarbij Prof. De Vooys toch aarzelend²⁵ blijft wat het auteurschap betreft. Dat het te Amsterdam vertoond werd mag echter als vaststaand worden beschouwd²⁶.

Prof. Kalff stelt het stuk tussen 1520-1530. Het ketters karakter is allesbehalve duidelijk. Gispn op overheden, ook geestelijke, is van alle tijden. Dat joodse waardigheidsbekleders gezien en beoordeeld worden als roomskerkelijke, is volgens de tijd die geen historisch of lokaal voorstellen kent. Of zou de aanwijzing « Cayphas als een bisscop » dan ook al kleur bekennen zijn? Stijl en dialoog zijn zeer gewoon, zelfs aan de mindere kant terwijl het overdreven aanwenden van Franse woorden iets stunteligs geeft aan het geheel.

5° Tafelspel van den... Prochiaen...

« Een schoon tafelspel van drie personagien, te weten Een prochiaen, gheheeten Eygen ghemack, Een Coster, gheheeten Menschelijck mensche, Een Wever, gheheeten Evangelis verstant »²⁷.

Het stuk telt 2598 regels, speelt in één tafereel, tussen drie personen. Het is waarschijnlijk tussen 1538 en 1540 geschreven, in een uitgesproken Brabants-Vlaams dialect, door een banneling, die in Gelderland vertoefde²⁸.

Na een pleidooi voor het recht van het vrije woord voor de rederijkers (1-64) volgt een dispuut waarin vijftien bezwaren tegen de « lutherie » (zie vers 405) door de wever worden weerlegd. Het is louter sofistiek, vooral berekend op het gemis aan doorzicht bij de gewone man. Konkrete dogma's worden wel in het brandpunt gesteld, doch telkens wordt dan door de aanvallende wever een nuancerende toelichting gegeven, dat het ten slotte blijken zou dat alle verzet alleen tegen misbruiken is gericht. Dat geldt zelfs bij

(25) Ibid.

(26) Dat het een door Kalff vermelde vertoning zou zijn van december 1533, met straffbedevaart voor de kamer, is een loutere vergissing. (DE VOOYS. *Apostelspelen*, 8.)

(27) Het spel bestaat in een uitgave van 1565, in de Kon. Bibl., Den Haag, nr 7157. — Leiden bezit een uitgave van 1578, z.pl., nr 7157. — Gent U.B. heeft een onvolledig exemplaar, tot regel 2256. — Het werd uitgegeven en ingeleid door L.M. VAN DIS, *Reformatiorische spelen...*, 88-100; 115-117, 150-229, 258-329.

(28) L.M. VAN DIS, *a.u.* 90-91.

wat gezegd wordt over de Biecht (480 en vlgg.). Veel erger is — alweer op de straat afgestemd — de meer dan oneerbiedige aanval tegen de geestelijkheid, haar schraapzucht en haar wangedrag.

Al blijft het een betoog, toch zit er vaart in en het is juist die vaart die sterk Luthers aandoet, meer dan dat de tekst strikt ketters zou zijn.

Het vers is doorgaans soepel, meer dan eens zelfs keurig. De repartieën van de dialoog zijn herhaaldelijk zeer vinnig, om dan weer in rustig, doch levensvol redeneren over te gaan. Het is een goed gesloten gehouden debat. De partijen zijn echter ongelijk voorgesteld; vooral de «prochiaen» is zeer zwak uitgebeeld en mist alle strijdvaardigheid en à-propos.

De algemene toon is «eerder opstandig en destruktief dan Luthers of reformatorisch»²⁹. Wat echter moet onderlijnd worden, dat de Coster zich ten slotte gewonnen geeft voor de bespraaktheid van de Wever, nadat hij koppig iedere afzonderlijke aantijging had verworpen.

II APOSTELSPELEN

Met Apostelspelen bedoelen we toneelspelen die voor onderwerp hebben het leven of een deel daarvan, van een of ander apostel. Voor de tematiek gaan ze terug op het Nieuw-Testamentisch boek «de Handelingen van de Apostelen» gebeurlijk aangevuld met evangeliegegevens of anekdoten uit de apokriefen. Diezelfde tematiek komt ook in de schilderkunst voor.

Apostelspelen komen vrij talrijk voor over heel West-Europa tot in de achttiende eeuw. Nog in 1797 lezen we van «de Bekeeringe van Paulus» te Lebbeke, waar, tussen 17 april en 21 september, vijf en twintig vertoningen van dat stuk werden gegeven³⁰.

Begin XVIe eeuw verdringen dergelijke spelen voor een deel de heiligenspelen en vormen onder deze een tijdlang een overwegende groep. Dat alleen is echter o.i. niet voldoende om van een specifiek onderscheid te gewagn.

De vorm is zeer verscheiden: van het misteriespel, over kronijk, sinnespel en schriftuurlijk bewijs, tot de klassiek en de latere romantiek, ja, tot modern ekspressionisme met Max Mell's «Apostelspiel» van ca 1930. Na de XVIe eeuw versobert het uiterlijke van de bezetting en de toneelschikking.

Bij het literair-historisch onderzoek werd te onzent voor het

(29) J. VAN MIERLO, *Gesch.*, II, 341.

(30) G. JO STEENBERGEN, *Het Apostelspel*, 1952, Gent. blzn 27-36. - E. VAN DER STRAETEN, *Le théâtre villageois*, 1881, Bruxelles, blz. 128.

eerst de naam gebruikt door Prof. Dr C.G.N. de Vooy, en wel zeer in het bijzonder voor soortgelijke spelen uit de rederijkers-tijd ³¹. De bloeitijd van het Nederlandse Apostelspel dagtekent inderdaad uit de tijd van de reformatische geladenheid. De gekende spelen staan in het teken van de zestiende-eeuwse spanning, Ze ademen de nieuwe geest en zijn als het ware syntetisch opgevat waar ze in het buitenland veel oppervlakkiger gehouden zijn. Willem van Haecht, de « Nederlandse aposteldichter » ³², schijnt zeer goed thuis te zijn geweest in reformatische middens. Na de XVIe eeuw komen bij ons nog amper Apostelspelen voor en dan met een meer uitgesproken kronijkarakter.

Het Nederlandse Apostelspel wettigt daarom al een afzonderlijke behandeling. Laat het sinnen spel heten, het polemiserend uitzicht is helemaal op het leven ingesteld : alle allegorie blijft weg en het tijdsverschijnsel is, als tijdsconflict, tot spanning en leven opgevoerd. « Tijdelijk » ³³ is het sukses alleen in de zin dat ook de strijd zelf, die het ingaf, een naar tijd beperkt verschijnsel was. Verder moet nog opgemerkt worden dat het Zuiden kwantitatief en kwalitatief het Noorden overtreft. Het Noorden staat beslist in herkomst en uitzicht ook onder invloed en beneden het Zuiden.

1° *Het Spel van sente Pieter.*

Hiervan lezen we alleen een eenvoudige vermelding in de jaarboeken van de rederijkkamer van Tielt. Daar werd het stuk ver-toond op 15 augustus 1510 en de kamer kreeg een beloning van 40 schellingen parisis. Over de inhoud weten we niets. Rekening houdend met de datum van de vertoning, mogen we veronderstellen dat spel en tekst nog helemaal aan de traditie hebben vastgehouden ³⁴.

2° *Tspel van sinte Pieter ghecompareirt byder duve,*

Het werd geschreven door Cornelis Everaert ter gelegenheid van de vereniging van de twee Veurnse kamers « Aerm in de Buerss » en « Jonc van sinnen », en ver-toond te Steenvoorde op 15 juni 1531. De inhoud is gewoon een typologische verklaring van de voorgestelde gelijkenis. Er zit geen dialoog in en nog minder

(31) C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen in de rederijkerstijd*, 1928, Amsterdam.

(32) G. JO STEENBERGEN, *a.w.* 3, noot.

(33) *Ibid.* 21-22 en 47.

(34) A. DE VLAMINCK. *Jaarboeken der aloude kamer van Rhetorica te Tielt*, 1862, Gent, blz. 60.

spel. Een bloot schriftuurlijk uiteenzetten door 4 personen, over 542 verzen, 1 tafereel en zes togen³⁵.

3° *Dwerck der Apostelen.*

« Een spel van sinnen op 't derde tvierde ende vijfde capittel van Dwerck der Apostelen »

Dat is het voornaamste apostelspel uit de rederijkerstijd. Het komt voor, samen met « de boem der schriftueren », in een bundeltje van de Kon. Bibl. te Den Haag, nr 228G32. Het werk telt aldaar 88 blzn, ±1212 regels, en wordt verdeeld over 19 Spelers in drie delen, 13 tafereelen en een naproloog. De uitgave draagt geen jaartal. Gewoonlijk wordt het gedateerd 1539-1540, waarom het ook bij de « ketterse spelen » mocht worden ondergebracht. Ook de naam van de drukker wordt niet vermeld³⁶. Van een vertoning is nergens spraak³⁷.

Zoals de titel doet vermoeden sluit de inhoud van zeer nabij aan bij het boek « Handelingen van de apostelen », hoofdstukken drie tot vijf, i.h.b. wat de prediking van de Apostelen in die tekst betreft.

In de proloog wordt de lof van Gods woord verkondigd en om ekskuus gevraagd voor de onbevoegdheid van spelers en van vertoon. Volgen drie delen, een over elk van de betrokken hoofdstukken.

In het eerste deel zitten drie kreupelen te bedelen. Een ervan wordt door Petrus genezen, waarop een lof- en dankgebed van de lamgeborene volgt. De twee overigen bespreken met een naderbij gekomen nieuwe derde het gebeuren, terwijl Petrus de aanwezigen aanzet tot bekering. Dan verschijnen twee sinnekens — « valsche propheet » en « schoon ypocrijt » — waarvan de kledij breedvoerig wordt beschreven. Zo draagt « ypocrijt » een onderkleed waardoor hij een duivel blijkt te zijn. De sinnekens schelden op de « duytsche doctoren ». Deze worden afgeschilderd als vissers, leken (denk aan de apostelen) die alles aan Kristus toeschrijven. De sinnekens willen die mannen verderven om hun eigen profijt vast en veilig te stellen. (Tussenin viel er iets weg of is er verwarring in het aanduiden van de sinnekensreplieken.)

Het tweede deel behandelt « tvierde capittel ». Het volk bespreekt de prediking. Het ontkent alle schuld in het ter dood brengen van de Meester, vermits ze misleid werden door de geleerden, dat zijn de priesters. Ondertussen verneemt het volk de ge-

(35) J.W. MULLER en L. SCHARPÉ, *Spelen van Cornelis Everaert*, 1920, Leiden. blzn 343-359.

(36) Voor andere uitgaven, zie aan het slot van dit hoofdstuk.

(37) C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen*, 11, nr 4; tegen Kalf.

vangenneming van de apostelen. De sinnekens juichen de priesters toe en loven ze in hun optreden. Alhoewel Petrus weigert de prediking stop te zetten, worden de apostelen niettemin vrijgelaten. Ze geven aan de kreupele de verzekering niet te zullen ophouden het woord te verkondigen. De sinnekens schelden en kleden elkander uit : ze tonen wat ze in de mars hebben, of onder het kleed dragen, d.i. hun eigen veinzerij.

In het « vijfste capittel » doen de priesters de apostelen andermaal aanhouden. Het volk eist de vrijheid van het woord dat onverwinnelijk blijft ondanks de tegenstand van de priesters. De sinnekens jubelen en gaan tot Annas « sittende slapen in eenen setel en bezweren hem ». Annas krijgt in zijn slaap een aureool die herinnert aan Apokalipsus, XIII (de draak met zeven koppen, het beeld van de antikrist). Ondertussen verlost een engel de apostelen en beveelt hen voort te prediken. (Herhaaldelijk komt een Joannes voor, nu als apostel, dan als priester, op éénzelfde bladzijde en met eigen toonaard.) De opperpriesters besluiten de apostelen te doen tuchtigen en doen ze uit de gevangenis halen. Ze blijken echter verdwenen. Als de overheden vernemen dat ze weer in de tempel optreden, moeten ze opnieuw aangehouden. Halsstarrig blijven de apostelen aan hun prediking hechten. Volgt de bekende tussenkomst van Gamaliël, die dreigt de vergadering te verlaten als de priesters lichtzinnig zouden te werk gaan. De apostelen worden dan tot de geseling veroordeeld. Sergianten en sinnekens juichen het besluit toe. Hier volgt een toog van de geseling. Het sanhedrin bespot de apostelen en looft eigen valsheid, machtsmisbruik en geldzucht. Een lofgebed van de apostel sluit het spel af.

Nareden of konklusie. Gaf waarheid rijkdom, eer en macht, de groten der aarde liepen ze achterna; terwijl ze nu, onder voorwendsel van (hun) waarheid de andersdenkenden vervolgen zonder zelf voor de waarheid in de bres te springen of ervoor te willen lijden.

Meer dan een dramatiseren en een transponeren in de eigen tijd van het oude verhaal, groeit het tot een felle satire, tot een charge en een scherpe aanval op het gevestigd priestergezag in het beeld van de joodse opperpriesters die zich, vruchteloos en tot het bespottelijke toe, verzetten tegen de macht en de wil van Gods vrije woord. Door zijn agressief karakter krijgt het spel een revolutionaire en opstandige allure en geraakt het in de ban van het ketterse — dat, naast het religieuze of juist daardoor, evenzeer opstandig en revolutionair was. Objektief zijn de verschillende aantijgingen veelal gegrond, want tegen misbruiken; nooit geloofchend, en, tijdens de middeleeuwen steeds naar voren gebracht in hun algemeenheid en in hun konkrete vaststelling. De nuancerings van Dr

J. van Mierlo is echter ook hier weer ten volle gewettigd : « achteraf » schijnt dit stuk voor ons inderdaad « zeer ketters ».

Dat het gemeenschapsleven en de episode van Annas wegvielen, heeft, o.i. niets te maken met een of andere afkeer van de dichter voor sociale hervormingen of experimenten³⁸. Veeleer is het een bewijs voor het dramatisch aanvoelen en voor de syntetisering door de dichter die overbodige zaken niet als ballast wenste mee te sleuren. Dr Steenbergen meent het te verklaren door afkeer voor verzameling van tijdelijke goederen. Doch dan had het een aanleiding kunnen vormen tot beschuldigen van de geestelijkheid³⁹.

Het stuk heeft te zijnen tijd sukses gekend. Zulks blijkt uit de verschillende uitgaven die elkaar vlug opvolgden. « Dwerck » komt voor op de lijst van verboden boeken van 1550 samen met « de boem der schriftueren » en « de spelen van Gent ». Deze laatste stonden als enig Nederlands werk reeds op de lijst van 1540.

« Dwerck » is lange tijd op naam gesteld geworden van Willem van Haecht. In zover deze geboren heet in 1530, is het moeilijk te aanvaarden dat hij de auteur zou zijn van het hier bedoelde werk, dat alleszins van ca 1530-1540 moet zijn. Veelal staat het stuk vooraan, in eenzelfde uitgave met « de boem » van 1539. Of uit het feit dat « Dwerck » er vóór staat mag afgeleid worden dat het ook in ouderdom voorgaat, is niet zo duidelijk. De verwarring die « Dwerck » aan Van Haecht deed toeschrijven⁴⁰ kan ontstaan zijn op grond van Hs 21664 uit de Kon. Bibl. van Brussel waarin « een spel van sinnen van twerck der apostelen » voorkomt en dat onder naam van Willem van Haecht. Dit laatste stuk behandelt

(38) L.M. VAN DIS, *Reformatiorische spelen*; blzn 19-21.

(39) G. JO STEENBERGEN, *a.w.* 14.

(40) K. RUELENS, *Refereinen verzameld door J. de Bruyne*, 1880. Antwerpen. II, 216-224.

Nota. F. Pijper bezorgde een uitgave met inleiding in Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, 1903-1904, I. 273-366. Hij beschrijft daar tevens de jongere uitgaven, terwijl NIJHOFF-KRONENBERG, *Nederlandse Bibliographie van 1500 tot 1540*, de oudere vermeldt. De uitgaven door Pijper aangegeven zijn :

Leiden, z.j. of drukker, waarschijnlijk de oudste. Kat. 6974.

Leuven, Jaspas Troyens, z.j., Antwerpen, verwant met voorgaande : alleen spellingsverschil.

Leiden (kat. 6975) en Brussel (Nr II, 16488 A 18° : de titelpagina met de refereinen van Gent. met titelpagina Antwerpen, H. Coesman, 1581) met lijst van personagien. Verwant met beide voorgaande.

Brussel, « by my Willem Gylliaert, 1557, Embden.

Den Haag en Leiden, Uitg. J. Troyens, 1592, Dordrecht. Kat. Leiden, 6976 : de uitgave te Den Haag zou de beste zijn. - Nog een uitgave te Gorinchem, 1608. - In alle bekende uitg. samen met « de boem »

We verwijzen ook nog naar L.M. Dis; C.G.N. de Vooy, Med. Kon. Ac. Van Wetenschappen, afd. Letteren. Dl. 65, Serie A N° 1, blz. 160 ; Jo Steenbergen, Apostelspelen; en C.G.N. de Vooy, Apostelspelen.

Steunend op Ruelens stelt Pypier het stuk nog op naam van W. van Haecht, alhoewel hij toegeeft geen bewijzen te hebben.

overigens het laatste deel van de « Handelingen », nl. van af hoofdstuk 16. Overigens stamt « Dwerck » klaarblijkelijk uit Goudbloem-middens en niet uit die van de Violieren waar Van Haecht werkzaam was.

Dat bovendien lange tijd alleen de uitgaven van 1557, 1592 en 1608 gekend waren, zal die verwarring ook nog wel in de hand hebben gewerkt.

4° Twerck der apostelen... van Willem van Haecht.

Het stuk, waarvan de titel aanleiding was tot de verkeerde toeschrijving van het voorgaande nr, berust te Brussel in handschrift onder nummer 21.664, waar het, met nog twee andere stukken uitdrukkelijk onder naam van Willem van Haecht voorkomt ⁴¹. Op het eerste blad heet het daar :

Spel van Sinnen en van dwerck der Apostelen. Sinneregel :
Wt Israhels val, maer en beroemt u niet
is de heydenen salicheyt geschiet.

ghespeelt den ix april 1563.

Na de « prologhe », getekend « per Haecht Eynde der prologe lanck 118 reg 1563 », luidt het « hier begint tspel werck der apostelen 16. 17. 18. 19. capittel ». Aan het slot « finis per Haecht lanck 1476 regelen »: zestien pausae, waarvan « sonder » en « met » spel ; sommige pausae zijn gesplitst, zodat we gerust van een achttiental mogen spreken; omtrent vijf en twintig personen met dan nog enkele bijfiguren; aan het slot nog een « liedeken » of referein.

Het eigenlijke spel volgt op de voet het « Boek der handelingen » : Atenen, Korintië, Efese. Het toneel te Atenen toont aan dat Van Haecht nog wel iets meer wist dan de naam Stoa en Epikurus ⁴². Te Efese bespreekt Demetrius uitvoerig het « verzet » tegen de apostelen.

Hier begint het « tweede » spel. Aan het einde der prologen staat een randschrift : « gevisiteerd ende onderteekent by myn heer jan huymans priester vicaris ende prochiaen der kercke van st ieuris binnen der stadt van Antwerpen blyckende by de originalen berustende onder Willem van haecht faktuur van de violieren » en dan « Hier begint het spel ». Aan het slot : « expositie van de sinnekens », d.i., de beschrijving van hun kledij, en « finis ». Als

(41) Het HS komt uit de verzameling van J. Koning, Amsterdam, 1833. Zie K. RUELENS, *Refereinen*, II, 216-224; - C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen*, 12-16; - G. JO STEENBERGEN, *Apostelspelen*, 29.

(42) K. RUELENS, 218, vlgg.

onderschrift na het « lieken » : « per haecht lanck met lieken en prologen 1412 reg. » Als randschrift : « gespeelt anno 1564 den 9 april wt de wercken der apostelen 20. 21. 22. 23. 24. capittelen ». Verder een tweede onderschrift : « dit spel is gevisiteerd en... » een herhaling van wat bij het begin voorkomt.

Van de zeven pausae — de zesde wordt niet aangeduid — omsluiten er enkele twee taferelen, wat het aantal tot tien of twaalf doet stijgen; de spelers zijn ruim vijf en dertig met nog bijfiguren en de totale omvang 176 + 1412 + 40 regelen. De inhoud volgt de bron over Troades, Cesarea, Jerusalem en Cesarea. Overigens zijn de toespraken van Paulus veel uitvoeriger dan in het eerste stuk.

Zonder afzonderlijke titel op fol. 31 v° : « Prologhe vant Derde spel wesende 25 capittel twerck der apostelen ». Na de proloog : « behaecht godts wille per haecht violiere — a° 1564 17 novemb lanck 296 rr », en dan « 25 capittel hier begint derde spel » en aan het slot : « tlieken op de voys och aenhoort gy adams saet — p haecht violiere — behaecht godts wille lanck met lieken 1417 ». De zeven pausae betekenen negen taferelen met splitsingen. Het aantal personen is weer een dertigtal met bijfiguren. Het toneel gaat van Cesarea naar Jerusalem (eigenlijk ingeschoven) terug naar Cesarea en naar Rome⁴³.

De stukken zijn zuiver anekdotisch gehouden en volgen getrouw de inhoud van de schriftuurtekst. De toevoegsels of interpretatieve uiteenzettingen zijn niet te tellen, zo onbeduidend tegenover het geheel. De enige eenheid ligt in de centrale figuur Paulus, tenminste dan in het kronologisch verloop van zijn prediking. Paulus zelf verschijnt daarbij als de ideale (nieuw-) prediker in zover dat hij over alle moeilijkheden heen de evangelische leer blijft verkondigen. Dat hij daardoor in strijd komt met de judaïsanten, die hardnekkig vasthouden aan het gevestigde (oude, traditionele) gezag wordt symbolisch ook graag gezien als een overheveling naar de zestiende-eeuwse tijd en de strijd tegen Rome, wat door de tekst allerm minst wordt gewettigd.

Bouw en ontwikkeling zijn soepel gehouden. De schrijver van vermoedheid beschuldigen in het verlopen van de stof door uitzettende toespraken van Paulus in II⁴⁴ en de vele gerechtzittingen in III, schijnt ons niet gewettigd als we de levendigheid van de gevangenneming, de episode van de jongeling die verwittigt over het komplot en vooral de scènes van de overvaart in de storm en van de schipbreuk in aanmerking nemen. Het rede-

(43) Voor een uitvoerige inhoudsopgave. zie achteraan.

(44) In II en III wordt overvloedig verwezen naar schriftuurplaatsen als kanttekening bij Paulus' prediking.

rijkersvers is over het algemeen goed verzorgd, soms keurig, ondanks de grote voorliefde voor dubbelrijmen. Alle stijfheid mag verbroken heten. De enkele rondelen doen het goed.

Aandacht verdient ook de grote belangstelling die de schrijver toont voor regie- en spelaanwijzing. Zelfs het « tegenspel » ont-snapt hem niet. De verschijning van Kristus, 1, 9 zal wel met machinerie worden verwezenlijkt. Op fol. 13, d.i. I, 13 wordt een « lange pause gespeeld » terwijl « de personagien in gaen ». De proloog van II helt naar het moderne, doordat het publiek bij het spel en het bouwen van het dekor betrokken wordt, wat meteen aanleiding geeft om over beelden en kunstwerken in de eredienst te praten. Aan het einde van II (fol. 30) staat de « expositie van de sinnekens », hun kledij, waarvan de aftakeling, door uit- en ontkleden, tot interpretatie van het spel moet bijdragen. In de proloog van III wordt de verschijning van « Godts ordonantie » breedvoerig toegelicht. Verder kunnen we nog vermelden de diepte-indeling van het speelplan, die in II, 5, wordt aangegeven. Dat alles, en meer nog, getuigt van het inzicht dat de schrijver heeft op de veraanschouwelijking van het gebeuren. Hier wordt bewust aan spelregeling gedaan.

De sinnekens krijgen een groeiende zelfstandige betekenis. Hun rol is zeer omvangrijk en ze grijpen rechtstreeks in in het gebeuren. Ze kiezen partij voor en tegen Paulus. De schrijver legt tevens een band die door de drie stukken loopt en als een schematische karakterontwikkeling kan worden beschouwd, wat hij ook in de naamgeving voor de sinnekens wil tot uiting brengen : I, nieuw-gierige begeerte — zorg voor schade; II, natuerlyck bewegen — bedekte invie; III, oprechte kennis — hertneckige verblintheit. Ze gaan tegen elkander in, uit- en ontkleden elkander, letterlijk en figuurlijk en leggen zo hun innerlijk wezen bloot. Door hun allegorisch verschijning en hun episodische rol hangen ze nog vast aan de middeleeuwen.

Het ideologische belang van het hele werk moet gezocht worden in de prologen. Deze zijn vrij breedvoerig uitgewerkt en staan bovendien los van de eigenlijke speeltaksten, haast zonder enig verband, tenzij in II.

De eerste proloog is hoofdzakelijk gericht tegen de anabaptisten en alle bedrijven die eigen inzicht tegenover Gods woord willen stellen. Dat zou zelfs als een uitdrukkelijke afkeuring van het vrij onderzoek van de nieuwlichters kunen verklaard worden. Het absolute verwijzen naar persoonlijk lezen van de bijbel wekt wel enigszins voorbehoud.

In de proloog van het tweede stuk gaat het tegen de aanzwel-

lende beeldstormerij, in positieve zin tot een verdediging van schilder- en beeldhouwkunst als versieringsmiddelen voor Kerk en eredienst, als het maar niet tot aanbidding en — of eredienst wordt in leerstellige zin.

Het meest duidelijk is de proloog van III. Kwamen er in de voorgaande al toespelingen voor op de eisen van de tijd, hier wordt het rechtstreeks, ofschoon allegorisch vooropgezet in de figuur « Tyt present ». Als « weirycke — en gheestelcijke staet » hun onmacht bejammeren tegenover de heersende beroering, leert « tyt present » hen inzien hoe eigen fouten, mistoestanden en onverantwoorde praktijken aanleiding daartoe geven. Als ze dan « yporisyse, afgoderye en simonye » erkennen, wil « weirycke staet » die uitwassen met tak en al afkappen. Dan grijpt « Godts ordonantie » in en toont dat zuivering onder de geestelijke machten, zowel als onder de wereldlijke, zal volstaan, als ze het huis van Liefde en Trou, de ware Kerk, willen binnengaan, « discoort en geweld » vervangen door « redene en eendrachticheyt »⁴⁵.

Van stellingname in de twisten kan ook hier moeilijk worden gesproken, tenzij dan wat de grote betekenis van de schriftuur betreft. Wel moet worden toegegeven dat persoonlijk lezen, wat hier aangeprezen wordt, ook heimelijk bedoelt: zelfinterpretatie buiten kerkelijk gezag om.

Dat de vertoningen van deze stukken eens te meer beroering hebben verwekt is niet te verwonderen. Volgens Prof. De Vooy⁴⁶ tekent een Antwerpse kronijk van een destijds Lutheraan, Godevaert van Haecht, een bloedverwant van de dichter (?), aan dat de vertoning « hadde den volcke wel behaecht, maer de geestelicheyt grimde ». Een verbod volgde inderdaad⁴⁷, nl. na de tweede vertoning van het tweede stuk op 21 juni 1565. Om al die redenen meent Prof. De Vooy de « approbatie » als zeer verdacht te mogen beschouwen. Dat de schrijver, of de afschrijver, de « approbatie » tot tweemaal overneemt en daarbij verwijst naar het origineel zal wel enig bezorgd vooruitzicht doen vermoeden. Omdat echter de algemene strekking er een is van verdraagzaamheid⁴⁸, alle agressiviteit ontbreekt, oordeelt Te Winkel terecht⁴⁹ dat de stukken niet eens hoefden verboden te worden. Niet om zichzelf, inderdaad, misschien wel om de omstandigheden.

De stukken zijn blijkbaar nooit gedrukt. Wel zijn ze vertoond,

(45) Over deze proloog zie de afzonderlijke ikonografische nota.

(46) C.G.N. DE VOOYS, *Apostelspelen*, 32-33.

(47) VANDEN BRANDEN, *s.v. en Ruelens*, 222.

(48) Voor die tijd kon men wellicht al wijzen op de geest van kontrareformatie; tegenwoordig zou men gewagen van koëxistentie!

(49) J. TE WINKEL, *Ontwikk.* II, 462.

zoals gezegd. Of de verzen 133-136 uit de tweede proloog alleen het verband willen leggen tussen de stukken, dan wel het vermoeden zouden wekken van geplande jaarlijkse vertoningen, is lang niet duidelijk. Wij houden het veeleer bij de eerste opvatting⁵⁰.

Een eenvoudig besluit : dat deze stukken een goede en uitvoerige uitgave zouden mogen beleven !

Inhoud naar tekstindeling.

I. Na de proloog treden de twee sinnekens « Nieuwgierige begeert » en « Sorge voor schade » op. Hun namen zijn doorzichtig. Op de pauza « sonder spel », volgt de rubriek « hier sidt Paulus en Silas te Philippi ». Na de aardschok tot bevrijding van de apostelen bespreken de « steenwaerder » en « moorken » zijn slaaf, het geval, ook wat de gevolgen t.o.v. de senaat kunnen zijn. De derde pauza brengt ons Paulus te Atenen en zijn twistgesprek met de filosofen; de voortzetting daarvan (vierde pauza) over de onbekende god. Hier verschijnt Dionisius en gaan de sinnekens zich in het spel moeien. De vijfde pauza toont hoe vrouwen en kinderen naar het huis van Dionisius de apostelen gaan beluisteren, spijt de sinnekens. Volgt een algemene « inganck » en « pauza sonder spel », waarna de sinnekens o.m., in een rondeel, hun woede over Paulus lucht geven. De zevende pauza gaat ook « sonder spel ». Te Korintië vinden we Paulus, Silas en Timoteus. Na de achtste pauza zien we hoe Paulus niet aanvaard wordt door de joden. De negende « pauza lanck » met de verschijning van Kristus. Ook hier weer (10e) pauza « sonder spel » en de woelige menigte die Paulus slaat en meesleept voor Gallio « inganck zonder spel ». De sinnekens betwisten de houding van de stadsprefekt. Verschijnt Paulus op « sijn reisen ». De elfde pauza, met Pricilla en Aquila, gaat naar Efese toe. De twaalfde pauza, met « inganck sonder pauza » en « uitwijking » leidt naar Aristarchus. Ook de dertiende pauza kent « inganck sonder pauza » met de episode van de bezetene en het verbranden van de boeken. Het getier overstemt het spel. Fol. 13 « den lesten boeck is vol visouwen die tieren luyde daerom en derftmen niet spreken maer men stooct en speelt een lange pauza totdat den brant wt is maer de personagien gaen wat eer in ». In de veertiende pauza roept Demetrius een schilder en een beeldsnijder op tot verzet en verdediging van Diana. Paulus wordt

(50) Vv. 133-136 :B. Ist weer t'werck der apostelen ick denck wel jaet ?

Was 't jaerent niet sestiende tot bij de twintichste toe ?

A. Gij weet het wel en gy vraegt ick en weet niet hoe :

Jaet, tsal nu sijn tot twintich en viere.

voor « principes en notabilitas » gebracht, vijftiende pausa en « inganck ». De zestiende pausa geeft de ontgoocheling van de sinnekens die elkaar uitkleden en tspel sluit met een liedeken ».

II. Ontmoeting van Paulus met leerlingen te Troades. Na de eerste pausa horen we de lof over de opwekking van Eutyches. De sinnekens willen de ontworpen reis naar Jerusalem verhinderen. « inganck ». De tweede pausa brengt ons reeds te Cesarea met de symbolische voorzegging van profeet Agabus. « inganck ». Te Jerusalem praten joden van Asia met farizeen en schriftgeleerden over de komst van Paulus, terwijl deze met Jakobus en Jason akkoord maakt om een gelofte in te lossen. Na de derde pausa « de borchtpoorte ontdekt » leven we de opstoot mede in de tempel en de gevangenneming van Paulus. De vierde pausa toont Paulus voor de hoge raad. In de vijfde verwittigt de jongeling over het gesmede komplot. Kristus verschijnt aan Paulus. Deze wordt naar Cesarea gezonden. De sinnekens zullen de reis meemaken. « inganck de poorte gedeckt ». De zesde pausa is niet aangewezen. Na het verhoor van Paulus alweer « binnenganck » en na de zevende pausa Paulus voor Drusilla. Een liedeken sluit het spel.

III. Te Jerusalem willen de joden en Ananias Paulus doen ontbieden. Na de pausa verschijnt Paulus voor Festus en maakt beroep op de keizer. « al inne ». Agrippa en Berenice treden op en begroeten Festus. « al binne ». Paulus verschijnt voor Agrippa na de tweede pausa en de derde brengt ons de voorbereidselen voor de reis. De vierde is het meest geladen met storm, verschijning van engel, wisselend spel met scheepslieden, soldaten en gevangenen. De scene op het strand na de schipbreuk wordt fel uitgebreid. Vijfde pausa « hier al wech en men dect een bedde binnen achter de gordijnen diemen open schuyft daer den crancken vader van Publius op leet en men brengter noch 2 crancken een man en een vrou — al binnen ». Volgt een begroeting met romeinse genoten en een spel van de sinnekens. De zesde pausa geeft een vruchteloze toespraak van Paulus en in de zevende pausa klagen de sinnekens hun spijt en wrok, want Paulus gaat toch door.

Het vele herhalen van « inganck » en dgl. geeft de indruk of telkens een « toneel » als onderdeel van een « pausa = bedrijf » zou zijn bedoeld. De scenewisseling wijst op middeleeuwse losheid, doch verraadt tevens de onbeholpenheid van de auteur t.o.v. bedrijven en hun onderdelen. Het slaafse volgen van de schriftuurtekst komt de dramatische uitbeelding niet ten goede. De auteur weet niet goed weg met de ordening van de scenes.

Een Ikonografische nota over de derde proloog.

De proloog van het derde apostelspel van Willem van Haecht is een zelfstandig gedramatiseerde allegorie op de Kerk als « boom van religie ».

« Tyt present » wijst « geestelijcke » en « weirlijcke staet » — lees : gezag en macht, Kerk en regering — op hun wederzijds gebrek : « eertse giericheyt » of baatzucht bij de kerkelijke overheden, bedoeld natuurlijk de roomse geestelijkheid, en « goed beloofde » voor de « weirlijcke macht », die verkeerdelijk meent, op grond van het kerkelijk woord, de ware godsdienst te beschermen en te verdedigen en zo haar zending te vervullen. Het eigenlijke verwijt tegen de « weirlijcke staet » slaat op overdreven gestrengheid, onverantwoord geweld in het beteugelen van vermeend ongehoorzaamheid en opstandigheid. Beide machten zijn in hun inzicht belemmerd. De « weirlijcke staet » heeft een « valse bril » opgekregen; de « geestelijcke staet » draagt oogkleppen door halsstarrig houden aan gevestigde (gegroeide) praktijken. Daardoor zien ze niet de ware toestand van « de boom van religie ». « Tyt present » rukt « weirlijcke staet » de verduisterende bril en aan « geestelijcke staet » de oogkleppen af. Nu eerst zien ze hoe de « boom van religie » belast staat met vuile poppen van « hypocrisie, simonye, afgoderye ». « Weirlijcke staet » wil evengauw takken en poppen afkappen. Daar verschijnt « Godts ordonnantie » en houdt zijn zwaard tegen: uitzuivering van de poppen zal voldoende zijn, strikt genomen dus : de uitwassen wegnemen. Daartoe volstaan « redene en eendrachticheyt ».

Zoals gezegd en overigens uit de inhoud blijkt, streeft deze proloog naar verzoening in verdraagzaamheid.

Een gelukkig toeval bezorgde aan deze proloog een bijzonder interesse.

Prof. C.G.N. de Vooy's ontdekte in de « Historieplaten » van Fr. Muller, onder nummer 426, een gravuur, die blijkbaar de weergave is van deze proloog, mogelijk zelfs met een vertoning daarvan in verband kan worden gesteld⁵¹.

Midden van het toneel staat de « boom van religie ». Op de takken zitten poppen vast : rechts « simonye », links « idolatrye », onder aan « hypocrisie ». Rechts van de boom « status temporalis » die aan een tak rukt en « tempus presens » die met snoeimes een pop uitsnijdt. Links « status spiritualis » en « Godts ordonnantie » die naar de boom wijst en verder weg naar de poort van het ware

(51) C.G.N. DE VOOYS, *Een allegorie van Willem van Haecht in woord en beeld*. (Oud Holland, XLV, 1928. 147-158, analyse van de plaat en tekst van de proloog.)

tehuis. Aan de voeten van « status temporalis » ligt de bril; aan die van « tempus spiritualis » de schellen of kleppen. De grendels, die de toegang tot het vredehuis verhinderen, liggen ook op de grond, « geweld » rechts, « discoort » links, terwijl de poort nu, langs liefde en trou, binnen veilige haven voert achter de haag die de hele achtergrond, aan beide zijden van de poort, overschrijdt. Rechts staat een blok waarop het symbool van de wereldlijke macht: gekroonde aardbol met scepter en zwaard en inschrift « qui resistit potestati Dei ordinationi resistit Rom. XIII » (vers 2). Links een andere blok met een verminkt beeld dat religie voorstelt, en gesierd is met bedevaartvlaggetjes, licht, ex-voto's en krukken. Op de grond een rozenkrans en de afgehouden armen. Het inschrift « omnis plantatio quam non plantavit pater meus eradicabitur Mt 15 ca » (v. 13). Alle teksten en benamingen staan in het Latijn. Het middendeel vertoont ontegensprekelijk gelijkenis met de prolooginhoud, het wegvallen van het zwaard en een paar rekwisieten bij Godts ordonnantie niet te na gesproken⁵² Prof. De Vooys noemt het een open breuk met de Katholieke Kerk, wat in het verzoeningsgezinde spel (nog) niet tot uiting komt⁵³. O.i. kan het onderschrift « omnis plantatio » de « openlijke breuk » zeer milderen. De vermindering van het beeld met het onderschrift kon even goed betekenen dat het verkeerde (nl. in de beeldenverering) moet uitgesneden worden, als dat het « verminken » zelf verkeerd moet worden geacht en de beeldstormerij, die reeds in de lucht hing, als « ydel belofde » moet worden afgewezen. Dat juist het beeld verminkt staat en niet de ex-voto's allerhande, doet ons naar de afkeuring van de beeldenstormerij overhellen, te meer dat zulks ook beter overeenstemt met de tekst, waar de kunst, dus ook de beelden, als versiering van kerk en eredienst wordt aanvaard, uitdrukkelijk in de tweede proloog. Hoogstens zou dus de plaatsnijder een eigen « opvatting » hebben⁵⁴.

5° *Saulus*.

Dit stuk is alleen bekend uit een brief van G. Hompe, uit Aalst aan Ghijsselbrecht Scherpins, waarin hij schrijft « en sende u *uwen*

(52) Volgens tekst: « Godts ordonnantie, hout syn swert als een engel gecleedt sonder vleugels wtgerecht rontom syn hoot een crans van wolcken met sterren op deen syde de sonne op dander de mane voor den naem godts int hebreus achter A en O in de rechte hant een gulden balans en schale in de slincke een silver lantmaet met een gulden passer ».

(53) C.G.N. DE VOOYS, *l.c.* 47. Daar betwijfelt de auteur ook de datering van de prent op 1575-1580, als zijnde te laat gesteld.

(54) Op de gravuur staat als ondertekening onder de zuil rechts: W.v Haecht comp. - P. Baltens excud et Haecht.

Of W. van Haecht ook graveur was wordt betwijfeld. Zie D.V. 1.c.

Saulum ende oock *het* esbatement van den ij crijghers ». Wellicht mag men daaruit besluiten dat Scherpins niet slechts de eigenaar is van het eerste handschrift (Saulus) doch ook de auteur : *wwen*. Over de inhoud is uit de brief niets af te leiden. Hij is gedateerd 2 november 1542, zodat het stuk vóór die tijd moet ontstaan zijn ⁵⁵.

6° De Bekeeringhe Pauli.

Bewaard in een handschrift van de Kon. Bibl. te Brussel, nr 21.664, mag het niet verward worden met het voorgaande, al zo min als het op naam van Jeronimus van der Voort mag gesteld ⁵⁶ of aan Willem van Haecht mag worden toegeschreven. Tegenover deze laatste toeschrijving staat dat het stuk niet ondertekend is, wat met de drie voorgaande stukken in het handschrift wel het geval is. Bovendien wijken stijl en kompositie te ver af van de andere apostelspelen van Willem van Haecht, terwijl de meer beperkte omvang (slechts 952 regels tegen telkens meer dan 1400) ook kan ingeroepen worden. Wel zou er een vermoeden kunnen zijn te gunste van De Goudbloem van Vilvoorde zoals Dr. Steenbergen op innerlijke gronden tracht aan te tonen ⁵⁷. Langs dezelfde weg betoogt hij dat de datering tegen L. Willems ⁵⁸ in, die 1580-1585 vooruitzet, te voordele van Prof. De Vooys ⁵⁹, die het op ca 1550 stelt, moet worden beslecht ⁶⁰.

Ook in dit spel gaat het om de nieuwe, recht zuivere leer. Daar ligt het parallelisme met —, en de grond voor transponeren naar de zestiende eeuw. Toespelingen velerlei, niet het minst op het plakaat van 29 april 1550, kunnen makkelijk onderlijnd van af het begin ⁶¹. Paulus vertegenwoordigt aanvankelijk het gevestigd kerkgezag. Doch nà het gebeuren langs de weg naar Damaskus, treedt hij op als verdediger van de nieuwe leer en komt daardoor in konflikt met zijn oude partners.

Parallele overeenkomsten met « Dwerck » kunnen niet geloofchend worden. Begrijpelijk overigens.

De hele omvang « is lanck 952 regulen » (ca 879 vv.), een proloog, vijf taferelen en een epiloog, alles gedragen door 13

(55) J. DUVERGER, *Enkele aantekeningen betreffende de Gentse M.E.-se literatuur*, in Album Prof. Baur, I, 229-230 en 232-233.

(56) G. JO STEENBERGEN. *De bekeeringe Pauli*, 1953. Zwolle, blz. 12.

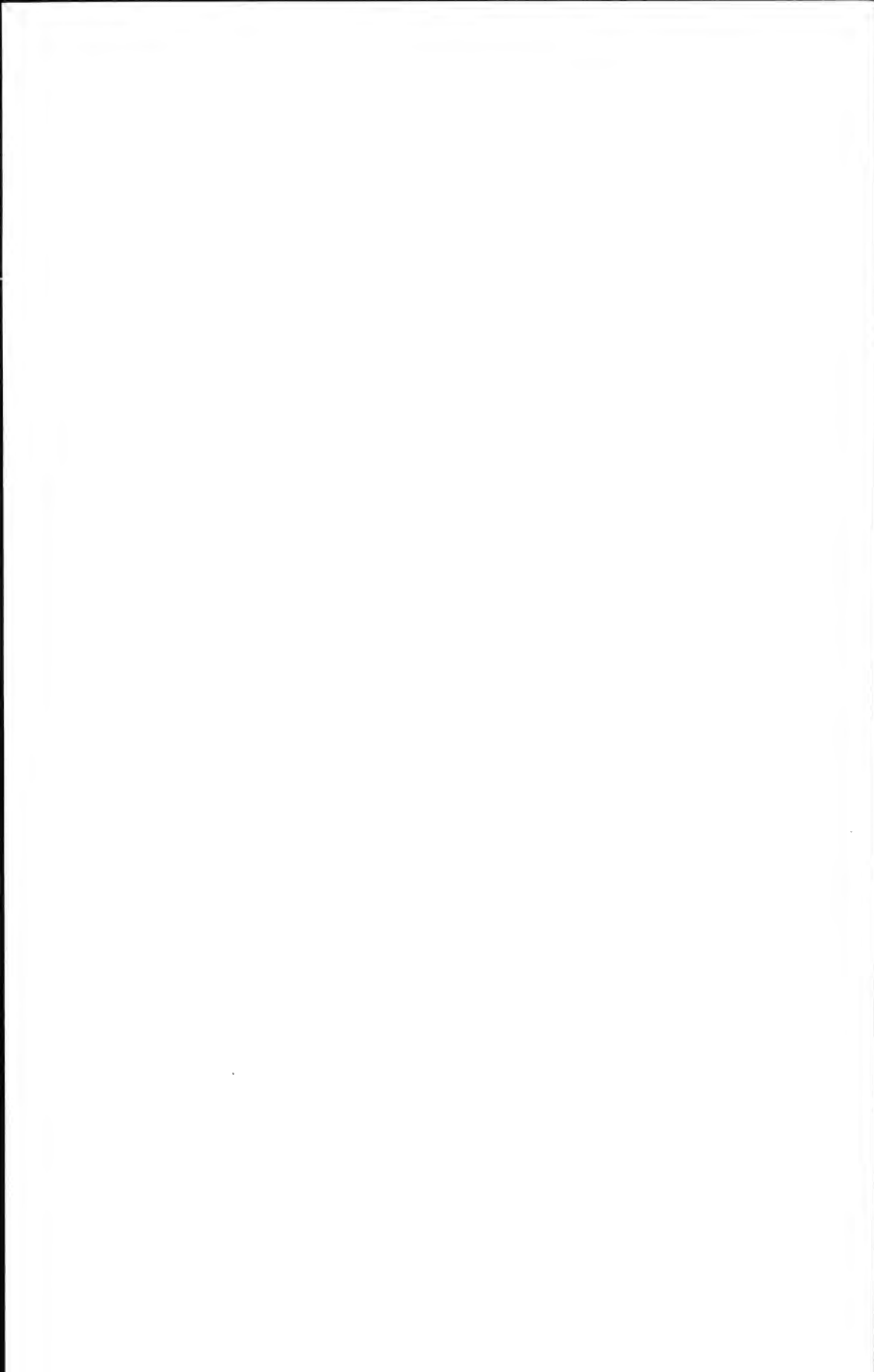
(57) Ibid. 14-17.

(58) L. WILLEMS, *Toneelstudies (XVe en XVIe eeuw)* in Versl. en Med. Kon. Vl. Ac. 1933, 667.

(59) C.G.N. DE VOOYS, *Apost.* 17.

(60) G. JO STEENBERGEN, *a.w.* 9-14.

(61) Ibid.

L aet Gods ordonancie wercken door den Tijt.
 Den in mi religien sal weder groeyen.
 Dur g' stelyck ende woerlyc wie dat ghij sijt.
 Vertret discorrd met gheuwelt en wilt v moeyt.
 Met lieft en trouwe den Tijt sal af snoeyen.
 Die val corruptien dier op sijn verbreyt.
 Al wat god niet gheplant en heeft sal hij wt roeyt.
 Maer gods woordt sal blijsen inder ewicheyt.

L aet mir gott er ordnung durch den zeijt. arbeiden rechte
 D et Religions baum sol wider so ewahren anfangen.
 D erhalten geystlich und wehlich son war geschlechts
 Verretet gweypt mit gewalt slechtichheit anhangen
 L iebt und trouw den zeijt wirt wol abschneiden
 D as stinckend vnsat. so sich darauß hat gespreijt
 A l was gott nicht gepflantz et hat. wil et wt reyn liden
 A ber gottes wort wirt pleiben inder ewichkeit

S i au vouloir de Dieu nul ne controuvent.
 L arbre de Pieté en ce temps floriroit.
 Vous donc spirituels et temporels asseyz
 D echalez le discord et la force deseyz.
 P ar foy et Charité: lors le Temps purgera.
 L orde corruption. quil y rencontrera.
 C e que Dieu n'a planté defautm en tout lieu.
 M ais toujours durra la parole de dieu.

F.M. 426 — Onbekend sc. eind 16e eeuw.
 Zinneprent op de Vereniging der verschillende godsdienstige partijen (?)
 Eigendom Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

spelers. De proloog (107 vv) is tamelijk stroef ondanks de dialogerende voorstelling. De referenmonoloog (vv 218 vlgg.), waar het eigenlijke spel mee aanvangt, is nog al breedsprakiger. De spreekmonoloog (vv 742 vlgg.) daarentegen is een niet onaardig referen. Jammer dat de dichter niet ook de derde term van « de weg, de waarheid en het leven » heeft ontwikkeld. De verdere indeling loopt afwisselend over sinnekenstonelen en kernscenes, alles met de nodige pausae onderbroken. Alleen de epiloog (vv 843-879) sluit rechtstreeks bij de voorgaande kernscene aan.

Het spel bezit vlotheid, echter niet zo hoog opgedreven als in « Dwerck ». Van een vertoning wordt nergens melding gemaakt⁶². Wel moeten er meerdere afschriften hebben bestaan, o.m. te Haarlem; waar het nog in het archief van « Trou moet blijcken » bewaard wordt⁶³. Dit Haarlems afschrift is verhollandst en meer in bijbelse zin uitgewerkt⁶⁴.

7° *Spel van Emaus.*

Alleen bekend uit het archief van « Trou moet blijcken ». « Een spel van Emaus van vier personages te weeten Lucas Cleophas 2 dicipelen Dienstmaecht »⁶⁵. Dit spel leunt niet aan bij het boek der Handelingen » en valt daardoor enigszins buiten de eigenlijke apostelspele. Bovendien wordt de evangelische episode, nl. Luc. 24, 13-35, door onze rederijker veel lossier getransponeerd, zodat het propagandistische veel opzettelijker aandoet. Het is alsof de auteur de « vlucht » van de Emmausgangers gaat zien als een tocht naar buiten om achter haag en heg of in besloten huis de nieuwlichting te gaan vernemen. Het is geen toepassing meer, veeleer gewilde vervorming.

Zich verdacht wetend van Nazareense aanhankelijkheid, verlaten Lucas en Cleophas Jerusalem « vuytsluypende als hoenderdieven den beslooten huuse — vol angst en twijfel » (reg. 3-4). Toch betrouwen ze op God en de kracht van den geest. De onderrioting die Jesus hun geeft is een uitwerking van de evangelietekst « alles wat over hem geschreven stond ». In die toespraak wordt ook vooral nadruk gelegd op het geestelijk nadenken en inzicht dat boven ordening van mensen uitgaat. Terug in de stad bij (Jesus

(62) Toch denken we aan het hierna te vermelden spel « Bekeeringhe Pauli » in 1618 vertoond door de Witte Acoleyen van Leiden - en « Tspel van Paulus bekeeringhe » door « De Droogaerts » van Wervik, vertoond in 1638-1641.

(63) Nl. in bundel B. nr 1 van het archief. Het stuk draagt het onderschrift Goossen ten Berch, de afschrijver. - Z.o. JO STEENBERGEN. *a.w.* 33 vlgg.

(64) C.G.N. DE VOOYS. *Apost.* 17-18.

(65) Archief « Trou moet blijcken », bundel E nr 2, fol 16r° tot 20r° (De tweede helft van 20r° en 20 v° zijn wit.)

en) de apostelen wordt het spel besloten met een blijkbaar gekend liedje « Christus is opgestaen »

De vele verwrongen zinnen geven iets hortend en stotends aan het hele spel.

8° *Paulus en Barnabas.*

Nog een derde stuk uit diezelfde schatkamer ⁶⁶

« Hier begint een spel van sinnen van Paulus ende barnabas gezonden tot Lystren en derben tot den heyden om te prediken ende maecken een crepel gaende. » Het afschrift is ondertekend « Ick hoop een beter. Trou moet blijcken ». Het telt 942 regels en 3 taferelen. Het aantal spelers is 11.

Het geeft de strijd tussen Paulus en Barnabas enerzijds en de kerkoverheid anderzijds. Sinnekens en neefjes drijven de spot met requiemmis en onderlijnen de tegenstelling in de uiterlijke verschijningsweelde van de synagoogoverheden en de schamelheid van de dienaars van de ware leer. Overigens zoals blijkt uit de hiernavolgende inhoudsopgave, komen er heel wat spelaanwijzingen in voor, waardoor het gunstig afsteekt tegen vele andere destijdsse spelen.

Nadat Paulus en Barnabas Gods zegen hebben afgesmeekt over hun zending, komen « Deuchdelijck schijn » en « Bedeckte valscheyt », na een scheldend rondeel, langdradig razen dat ze de apostelen lieten ontsnappen. Ze schrikken voor de straffen vanwege de overheden en maken nieuwe plannen tegen de nieuw-predikers (50v°-52v°). Twee joden jammeren over de valse lering en zenden knechten uit om strikken te spannen en de vreemdelingen op te leiden (52v°-53v°). De neefjes wensen de joden geluk in een rondeel en tegen belofte van geld en rijkdom zullen zij de apostelen nagaan en weten uit te leveren. Pausa.

Op fol. 54 r°: « Die crepel uyt ende gaet nedersitten. Paulus en barnabas vyt ende de 2 heydenen wyt. » Paulus begroet in een rondeel het toegestroomde volk en wijst op de ware lering en de goedheid van God.

Fol. 54 v° : « Hier staet die op ende swijcht een weynich stil. » De kreupele dankt God in vier verzen. Twee heidenen begroeten de goden in mensengedaante en willen een offer brengen.

Fol. 55 r° « binnen end' stackx (sic) weer vuyt met jupiters (lees: priester die) brengt met een Calf met hoede' Cransen op sijn hoofd ».

Fol. 55 v°. Paulus wijst het offer af en verkondigt de ene mach-

(66) Archief « Trou moet blijcken », bundel B, nr 4, fol. 50-61.

tige God-schepper. De « heydenen » geven een rondeel « clauskens onder een overhant » tot lof van de goden.

Fol. 56 r°: « Hier bereytmē om te offeren ». Paulus verzet zich. « Hier comt bedeckte valscheyt vuyt ende luyster. »

Fol. 56 v°: « Hier comen die neefgens vuyt met twee Joden end' overvallense end stenig' Paulus ende als sy hem gestenicht hebben slepen sy hem op het ander ent vant taneel end' laeten hem doot leggen ». Schelden en tieren van neefjes; razen en dreigen van Joden.

Fol. 57 r°: « Hier slepen sy hem wech ». De Joden dreigen allen te doden. Pausa. Barnabas « met een discipel uyt », bidt om steun.

Fol. 57 v°: « Paulus stenende gelyck een mensch die in onmacht gelegen heeft ende wederom vercompt ». Discipel vraagt troost aan Barnabas en wijst op de kermende Paulus. Paulus leert de noodzakelijkheid van het lijden en zijn nut. Pausa.

Fol. 58 r°: « Die neefgens vuyt. Bedeckte valscheyt met een rol op syn schouders ». Ze verwijten elkander de verkeken kans en verzoenen zich rond nieuwe plannen.

Fol. 60 r°: « paulus en barnabas met die dicipel vuyt ».

Fol. 60 v°: « Paulus prince », dankgebed in moed en vrouwen.

Fol. 61 v°: « Dat bidden wy u al tsamen armen en rycken

Want tgeschiet vuyt vrientschap van Trou moet blijcken.

De neefjescenes fol. 50 en 58 kunnen als een dubbel gelden.

De gang is loom; taal en dialoog zijn stroef en stram. Zuid-nederlandse invloed is voelbaar, alhoewel blijkens de taal het een Hollandse oorsprong verraadt. Het is over het geheel minderwaardig in kunstvaardigheid⁶⁷. Het is zwakker dan de Zuid-nederlandse tekst, minder levendig, verliteratuurd in minder gunstige zin. Het ondergaat het luwen van de levensstrijd, zodat het ook wel van jongere datum zou kunnen zijn, toen het Noorden reeds gevestigde toestanden kende. Behalve het nadrukkelijk onderlijnen van « Woord » en « ware lering » komt er weinig in voor dat protestants moet heten.

9° Spelen van Paulus.

Van R. Lawet worden « viij spelen van Paulus » vermeld die echter nog niet teruggevonden zijn⁶⁸.

(67) C.G.N. DE VOOYS, *Apost.*, 18-20.

(68) G. JO STEENBERGEN, *Apost.*, 32. noot 16.

10° *Chronicalia.*

Nog andere apostelspelen worden vermeld. De gekende data stellen ze echter buiten de XVIe eeuw.

1. « Spel des ghescils tot Athenen ghenomen uyt het 17 Cap. van de Handelingen der apostelen ende in rijm ghestelt door De Scabaelje, Amsterdam 1617. » De auteur ervan was een doopsgezinde. Griekse wijsgeren verdedigen erin hun levensopvatting. Na ieder van de vier bedrijven volgt een koor. Het derde bedrijf heeft een lange tirade tegen de machtswellust van de geestelijkheid⁶⁹.

2. In 1618 vertonen de Witte acoleyen van Leiden « Steninghe van sinte Stephen » en « Bekinghe van sinte Pauli », met grote bezetting en elkaar bevechtende neefjes. Prof De Vooys noemt het kijkspelen, vol naieve toneelaanwijzingen, langdradig en onbeholpen van taal⁷⁰.

3. Tielt kent in 1618 een vertoning van S. Stephanus⁷¹.

4. De « Droogaerts » van Wervik geven voor 1638-1641 « Tspel van Paulus » en « Tspel van Paulus bekeeringhe »⁷². Ook nog te Lebbecke in 1797.

Zijn de vertoningen onder 4 niet terug te voeren op het stuk « Bekeeringhe Pauli », waarvan onder 6° ? Dat er een Z.N. kopij van bestaat zou dit voor 4 zeer mogelijk maken. We mogen daar bij gerust een aanpassing veronderstellen zoals we vroeger voor De Conde's « Passie » hebben aangetoond⁷³.

Besluit.

Steunend op wat voorgaet menen we de volgende besluiten te mogen treffen :

Het Nederlandse apostelspel, in het biezonder uit de zestiende eeuw

1. is, op een zeldzame uitzondering nà, ontleend aan het boek de « Handelingen »⁷⁴;

(69) J. Worp, *Drama*, I. 261. Leiden. Kat. 6966.

(70) C.G.N. DE VOOYS. *Apost.*, 37-38. Leidse Univ. 1090.

(71) A. DE VLAMINCK, *Jaarboeken der aloude kamer*; te Tielt, 1862, Gent, 144. Een subsidie omdat de kamer « op Sinxen verthoocht hebben « tspel van sinte Stephanus ».

(72) G. JO STEENBERGEN, *Apost.* 32-33.

(73) A. DE MAEYER, *Een zeventiende eenus passiespel als patroonstuk*, in « *Miscellanea Gessleriana*, 1948. Antwerpen, 796-801.

(74) Zie de inhoudsopgaven. Ze bewerken zo goed als het hele boek :

I. Dwerck..... cap. 3-5.
 II. Pauli bekeering en Paulus en Barnabas : cap. 9-13.
 III. Van Haecht : cap. 16-28.

2. vertoont polemiserende problematiek ⁷⁵;
3. is dikwijls zeer levendig en vol spanning in zijn dramatische gedeelten, gericht op de geestesstromingen in de aankomende tijden ⁷⁶;
4. hangt nog vast aan de middeleeuwen, niet het minst in de tussenspelen met neefjes en sinnekens, behalve dat ze wel eens meer zelfstandig optreden en op het spel ingrijpen;
5. staat in het teken van het rederijkers schriftuurlijk-sinnespel, dat zijn oorsprong vindt in de discussiegeest (zucht naar waarheid en kennis) en in de tijdgeest, die bijbellezen vooropzet. Renaissance-elementen, behoudens in de uiterlijkheden, dringen zeer traag door;
6. vertoont geleidelijk, vooral na de XVIe eeuw, versobering in bezetting, verwoording en veraanschouwelijking.
7. Wat overbewaard bleef uit het Zuiden staat literair en dramatisch hoger; het Noorden is bovendien zeer dikwijls afhankelijk van het Zuiden; taal en reformatorisch karakter worden bijgewerkt;
8. zuiver esthetisch gezien blijven ze in hun geheel beneden de middeleeuwen;
9. het Nederlands apostelspel is een specifiek zestiende eeuws rederijkersspel, echo van zijn tijd voor de religieuze stromingen.

III. SCHANDALEUSE SPELEN

Onder schandaleuse spelen verstaat men spelen die na hun vertoning, gebeurlijk na hun in druk verschijnen, beroering, tot zelfs rechterlijke moeilijkheden hebben veroorzaakt. Die moeilijkheden ontstonden op grond van de tekst waarin al te loslippig gehandeld werd over geestelijkheid en — of religie. Gewoonlijk kwam het tot zulkdanige gevolgen pas na de vertoning, vooral dan naar aanleiding van hetze verwekkende interpretatie. Blijkbaar gold dat in zekere mate voor alle stukken, die om een of andere reden, terecht of niet, kettters werden geheten. Ons is geen enkel geval bekend waarbij vóór de vertoning werd ingegrepen, met dien verstande dat na 1540 en ingevolge de plakaten wel een zekere voorafgaande keuring bestond. De Gentse spelen ondervonden oppo-

(75) G. Jo Steenbergens ziet het alleen tematisch en anekdotisch. Als levens van de apostelen zou het slechts een naamafdeling zijn onder de heiligenspelen. De schrijvers echter zien er vooral de prediking in, het ontstaan van de Kerk met het nieuwe Geloof. Daarin wordt de tijdverbondenheid met de zestiende eeuw gezien!

(76) In het buitenland is het apostelspel weinig of niet reformatorisch (Steenbergen, 23) Het specifiek strijdend reformatorisch karakter van het Nederlandse spel blijkt ook uit het verminderen in aantal en belang nadat de spanning der tijden enigszins is gaan liggen.

sitie nadat ze in druk verschenen waren ⁷⁷. De « boem der schriften » eerst nà een latere vertoning te Antwerpen, e.z.m. Voor vele gevallen dat een stuk op een lijst van verboden druksels voorkomt weten we meestal niets over vertoning, terwijl zelfs de betwisting over het al of niet ketter's karakter nog altijd geen besluit bereikt.

Ketterse spelen blijken — als ze ook gespeeld werden — meestal schandaleuse spelen te zijn geweest, d.i. met onaangename, rumoerige gevolgen. Apostelspelen, al is hun aard toch scherper te omschrijven, vallen buiten het tijdperk van de eigenlijke ketterse spelen. Wie of hoe zal men de strakke lijn trekken ?

In 1560 werd de voorbekeuring nog eens vastgelegd, in 1561 zelfs meer biezonder voor de Brusselaars. Dat is dan weer nà de vertoning van de hierna te vermelden spelen.

1° *Bervoete Broers.*

« Een esbatement van de Bervoete broers » ⁷⁸, « een goede, goedbedoelde en ook goedopgevatte grap, met scherpgetekende karakters en enkele echt komische tonelen, levendig gebouwd » ⁷⁹ van een kruier die vroeger eraan gedacht had minderbroeder te worden. Thans zit hij met vrouw en acht kinderen in de uiterste armoede. Op zoek naar werk krijgt hij opdracht van een jonker een voorraad eten te brengen naar de « bervoete broers », zijnde het klooster van de minderbroeders in de buurt. Hans interpreteert de opdracht te gunste van zijn eigen noodlijdend kroost en met vrouw en sjofel-aangeklede kinderen wordt het een schranspartij van belang. Middelerwijl werd de niet ongewilde vergissing ontdekt en komt broeder gardiaan het hem tobedachte opeisen. Scheldpartij en vechten is het gevolg. Ook de vrouw staat haar stuk en roept de bemiddeling in van de baljuw. Hans legt zijn toestand bloot en wijst op zijn goed recht, wat door de baljuw en even goedmoedig door de gardiaan wordt beaamd. Vergiffenis en goed heil ! het spel eindigt met een beroep op milddadigheid te overstaan van de noodlijdenden.

Het stuk telt zes spelers waarvan de namen in het handschrift worden opgegeven. Er zijn acht tafereelen en 356 regels. De Brus-

(77) De Gentse spelen komen eerst in 1540 voor op de lijst van verboden boeken. De moeilijkheden voor « de boem » ontstaan pas in 1542, waar de vertoning reeds in 1539 doorging. « Twerck » veroorzaakt last nà de vertoning van het tweede deel. Vele stukken zijn alleen bekend door de lijsten van verboden boeken, zodat we niets over uitgave of vertoning vernemen.

(78) Het werkje is uitgegeven door W. VAN EEGHEM, *Drie schandaleuse spelen*. 1937 Antw.

(79) J. VAN MIERLO, *Gesch.*, II, 211.

selse « Corenbloem » verzorgde de vertoning op 9 april 1559, naar aanleiding van het vredesverdrag van Cateau Cambresis⁸⁰. De kamer legde er groot sukses mee in en ze werd bedacht met xvj gelten wijns en iij hamelen. Naijver of wat, de vertoning werd achteraf beknibbeld tot op de preekstoel toe, tengevolge waarvan een hervertoning gegeven werd op de Grote markt op 21 september met toevoeging van een proloog waarin alle verdachtmakingen van de hand werden gewezen. De tegenstand hield aan en liep uit op een gerechtelijk onderzoek en verhoor. Uit dat verhoor en het desbetreffend bundel kennen we ook de tekst van het spel; vernemen we dat het stuk reeds vroeger te Antwerpen zou vertoond zijn, alwaar het waarschijnlijk ook ontstaan is, tenware, zoals anderen beweren het uit Gent zou afkomstig zijn⁸¹. De tekst werd afgeschreven door Jan de Knibbere, terwijl Coppens hem had ontdekt in een boek van Nicolaas Rombauts, een van de oudste kamerleden. De zaak werd geklasseerd, vermoedelijk na de tussenkomst van Matheus de Praet « lacquay van onser genediger vrouwen der Coninghinnen van Hongrien en deken » (1558-1559).

Het bundel is verder belangrijk voor de vergelijking van de psychische reacties en hun verscheidenheid bij de getuigen.

Zoals met vele stukken uit die tijd wordt rond « bervoete broers » strijd gevoerd over de kettersgezindheid ervan. Te beweren dat « een heel klooster aan den lachlust wordt prijsgegeven »⁸² is al even voortvarend geoordeeld, als dat een minderbroeder die « op het toneel met zijn pij zijn geestelijken staat afwerpt » verkeerd moet verklaard heten als men er een toespeling in zou zoeken op de kloosterling die « zijn kap over de haag gooit »⁸³. De aanwezigheid van ketterse bedoelingen wordt zoveel te onwaarschijnlijker naarmate het stukje als ouder zou moeten beschouwd worden. Wij zien er louter klucht in, « goed bedoeld », zoals Prof. Van Mierlo getuigt, feitelijk een pleidooi voor weldadigheid, dat door de gardiaan en door de baljuw onbevangen wordt bijgetreden. Het is alleszins niet ketters vermits vers 345 uitdrukkelijk beroep doet op « goede werken », verre van die in tegenstelling te brengen met « geloof ». Dat ook de prokureur zo mild oordeelde getuigt al evenzeer te gunste van de argeloosheid, al werd de brave man er niettemin later zelf lastig om gevallen. Het is een goede grap, die het nog zeer goed zou doen. Overigens is het hedendaagse

(80) Het is volgens Van Eeghem (blz. 206) het enige werkelijke stuk dat van de Corenbloem bewaard is gebleven. Het onderschrift luidt : « Juecht sticht Vruecht » (kenspreuk van de kamer) - Jan de Cnubber die hevet ghescreven, dbehoort hem toe, vindet, willet weer gheven. - Corenbloemken. »

(81) J. VAN MIERLO, *ibid.*

(82) G. KALFF, *Gesch.*, III, 148.

(83) *Ibid.* 149.

oordeel over het stuk algemeen zeer gunstig. Een nieuwigheid op de planken is wel het meeoptreden van kinderen ⁸⁴ en de prikses tegen het « franselen ».

2° *Van ij Sotten.*

« Een tafelspel van ij sotten », 197 verzen, een spelletje dat op 29 september 1559 door de « Mariacrans » van Brussel ter ere van de magistraat werd gespeeld. Het is afkomstig uit de verzameling van de kamer, doch het was sinds lang niet meer gespeeld. Ook dit stukje is ons bewaard gebleven, in een zeer gehavende toestand, doordat de vertoning gerechtelijke gevolgen had, zonder nadeel nochtans voor de betrokkenen. Een eenvoudig vastenavondspel voor twee personen in één tafereel. Een geboren zot wil de koning van de dag een geschenk brengen, in de hoop mede van de fuifpartij te kunnen zijn. Hij wordt opgehouden door een gemaakte zot die hem uitvraagt over heel zijn familie en over het waarom van zijn komst. Slechts schoorvoetend en achterdochtig deelt de man het doel van zijn bezoek mee. Vooral het bekend maken van zijn geschenk kost moeite, niet het minst omdat de eigenlijke naam ervan hemzelf ontgaan is. Uiteindelijk blijkt dat « nossestenen » een verbasterde uitspraak is van « hostiën ». De gemaakte zot zendt de geboren zot verontwaardigd voort, ondanks dezes protest dat het werkelijk de kostbaarste stenen zijn die de wereld bieden kan. Dr Van Eeghem vindt het spelletje onschuldig. In de grond misschien wel, al is het dan toch zeer gewaagd en de tijd van ontstaan zou daar veel over kunnen verklaren. De twee spelers, de faktor en nog twee anderen moesten zich voor de onderzoeksrechter verantwoorden. Het spel zou reeds in 1519 gespeeld zijn geweest ⁸⁵ en later nog tweemaal, tot zelfs in aanwezigheid van Merten Coels, pastoor van S. Goelen (+ 1556) en censor.

Verder ontbreekt alle aanwijzing van dichter of streek van herkomst. Zoals gezegd is de tekst vrij gehavend tot ons gekomen, wat het begrijpen ervan niet vergemakkelijkt. Overigens houdt het niet veel om het lijf op een paar replieken nà, zo b.v. het wisselgesprek over de edelstenen.

(84) Z.o. : Hanneken leckertant; - Van de weduwe die hertrouwen wilde; - Van ons liefs heer minnevaar.

Zie verder F. BAUR, *Ontoereikende hermeneutiek*, 1939. Gent. Overdr. - K. Stallaert, in *Nederl. Dicht- en Kunsthalle*, XIV, 1891-1892, 205-235.

(85) Deze datum is wel een bezwaar tegen de kettersheid !
Zie ook W. VAN EEGHEM, *Drie schandaleuse spelen*, 1937, Brussel.

3° *Van iij Sotten.*

« Een spel van iij sotten ». Het heeft een proloog van 27 regels voor 2 personen; 3 personen verdedigen het stuk over 380 regels; dan nog een naproloog voor dezelfde twee personen van de proloog, in 18 regels.

Het stuk is vertoond op een bruiloft van de gildebroers van « de boeck » van Brussel. De proloog is een klaagdispuut over de belagers en vervolgers van Rhetorica. Vrient-in-nood betuigt de onsterfelijkheid van de kunst, ook al zouden de kamers momenteel ten onder gaan. Zijn bewijs ligt in het spelletje. Een zot jaagt twee zotten tegen elkander op, doch moet ze ten slotte onderling terug verzoenen wil er geen vechtpartij uit voortkomen. De beste oplossing is dat ze alle drie van naam veranderen. (Een toespeling op de Brusselse kamers ?)

De vertoning ging door op 24 oktober 1559. De proloog kan moeilijk van dat jaar zijn, alhoewel de rol van de vriend beslist van die tijd is. Het moet ook wel degelijk uit Brabant, zelfs uit Brussel komen, ondanks het feit dat het herinnert aan Blommen-Poelgiers « spel van iij sotten », uit Gent. Nog andere spelen van sotten kunnen ermede in verband worden gebracht.

De gang is zeer levendig ; als satire is het zeer scherp en er vaart klimaks doorheen. Ook dit stukje kende gerechtelijke moeilijkheden en het is ook langs die weg dat het ons bewaard is gebleven.

Als schrijver wordt Jan vanden Berghe van Diest gehouden ⁸⁶.

NAWOORD

Het ketters karakter dat men aan de behandelde en dergelijke stukken toeschrijft, is op zijn minst zeer relatief.

Geen enkel ervan kan geacht worden op duidelijke wijze voorgehouden leerpunten te loochenen of ketterse stellingen voorop te zetten. Daarentegen moet worden toegegeven dat ook de meeste uitgesproken roomse teksten onverbloemd gebreken en tekortkomingen in kerkelijke middens gispnen; het benaderen van Kristus' leer door eigengereid bijbellezen aanprijzen; op de alverdiensten van Kristus, zonder verdere noodzakelijkheid van welke bemiddeling ook, beroep doen; herhaaldelijk, dubbelhartigheid in aanhaling en interpretatie van bijbelwoorden vertonen, en dies meer.

Dat de voorstelling van joodse toestanden, gebruiken en personen in rooms-kerkelijke kleuren geschiedt, vooral dan in de apostelspelen, moet voor het grootste deel gezocht worden in het gemis

(86) W. VAN EEGHEM. *Drie schandaleuse spelen*; 1937. Brussel.

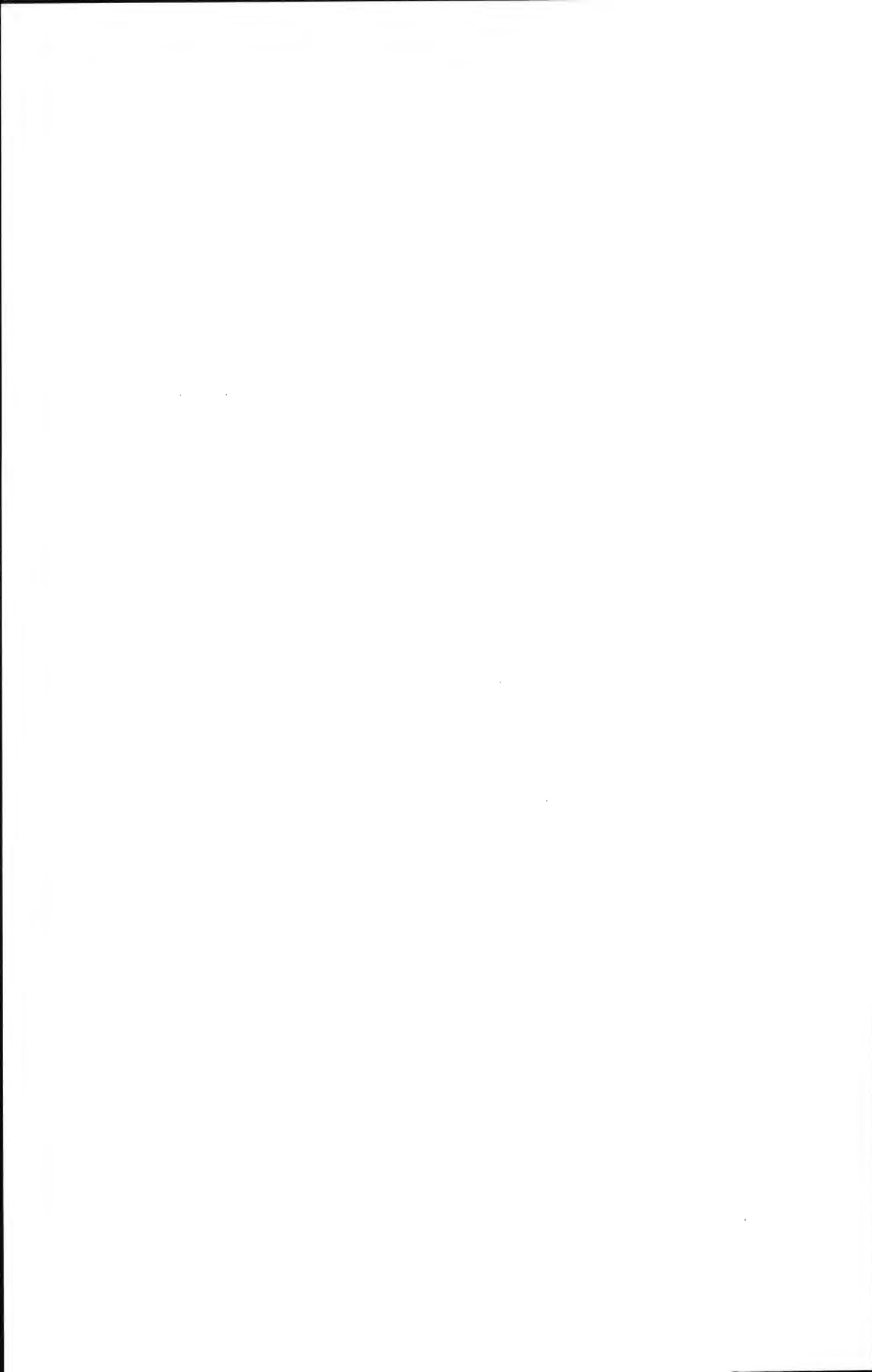
aan historisch inzicht en het praktisch niet kennen van de waarde en de betekenis van lokale kleur, wat wel een verschijnsel is eigen aan de hele middeleeuwen, ja tot ver in de XVIIIe, zelfs tot in de XIXe eeuw.

Dat het publiek, en in zover ook wel de schrijvers, minder of meer bewust spontaan de overheveling van het joodse gebeuren naar de eigen tijd toepaste, vloeide voort uit de hoogspanning van de tijd, neerslag van de atmosfeer, die in een schijnbaar parallelisme het wezen van de dingen meende te onderkennen. Dergelijke verschijnselen hebben we, in de jongste tijd in Vlaanderen toch ook gekend, o.m., met « Dolle Hans » van Fabricius, waar het wel hoegenaamd niet zal bedoeld geweest zijn; of met « Geding van O.H. J.C. », een « reinaert » van Paul de Mont, of met een « rechtvaardige keizer » van André Demedts, meer andere nog, alhoewel voor al die stukken de respektievelijke auteurs, zij het pinkogend, het woord-motto van F. Timmermans voor zijn « Boudewijn » konden hernemen: « wat ge peist, dat en is 't niet ».

Hoe verder men onderzoekt, hoe meer men het oordeel van Prof. Van Mierlo zal bijtreden, dat, waar nog geen kerkelijke uitspraak aanwezig is, alles mag (moet) beschouwd worden in het teken van de rumoerigheid van het ogenblik (zie de processen met en zonder veroordeling), van spontane volkssympatieën voor nieuwigheden, van verleidelijkheid van het gewaagde en verbodene, van bedilzucht op de overheid. « Achteraf » kunnen wij van « kettersheid » spreken, omdat de begrippen gezagsgewijze scherper omljnd zijn. Op zichzelf zijn het echos van de inderdaad zwaar geladen tijden.

ALGEMENE LITERATUUR

- Dis. L.M. van : Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft der zestiende eeuw, 1937, Antwerpen.
- Duverger, J. : Enkele aantekeningen betreffende de Gentse M.E.-se literatuur (Album Baur. Overdr. Brussel).
- Dis, L.M. van - en Herne, B : De spelen van sinnen vertoond op het landjuweel te Gent I, tekst, 1939, Antwerpen.
- Eeghem. W. van : Drie schandaleuse spelen, 1937, Brussel.
- Kalff. G. : Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde, III.
- Lambrechtsen, N. C. : Beknopte geschiedenis van de Middelburgsche kamer « het blommeken Jesse », z.j. en pl. (Overdr. uit Tsch. N.T. en L., Leiden ?).
- Mierlo, J. van : in « Ons geestelijk erf » 1937. Bespreking van Van Dis.
- » » De spelen van sinnen vertoond op het landjuweel te Gent 1539, in De Standaard. 2 december, 1939.
- » » Den boem der schriftueren, 1939, Gent Overdr.
- Muller. J.W. - en Scharpe, L. : De spelen van Cornelis Everaert, 1920, Leiden.
- Pijper, Fr. : Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, I, 1903-1904, Den Haag.
- Prims Fl : Antwerpsiana XIII, 1939, Antwerpen
- » » De Antwerpsche ommeganck op den vooravond van de beeldstormerij, 1946, Antwerpen. Overdr.
- Ruelens, K. : Refereinen verzameld door J. de Bruyne, II, 1880, Antwerpen.
- Schotel, G.D.J. : Den boem der schriftueren, 1870, Utrecht.
- Steenbergen, G. Jo. : W. van Haecht's geschriften voor het Antwerps landjuweel. in Jaarboeken De Fonteyne, VIII, 1950 Gent.
- » » Het apostelspel. 1952, Gent. Overdr.
- » » De Bekeeringhe Pauli, 1953, Zwolle.
- » » De auteur van de Antwerpse ommeganckordonnantie a° 1566. (in De Gulden Passer, 1947).
- Vlaminck, A de : Jaarboeken van de aloude kamer van Rhetorica te Tielt, 1862, Gent.
- Vooy's, C.G.N. de : Apostelspelen in de rederijkerstijd, 1928, Amsterdam. Overdr.
- Willems, L. : Tooneelstudies XV-XVIe eeuw, Gent. (in Versl en Med. Kon. Vl. Acad.)
- Winkel, J te : Ontwikkelingsgang..., II.
- Worp, J. : Drama en tooneel. 1907, Groningen.
- Archief « Trou moet blijcken », Haarlem.
- Bibl. Brussel, Gent, 's Gravenhage.
- Katalogus Leiden.

Het « Hygiasticon » van L. Lessius : surrogaat, duplikaat of plagiaat van L. Cornaro's « Discorso della Vita Sobria »?

DOOR

Dr. med. L. ELAUT
lid der Maatschappij

Onder het onafzienbaar aantal gezondheidskundige geschriften die in de zestiende en zeventiende eeuw tot stand kwamen, valt het moeilijk twee meer op elkander afgestemde traktaten aan te stippen dan bovenvermelde waarvan de auteurs geen van beide arts waren.

Reeds in de aanleiding die hen tot het schrijven bracht, ligt een grote maat van overeenstemming. Cornaro, ofschoon met een zwak gestel bedeed, had tot zijn vijfendertig jaar gefuifd zonder zich om zijn gezondheid veel te bekommeren : jicht en andere kwalen hadden hem tot een wrak gemaakt. Toen niets baatte om hem van zijn lichamelijke ellende af te helpen, kwam hij tot het inzicht dat alleen een volkomen verandering van levenswijze een afdoend middel zou zijn om hem te genezen. Voortaan ging hij een zeer sober leven leiden, ondervond daarvan een weldoende invloed en bracht het bijna tot honderd jaar. Op drieëntachtigjarige ouderdom schrijft hij een eerste vertoog over de soberheid ¹, dat hij door drie andere liet volgen op zijn 86e, 91e en 95e jaar. Door de ervaring geleerd voelde hij zich gedrongen deze beknopte traktaatjes op te stellen ten gerieve van zijn tijdgenoten. Hij werd proseliet.

Ook Lessius was zwak van gezondheid ². Tot overmaat van ramp overviel hem op vierentwintigjarige leeftijd een kwaal — eczeem met huidbemetting en astma — die hem voor de rest van zijn dagen (hij werd negenenzestig jaar oud) veel lichamelijk leed berokkende. Zijn hygiënische handleiding stelde hij op toen hij negenenvijftig was ³; de bedoeling was anderen tot een sobere leefwijze aan te zetten; eveneens beriep hij zich daartoe op wat hij persoonlijk ondervonden had. Deze opgaaf beschouwde hij als een apostolaat en een geestelijke bediening.

(1) *Discorsi della Vita Sobria*, Padova, 1558.

(2) BOBYNAEMS, P., *St. Lucasblad*, 1955. 128.

(3) *Hygiasticon, seu vera Ratio Valetudinis bonae et vitae conservandae*, Antwerp.. Plant., 1613.

Ofschoon het opzet van beide auteurs niet van dat der overige hygiënische schrijvers verschilde, deden zij een beroep op een andersoortig motief om hun inzichten betreffende de gezondheid ingang te doen vinden. Al wie vóór hen geschreven hadden namen het gezag van de herauten der Griekse en Romeinse medische wetenschap tot getuige; Cornaro en Lessius waren de enige die zich duidelijk op eigen ervaring lieten voorstaan.

De traktaten van deze twee ijveraars der matigheidsbeoefening hebben in hun eigen land en daarbuiten opgang gemaakt. Van Lessius' *Hygiasticon* heeft A.J.J. van de Velde 4 Nederlandse, 9 Franse, 3 Engelse, 2 Spaanse, 2 Italiaanse en 2 Poolse uitgaven kunnen opsporen⁴. A. W. Maas vertaalde in 1923 het *Hygiasticon* onder de titel *Oud worden en jong blijven!*^{4bis}. Van Cornaro vermeldt het *Biogr. Lexikon*⁵ twaalf uitgaven. Het boekje werd daarenboven op Italiaanse en Latijnse verzen gezet.

Beide traktaten worden meestal in één adem genoemd; het is begrijpelijk wanneer men op hun hoofdtema acht slaat. Reeds J. Mackenzie doet het in zijn *History of Health*⁶ en ook J.-N. Hallé in de *Encyclopédie des Sciences médicales*⁷. Het is daarenboven opvallend dat de boekjes door de uitgevers, niet minder vaak, tot één band verenigd, te zamen gedrukt werden. Zo bracht Plantin die in 1613 de eerste uitgaaf van Lessius' *Hygiasticon* bezorgde, tegelijkertijd onder een doorlopende paginering de *Tractatus de Vitae Sobriae Commodis Ludovici Cornari Veneti* die meer dan vijftig jaar te voren (1558) in het Italiaans het licht zag. In 1747 verscheen te Amsterdam⁸ *De Schat der Soberheid*; de twee traktaten zijn daarin onder dezelfde titel verenigd, een titel die Joh. van Beverwycks *Schat der Gesontheit* uit 1643 nabootst, blijkbaar met de bedoeling lezers te lokken.

Het boek van Cornaro en dat van Lessius zijn niet wat men zou kunnen noemen wetenschappelijke geschriften, maar propaganda-werken van goede trouw en moraliteit. Zij wilden volstrekt niet uitblinken door de geleerdheid of de nieuwheid van de geponeerde stellingen, zij betoogden niets anders dan, uit de volheid des harten, ten behoeve van de evenmens goede raad te verstreken. Zij wilden zich niet voordoen als de vruchten van een berekend experiment dat naar strakke wetenschappelijke normen was uitgewerkt, maar als de boodschap van een christelijk-humanistische didaktiek.

(4) *Versl. Med. Ko Vla. Ac. T Letterk.*, 1943, 201.

(4 bis) Uitg. Vlaamsche Boekenhalle, Leuven, 130 blz.

(5) Bd. II, 1930, 110

(6) Edinburgh. 1759. in Franse vertaling *Histoire de la Santé et de l'Art de la conserver*, Haag 1761. XXXVII.

(7) Deuxième division, Médecine, Paris, 1837, Introduction, 61-62.

(8) By Steven van Esveldt, 211 blz.

I

Luigi Cornaro (1467-1566) was een Venetiaan wiens familie aan de lagunenstad vier doges had geschonken, een geleerd en rijk man die kunstenaars onder zijn bescherming nam; hij schreef liefst over de landbouw die hij als « santa agricultura » bestempelde; hij was een prachtlievend architect die plannen voor woonhuizen en openbare gebouwen tekende. Tot een veranderd inzicht in de betekenis van zijn bestaan een nieuwe vorm aan zijn leefwijze schonk en hij, als het ware geprangd door de angel van de werfdrift, anderen voor zijn standpunt poogde te winnen.

Hij at en dronk maar het volstrekt noodzakelijke om in het leven te blijven : 12 ons vaste spijzen en 14 ons water en wijn. Hij prees de voordelen van een openluchtige woning, het aangename tijdverdrif in gezelschap van geleerden, ver van zwaarigheid, altijd op meer kennis en op minder beslommingen belust. Wat aan vrije tijd overbleef, besteedde hij aan museumbezoek, zang en leerzame reizen. Het is een dieet en een dagrooster van een zeldzame, aristokratische dagdief. Voor hem was de voeding hoofdzaak, emoties en strubbelingen waren naar zijn mening minder nadelig voor de gezondheid.

De uitgaven van de *Discorsi della Vita Sobria* zijn versierd met een titelplaat waarop men de gebaarde Cornaro alleen aan tafel ziet zitten, ter zijde gestaan door een dienaar die met een schaal alles precies afweegt wat hij op het bord van zijn meester zal leggen. Het tafereeltje is geplaatst in een idyllische omraming en draagt het onderschrift : non ut edam, sed ut vivam, niet om te eten, maar om te leven. Die prent is al een heel programma.

Op enkele maanden na werd Cornaro honderd jaar oud⁹; hij had voorspeld dat hij een eeuw zou halen. Wat een wapen om zijn argumenten kracht bij te zetten. Hij schreef in het Italiaans wat altijd de trots van de Venetianen was geweest, hij wilde een groot lezerspubliek bereiken en tokkelt graag op de nationalistische snaar. Nooit werd vóór hem zo pregnant over de voordelen van de soberheid geschreven; thans werd de gezondheid helemaal anders verdedigd dan met de argumenten van de grieks-romeinse fysiologie, door allerlei schoolse spitsvondigheden aangedikt; nooit werd zo treffend de schade, door de onmatigheid berokkend, in het schelle daglicht geplaatst.

Cornaro betuigt ternauwernood wat eerbied voor de oudere gezondheidsbegrippen; hij ontkent de invloed van de stand der hemel-

(9) Die honderd jaar zouden, volgens sommige auteurs, maar een legende zijn; cfr. *Enciclop. Italiana*.

lichamen op de gezondheid van 's mensen gestel niet, hij herinnert maar zeer terloops aan de humoren- en temperamentenleer; het is allemaal niet slecht, meent hij, maar de officiële wetenschap heeft het ware principieel niet erkend dat hij thans ten grondslag aan zijn boekje legt.

Dat boekje is niet omvangrijk; het bevat vier kapitteltjes in vertoogtrant, waarvan hij het derde opdraagt aan de patriarch van Aquileja. Men kan er het een en het ander vernemen over zijn leven, zijn gezin, zijn bezigheden, zijn vrienden, zijn vaderstad Venetië die haarsgelijke in de wereld niet heeft. Hij doet zich als een geestdrijvend verdediger van de uiterste soberheid voor, hij denkt er niet aan dat zijn dieet te uitstekend is om nagevolgd of zelfs maar geëvenaard te worden. Men heeft hem voorgeworpen dat zijn *Discorsi* ijdel en vergeefs zijn zoals de beschrijving van Platoons *Republiek*; hij antwoordt met te verwijzen naar zijn eigen leven; het is zijn voornaamste overredingskracht.

Op zekere dag heeft Cornaro zich door goedmenende vrienden laten bepraten om de hoeveelheid dagelijkse spijs, nml. van brood, eidooier, vlees en andere gerechten ten bedrage van 12 ons¹⁰ te brengen op 14 ons, en de hoeveelheid drank van 14 op 16 ons. Na verloop van 10 dagen werd hij er ziek van, kon hij niet meer slapen en was hij weldra de dood nabij. Het duurde heel wat tijd voordat hij weer opknapte.

Ook bij een andere gelegenheid ondervond Cornaro de weldaden van de matigheid en was hem de kans geboden om allen te bewijzen dat hij op zeventigjarige leeftijd nog over een grote voorraad levensenergie en een krachtige gezondheid beschikte. Op reis werd zijn wagen door steigerende paarden omgeworpen en meegesleept. Behoudens zware verwondingen over gans het lichaam waren zijn schouder en knie ontwricht. Thuis gebracht, oordeelden de artsen dat hij maar een drietal dagen te leven had zo men geen bloedliet en flink purgeerde om door de toevloeiing van vochten de ontsteking tegen te gaan. De patiënt weigerde; hij liet alleen de ontwrichte ledematen zetten en voorts met helende zalf bestrijken. Hij genas zonder verwikkelingen. Cornaro schreef zijn goede weerstand toe aan zijn sinds jaren volgehouden sober dieet; het was voor hem de gelegenheid om op de deugd van de matigheid een loflied af te steken.

Een paar malen per vertoog wordt Cornaro dityrambisch. Wat

(10) Eén ons Venetiaans gewicht (*uncia grossa*; cfr. *Enciclopedia*) bedroeg ten tijde van Cornaro 39,75 gr. Hoe men ook de energetische waarde van Cornaro's dagdieet op grond van die twaalf ons (d.i. 477 gr.) berekent, nooit wordt de dagwaarde van 1680 calorieën (volgens Tigerstedt) voor het bazaar metabolisme bij een oude man van 70 kgr. in ruststand bereikt.

hij met zijn sober dieet van 12 ons bereikt, overtreft, beweert hij, de kundigheden van de artsen en het is daarenboven profylaktisch tegen alle ziekten. Hij genoot voortdurend de meest voorspoedige gezondheid, hij is lustig en gezwind, kan gemakkelijk te paard stijgen, trappen en steile hoogten beklimmen. Hij is altijd blijgeestig, heeft nooit verdriet, zelfs niet wanneer hij zijn bezit bijna ziet verloren gaan op vijffennegentigjarige ouderdom door de verspilzucht van zijn kleinkinderen; hij is haantje de voorste wanneer hij onder vrienden is, hij leest en schrijft, hij scheidt genot in zijn huis en zijn stad, hij gaat wandelen, zingt met luider stem, hij slaapt als een roosje, waar en in welk bed ook. Hij heeft geen last van kwade dromen en het zingenot kwelt hem niet. Alles heeft hij aan zijn levenswijs te danken: twaalf ons vaste spijs en veertien ons drank. O! heilig sober leven, wat zijt gij de mensen behulpzaam! Het is een hemel op aarde. De schat van de soberheid is Gode welgevallig, zij is een vriendin van de natuur, een dochter van de rede, een zuster van de deugd, een gezellin van de bescheidenheid, zij is edel, bezonnen, voortreffelijk, met weinig tevreden, ordelijk, plichtmatig. Uit haar, als uit een bron, spruit alles voort wat het leven aangenaams, goeds en betamelijks biedt.

De soberheid leidt naar de natuurlijke dood, want het is noodzakelijk dat men op zijn tijd sterft. Dank zij de soberheid kan elkeen honderd jaar worden en daarna in zuivere ontbinding overgaan. In afwachting stromen de geesten zachtelijk door de slagaderen, verspreidt het bloed zich liefelijk door de aderen, verwekt de ingeboren warmte aangename gewaarwordingen en behouden de krachten ons in een goede orde.

*
**

Cornaro's traktaat is een oratio pro domo waarin een levenswijze wordt voorgestaan die aanlokkelijk schijnt maar door haar uiterste gestrengheid de meesten zal afschrikken. De auteur moest een ascetisch wezen zijn, zoals de heilige mannen die in wortelen van de bomen en kruiden van de natuur hun leeftocht vonden, of zoals Johannes de Doper die zich met sprinkhanen voedde. Of Cornaro veel navolgers gevonden heeft, is nergens te achterhalen. Het zal niet gemakkelijk geweest zijn het zó streng vol te houden. Hij drukte de wens uit dat men in de kloosters alvast beginnen zou met wat soberder te leven, men zou er betere religieuzen aantreffen dan thans het geval is, zegt hij meer dan eens.

Cornaro is een fanatiek dilettant van de soberheid; het samenstel van zijn lichaam maakte het wellicht mogelijk dat hij met een hongerrantsoen meer dan zestig jaar in leven bleef; elk normaal

mens zou het op zo'n dieet besterven. Met terzijdestelling van alle redelijke en menselijke argumenten ging hij op zijn doel af, en dat met de inzet van al de krachten zijner persoonlijkheid. Hij was zonet een onsociaal, dan toch een extrasociaal mens. Het is maar goed dat hij geen arts was; wat zou hij een pedant geweest zijn die aan zijn opvatting een onnodig en overdreven gewicht hechtte. Om der eigenaardigheidswil is zijn boekje wel het leren kennen waard, en is het begrijpelijk dat het gedrukt en gelezen werd. Behalve gelijkgezinde dweepers zal hij weinig nauwgezette discipelen gevonden hebben. Wel heeft hij bewonderaars gehad die op een eerbiedige afstand in het spoor van de meester gevolgd zijn. Onder meer Lessius.

Cornaro brengt ons een biografie van zijn eigen gezondheid en houdt ze ter navolging voor. Ze druipt van poëtische gemoedelijkheid. Men glimlacht om de eenvoud van die sympathieke bloed, wie het in 't leven goed ging omdat hij rijk was. Die aristokraat in stoffelijke en geestelijke goederen kon zich de ongekende weelde van een uiterst sober leven veroorloven.

II

Leonard Lessius (Brecht 1554 - Leuven 1623) jezuïet en teoloog, een der knapste koppen van zijn tijd, blonk uit in de oude talen, de geschiedenis, het recht, de wis- en de natuurkunde. Hij was een schrijver en geducht kontroversist. Hoewel hij nooit in de geneeskunde gestudeerd had, was hij op de hoogte van de medische problemen en schitterde door de universele kennis die de humanisten eigen was; in het zuiden was hij de belichaming van de kontra-reformatie. Te Leuven stond hij op de strijdpost voor de zuiverheid van de leer, was hij de geestelijke mentor van Justus Lipsius die hem ook zijn geknakte gezondheid toevertrouwde. Daar beide lijdend waren, gingen zij op zekere dag te zamen hun heil zoeken in een waterkuur te Spa. Tevergeefs.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de jaren aanhoudende kwaal van Lessius zijn zin voor begrip van de geneeskundige aangelegenheden zal gescherpt hebben; zijn menigvuldige relaties, als vriend en als patiënt van Leuvense professoren, zullen er wellicht niet minder toe bijgedragen hebben.

Als denker en als asceet voelde Lessius zich geroepen om de neerslag in gemoed en geest van een belangrijke periode uit zijn leven die met ziekte en lijden vervuld was, na vijfendertig jaar in een geschrift mede te delen. Hij noemde het *Hygiasticon*, wat hij definieert als : de ware manier om een goede gezondheid en het le-

ven met de gaafheid van de zinnen, verstand en geheugen tot aan de uiterste ouderdom te bewaren. Dat Lessius zich door Cornaro liet leiden, kan men hier uit opmaken dat hij zelf het traktaat van de Venetiaan in het Latijn vertaalde en het met zijn eigen handschrift voor één uitgaaf naar de Plantinse uitgeverij zond. Voorts verklaart hij dat het lezen van Cornaro hem tot het schrijven van zijn eigen inzicht over de eubiotiek aanzette. Des te geredelijker deed hij het toen hij bedacht hoe de voortreffelijkste artsen (van Leuven ?) hem lang geleden nog slechts twee jaar voorspelden en hij door een uiterst sobere leefwijze hun prognose had beschaamd.

Wat een samentreffen met de omstandigheden van Cornaro's leven ! Is het dan niet geoorloofd zich af te vragen, zo er al geen materiële overeenkomst is tussen de twee verhandelingen, of er geen geestelijke verwantschap tussen beide bestaat, die een zekere beïnvloeding zou veronderstellen, zoals wij in de titel van deze studie lieten vermoeden?

Lessius' eigen ervaring had hem het bewijs gebracht dat matigheid in spijs en drank het leven van een zwak en ziekelijk lichaam kan in stand houden. Hierin ging hij met Cornaro akkoord. Als teoloog voelde hij zich daarenboven gerechtigd en bevoegd zijn evenmens een leidraad tot beoefening van ene der kardinale deugden ter hand te stellen. De geestelijke raadsman komt aan de hoek kijken van af het eerste hoofdstuk, en het werk is met zedenkundige uitspraken doorspekt. Het gelijkt op een fysio-biologische exegese, en het didaktisch karakter spreekt uit elke bladzijde van het vertoog. Lessius richt zich tot een kring van oplettende toehoorders die hij meestal met zijn ordebroeders van de societeit vereenzelvigt. Dit scheidt een zekere afstand tussen hem en Cornaro. Beider methode van uiteenzetting is anders gedacht en bewerkstelligd.

Lessius poneert dat de maat van soberheid niet voor alle mensen dezelfde is, maar verschilt naar leeftijd, lichaamsgestel, arbeid, aanleg. Zulk eklektisme is Cornaro volkomen vreemd. Al wat door de maag gemakkelijk kan verteerd worden, zonder rauwigheid over te laten (*nulla cruditate relicta*) is onschadelijk. We staan daarmee een heel eind van Cornaro verwijderd.

Deze laatste houdt zich aan zijn 12 ons vaste spijs en 14 ons drank. Lessius staat ruime afwijkingen toe in hoewelheid en keus der gerechten. De onafscheidelijke panatella (een broodsoep met ei) van Cornaro wordt vanwege haar eentonigheid wel eens uit den boze geacht, en om de gladde vertering te bevorderen en alle andere nadelen van het tegenovergestelde te voorkomen wordt voor de kook- en bereidkunst der gerechten de aandacht gevraagd. Hij

maakt een zeer duidelijk onderscheid tussen de verzadiging van de voor het leven onmisbare nooddrift en de bevrediging van de vraatzucht die voor geest en lichaam zulk een rampzalige gruwel is.

Lessius heeft zin voor de hoge biologische en psychologische betekenis van een geleidelijke aanpassing der voeding, in kwantiteit en kwaliteit, aan de noden van het lichaam. Hij verliest evenmin uit het oog dat een al te schielijke overgang van uiterste gulzigheid naar uiterste soberheid nadelig kan zijn. Cornaro vermeldt zulke dingen niet. Vasten is voor het lichaam zeer dikwijls een noodzaak, en is veel heilzamer dan het drastisch purgeren om de overtolligheden kwijt te raken; het is niet minder een lichamelijke dan een geestelijke oefening waartoe men niet genoeg zijn toelucht neemt.

Dat de goede bereiding van de spijs hun verteerbaarheid verhoogt en derhalve de gezondheid in de hand werkt, is bij Cornaro niet opgekomen. Lessius vindt dat men die, ook in kloosters, niet mag verwaarlozen uit geest van versterving, zulke eis is geen ascetisme. Slecht bereide spijs bevorderen de gezondheid niet en zijn niet zelden schadelijk; zij veroorzaken zinking, duizeling, druipling van de neus, buikloop, kramp, vermindering van de geestesscherpte. Het euvel van een lekkere schotel is dat men te veel van dat goede neemt en slaaf van het zwelgen wordt. De overvloed van het lekkere schaadt, niet de lekkernij zelf. Verscheidenheid van gerechten is goed, in zoverre zij niet verwekelijkt. Er schuilt een groot gevaar in die verscheidenheid zo men ze opzettelijk zoekt en op de spits drijft; men moet zich hier een geestelijke toom aanleggen en de passende maat houden. Dat maat houden is een heilig iets. Verscheidenheid en overvloed van gerechten op dezelfde tafel is schadelijk voor 's mensen gezondheid, leren Macrobius en Xenofoon. Men moet de hoeveelheid van spijs en drank niet naar de smaak stellen, want zij is bedrieglijk.

Lessius legt de nadruk op de lichaams-oefening; vooral zij die een zittend en sober leven leiden, moeten daar aandacht aan schenken; zij moeten tweemaal 's jaar purgeren, in de lente en in de herfst. De auteur heeft een ruimere kijk op de gezondheidszorgen en beperkt deze niet alleen tot een voedingsregeling. Als bijzonder voor hen gunstig wordt aan de kardinalen binnenkamers de sciamachia « of d'oeffening met de hantboom » aanbevolen. Jezuiten-ironie !

Het belang van de matigheid voor het ontstaan van de ziekten wordt door Lessius niet uit het oog verloren. Ingewijd in de teksten van Hippokrates en Galenos put hij rijkelijk in hun werken om zijn stelling te staven; en het dient gezegd met veel kritische zin en

begrip. Hij is geen arts maar doet zich als dusdanig kennen zonder pedant te zijn. De *Aforismen* van de vader der geneeskunde wendt hij aan, ruim en scherpzinnig, Cornaro een zeer zeldzame keer; in zake medische literatuur is deze maar een weinig belezen man. Fysiologische kennis moet men Lessius niet ten goede houden : uit slechte chijl kan geen goed bloed gevormd worden in de lever, de « sanguinis officina, « de winkel van 't bloed » zoals de vertaler van 1747 (blz. 55) het typisch uitdrukt met de betekenis die 't woord winkel = officina = werkplaats bezit.

Matigheid roept geen ziekten te voorschijn, houdt de ziekten op een afstand, doet ze wijken, geneest ze. Op dat gebied ontmoeten Lessius en Cornaro elkander, hoewel de eerste breedvoeriger zijn mening staft met citaten en excerpten en de moralist in hem de bovenhand krijgt, op het ascetische af. Hij slaat een polemische toon aan en antwoordt op de gestelde aanmerkingen ; hij zet een apologetiek ineen.

Wakkerheid van zinnen, onverzwakt geheugen, juistheid van oordeel, kracht van verstand, kwaliteiten die een intellectueel en vooral een jezuiet weet te appreciëren, de soberheid werpt ze haar beoefenaren in de schoot; zij komen vooral de religieuzen zeer te stade.

De soberheid blust de hartstochten en de bekoringen van het vlees. Hoe zou zij niet hoog te achten zijn? Na de goddelijke genade is in dit opzicht niets krachtiger dan de soberheid. Hoe werkt de soberheid ter zake ? Omdat zij de « stoffe » d.i. het sekkret van de geslachtsklieren doet afnemen: « als het zaat, en de geesten vermindert en gematigt zijn, zo verdwijnen van zelf d'on-tuchtige inbeeldingen, of indien zy echter voortkomen, zo worden zy lichtelijk (d.i. zonder moeite, zonder dat men het merkt) uitgedreven » (blz. 98). Aan zo'n pregnante verklaring heeft Cornaro zich niet gewaagd. Doch dat « het zaat het overtollige van het voedsel is » blijft voor rekening van de jezuiet Lessius die het genomen heeft uit de antieke geneeskunde.

Lessius besluit : wat is er schandelijker en onbetamelijker dan een slaaf van zijn buik te zijn ? Wat is er dwazer dan om een klein vermaak en geringe wellust van de keel, al de goederen van het lichaam en de ziel die de heilige soberheid meebrengt, te verzaken en zich aan alle onaangenaamheden en kwalen bloot te stellen ? En hij citeert Petrus: Broeders weest sober en waakt omdat uw tegenstrever de duivel gelijk een briesende leeuw rondloopt, zoekend wie hij verslinden kan; weerstaat hem sterk in het geloof.

III

Wij hebben in de titel van deze studie de vraag gesteld : is het *Hygiasticon* van Lessius een suroogaat, een duplikaat of een plagiaat van Cornaro's *Discorsi della Vita Sobria*?

Een plagiaat ? Neen, Lessius is geen plagiaris van Cornaro in de pejoratieve betekenis die men aan het woord gewoonlijk hecht. Het lezen van de *Discorsi* heeft hem weliswaar de gedachte aan het schrijven van zijn *Hygiasticon* ingegeven, hij heeft de grondredenering van de Italiaan overgenomen en tot de zijne gemaakt, maar een letterdieverij of een vulgaire transkriptie is het niet. Het is daarom te zeer persoonlijk behandeld en ofschoon uit dezelfde hoek bekeken, met een grotere verscheidenheid van argumenten en dokumenten omringd.

Een duplikaat ? In een zekere zin wel. Het doel van beide auteurs is hetzelfde : het propageren van de soberheid. Uit eenzelfde aandrang gesproken, hebben de door hen ingenomen en verdedigde stellingen hetzelfde oogmerk. Dubbelgangers van opzet, ja, maar ver van een identieke persoonlijkheid. De auteurs zien geen twee voorwerpen waar er slechts één is; van dubbelzinnigheid, zodat hun werk voor twee uitleggingen zou vatbaar zijn, kan geen spraak zijn; het zou de negatie van de zaak zelf zijn.

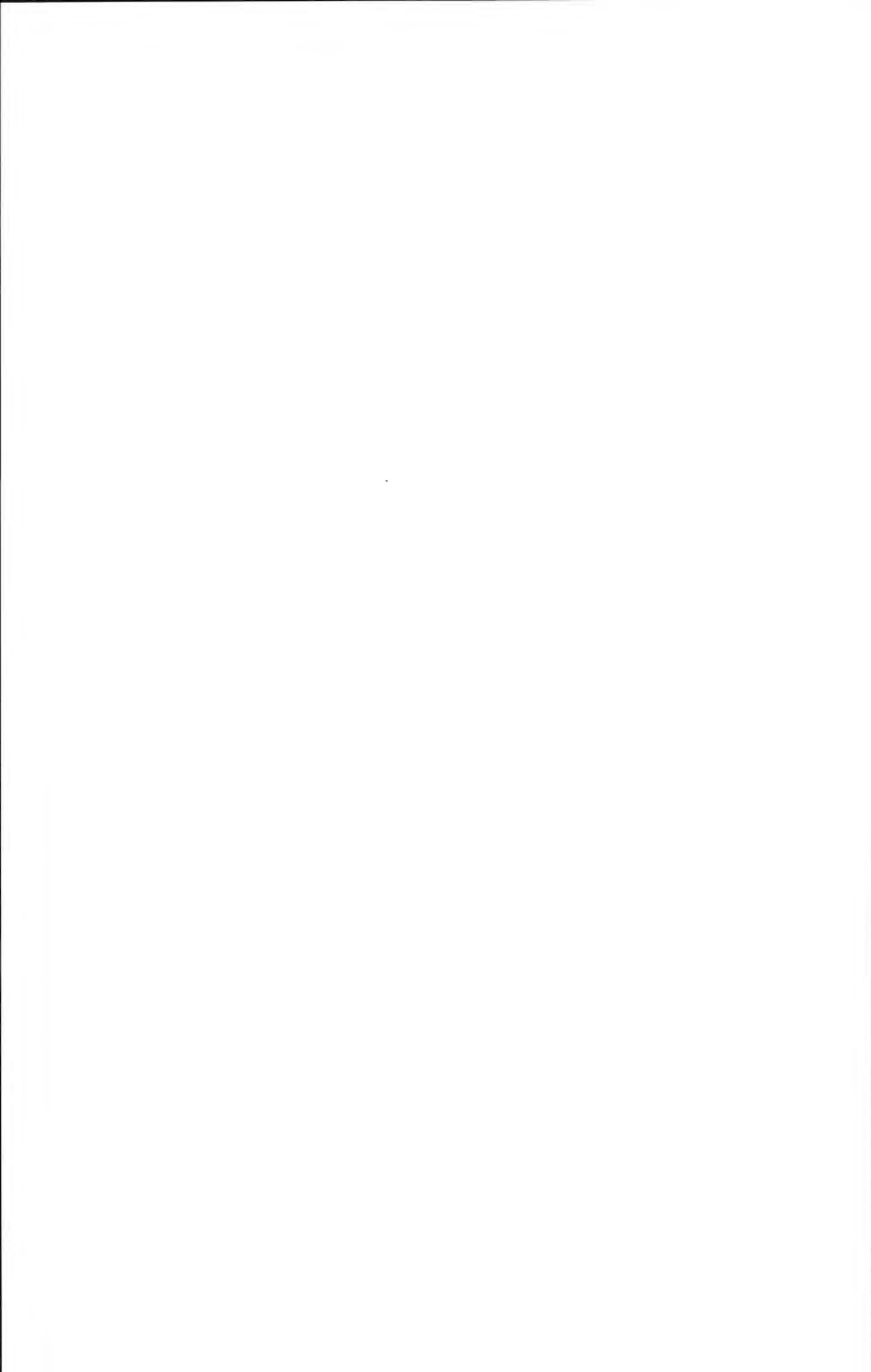
Een surrogaat ? Het zou laten veronderstellen dat Lessius van een mindere geestelijke gehalte zou zijn dan Cornaro en hem moet vervangen bij gebrek aan beters. Dat gaat niet op, want hij is zo heel anders en naar onze smaak zoveel rijker uitgerust, zoveel minder naief, zoveel wezenlijker, zo meer berekend op het werkelijke en het mogelijke, zoveel minder utopisch, kortom zoveel beter.

Het *Hygiasticon van Lessius* is een autonome bewerking van het thema dat Cornaro in zijn *Discorsi* van zijn standpunt uit, met zijn ervaring, met zijn argumenten had uiteengezet en verdedigd. Het soberheidsmotief van Cornaro is overigens maar het op de spits gedreven matigheidsmotief van de Grieken, dat naar de geneeskunde en de hygiëne door Hippokrates werd overgebracht en op zoveel tonen door zoveel anderen werd bezongen in geschriften en vertogen allerlei.

Cornaro en Lessius hebben met hun traktaatje een historisch exegetisch verhaal van hun eigen belevenissen gebracht. Zij hadden aan den lijve de weldaden van een sober dieet gevoeld en getoetst, en konden aan de innerlijke drang niet weerstaan om die weldaden aan anderen kond te doen. Zij hebben die opzet, elk op zijn manier en met eigen geestelijke middelen en bekwaamheid, uitgewerkt.

Er is bij dat alles geen spraak van surrogaat of duplikaat, nog veel minder van plagiaat. Er ligt te veel van hun eigen persoon in hun werk.

Elk afzonderlijk, doch in hetzelfde streven verenigd, mikten zij, met meer dan een halve eeuw tussenpoos en met twee verschillende pijlen, op hetzelfde doel.

Een Rapiarium uit Jan van Leeuwen

DOOR

Robrecht LIEVENS
lid der Maatschappij

In een vorige bundel van deze *Handelingen*, nl. XI (1957), heb ik naar aanleiding van de twee aan Ruusbroec toegeschreven liederen een beschrijving gegeven van handschrift Berlijn, Staatsbibliothek (thans Marburg-Lahn, Westdeutsche Bibl.) Germ. 4° 1398, dat in 1448 gekopieerd werd in het klooster van Sint Meinulphus te Böddeken. Op f. 118'-146' hiervan bevindt zich een merkwaardig mystiek rapiarium — voor viervijfden Latijn en de rest Diets —, dat ik op grond van enkele gegevens aan Jan van Leeuwen meende te mogen toeschrijven. Bij nader onderzoek nu werd dit vermoeden, dat alleen steunde op dubbele beïnvloeding door Hadewych en Eckhart en op het gebruik van de woorden *ancel* 'wrok', *inmaninghe* 'inkeer' en *gruntotmodicheit*, bewaarheid. Het bleek nl. mogelijk om verschillende dicta van het beneden te publiceren *m i d d e l n e d e r l a n d s* gedeelte terug te vinden in de bloemlezing uit de goede kok door Pater St. Axters; deze zijn alle genomen uit *Redene ende ondersceyt tusschen die ghene die god gheroepen ende ewelec uutvercoren heeft (de electione divina)*, vooral dan uit caput 14. Dit werk is ons in minstens drie handschriften overgeleverd: Lier, Dominikanenklooster nr 1 fol. 172-202 [XVde eeuw]; Brussel KB 667 fol. 175-203 [Leuven 1544] en Pömmersfelden, Gräflich von Schönbornsche Bibl. nr 280/2881 fol. 77a-104c [middelduits 1459]. — Anderzijds mag het als een belangrijk literairhistorisch feit gelden dat in het eerste gedeelte van deze verzameling een poging werd ondernomen, zij het dan fragmentarisch, om de zeer karakteristieke stijl van Jan van Leeuwen in het *L a t i j n* weer te geven, al is dat Latijn dan eerder aan de culinaire dan aan de klassieke kant.

Ik geef hier eerst de referenties van onze Berlijnse excerptenverzameling met de bloemlezing van Pater Axters; bij regel 46-59 evenwel geldt de verwijzing de pagina van het recente artikel van Dr. A. Ampe S.J. over de ootmoed en de loutering bij Jan van Leeuwen in *Ons geestelijk Erf* XXXIII (1959).

Regel	Pagina Bloemlezing	Hoofdstuk uit de <i>Redene</i>
20-23	73	14
23-45	75	14
46-59	247-248	14
110-111	75	14
163-166	74	14
191-199	26	22
208-209	115	18
292	26	22
296	27	22

Het dialect van onze tekst is zeer oostelijk gekleurd, zoals te Böddeken in Westfalen te verwachten was. Af en toe bleef een vorm uit het voorbeeld staan; vandaar de aarzeling tussen ende/unde, die/de en vri/vrig b.v. Dit klooster van Sint Meinulphus, rond 1408 vanuit Bethlehem bij Zwolle gesticht en in 1430 toegetreden tot het kapittel van Windesheim, heeft duidelijk een propagerende rol gespeeld voor de Dietse geestelijke geschriften. Een mnl. versie van hun *Statuta laicorum que laudabiliter in Boddiken servantur et dominicis diebus leguntur ad refectorium* wordt bewaard in de Stadtbibliothek van Trier, nr 1254 fol. 96-104 (fotokopie in de UB te Nijmegen). Lydia Hedberg en Prof. Gilbert de Smet noemden het konvent in verband met de verspreiding in Nederduitsland van de *Epistola de vita et passione domini nostri* en van de *Regula augustini* (resp. Inaugural — Dissertation Lund 1954 p. 107 en *Ndd. Mitteil.* 12, 1956, p.5-13). Wanneer J.W.N. Delteijk zich voor het probleem geplaatst ziet welke reisroute de handschriftelijke overlevering van de goede kok gevolgd heeft van Groenendaal naar de Benediktinessen van S. Walburga in Eichstätt (Beieren), vindt hij geen andere weg dan die van het Windesheimse streven: Böddeken bevolkt in 1443 Kirschgarten bij Worms, dat op zijn beurt in 1458 Rebdorf bij Eichstätt reformeert. Dat Böddeken inderdaad tot de halteplaatsen behoorde, wordt juist door onze bevindingen gestaafd. — Dialektologisch neemt ons Berlijnse handschrift dus een middenpositie in tussen de oorspronkelijke Brabantse taal en de drie middelhoogduitse teksten van Rebdorf en de ene van Eichstätt.

Het rapiarium moge hier nu volgen. Ik hoop dat het geen stin-de-weg maar integendeel een propagandabrochure wordt om nu eindelijk eens met vereende krachten de handen aan de ploeg te slaan en de opera omnia van Jan van Leeuwen het licht te doen zien. Want niet alleen voor de mystiek en voor de kennis

van het leven in de veertiende eeuw is zijn werk belangrijk, ook zuiver literair behoort het tot het merkwaardigste proza van onze middeleeuwen. Beoordelaars hebben zijn stijl nooit hoog aangeslagen. Delteijk begint zijn zesde hoofdstuk met de vaststelling dat litteraire pretenties de kok vreemd waren en dat zijn proza dat van de volksstijl is. Volgens Pater van Mierlo bezigde hij de volkstaal zoals ze gesproken werd. Ik vraag mij af of deze beoordelingen met de waarheid overeenstemmen. Van Leeuwen geeft wel blijk van een zekere exuberantie in woord- en zingebruik, maar op elke bladzijde verrast hij ons met stilistische figuren als rijmproza, pleonasme en tautologie, periodenbouw met parantese, herhaling en climax, allitteratie enz., die toch tot de kunststijl behoren. Wanneer ik het indrukwekkend schema van zijn *Vijf manieren broederliken minnen*, achterin de uitgave van Delteijk, opensla, kan ik alleen maar ontzag voelen voor zijn compositorisch talent. Toch heb ik de indruk dat zijn proza beter tot zijn recht komt wanneer de zinnen worden losgemaakt uit de geweldige stoeten waarin zij optrekken, en wanneer deze onmatige vloed met paraaftekens wordt afgedamd. Ik koester dan ook de goede hoop met deze excerptenverzameling bij te dragen tot de waardering van Ruusbroecs dierbaarste en meest begaafde leerling.

De interpunctie van het handschrift (nl. nu eens de punt en dan weer een of twee zeer fijne streepjes), die aan onze al te rationele eisen slechts gebrekkig voldoet, heb ik vervangen door een eigen systeem dat geen andere pretentie heeft dan het zinsverloop waar nodig te geleiden en te verduidelijken. Alle afkortingen zijn stilzwijgend opgelost; moeilijkheden of eigenaardigheden boden zij niet. De oudere paginering van het handschrift wordt in de tekst tussen haakjes vermeld.

*
* *

(fol. 283) ¶ De ghene de hem werdelike overmids de onbegripelike dreheit godes tor enygher enicheyt godes connen keren, de en moghen nicht dolen, Ist dat wy ons den hemelschen vader overmyds cristum in elker uren ende ogenblic offeren
5 unde vriwillich onsen gheest presenteren.

¶ Dar an ghaet al dat men leren ende leven mach: up enen outghanc onses selves.

¶ De godlike personen de ghebeden ende manen ende ey-schen altoes unse wert ende anderheyt unde ock onderschet

- 10 ende ock godlike mynne unde leefte, begherte, hopen, tru-
we, ghelove, ere, dancken, devocien, ynnicheyt, eernsticheyt
unde werdicheit to gode unde ock clare ordinancie beyde
van buten unde van bynnen to allen ovinghen van dogheden,
der men plegen mach beide in hemelrike unde in ertrike.
15 Unde aldus sole wy vrilich sunder pine unde sunder arbeyt
mitten gheeste inghan unde uit, overmids drehet in enicheit.

¶ Wat dat alle creaturen creaturliker wijs in hem godes be-
gripen unde vorstan of ghevolen, siet dit en is god nicht,
mer et is een gescapen lecht godes van graciën.

- 20 ¶ De hem silven vornichten unde vorsmaden kan in oetmo-
dicheit under gode unde oec under allen menschen, siet de
menschē hevet van gode wat he eyschen daer ¹, unde dat gevet
he eme. Wente vornichtende ontsonkene ² gruntotmodicheit
settet den menschen boven alle hemele unde boven de ne-
25 ghen chore der enghele in de alre hoechste vriheit, de god
selven gheleisten mach. Ende se maket den mynschen van bin-
nen in synen gheste also enich unde also vry in enen simpelen
bloten ghesichte mit gode, also god in hem silven vrig is.

- ¶ Dit is dan de vornichtende gruntotmodicheit in er sel-
30 ven — des luttel iemant ghesmaket of ghevolt — dat hem
een mynsche also clene drucken ende vornichten unde vor-
smaden kan under den vrien willen godes unde oeck under
alle creaturen, unde hem (284) ock en gheens dinges bet
ghelosten en sal van binnen den dat he to nichte vergan
35 ende versmelten mochte goede to eren, unde to enen evi-
ghen love overmids inwendige vernichtende ontsonkene grunt-
otmodicheit ons selves. Wante smelten ende versmelten in
vernichtende ontsonkene gruntotmodicheit ons selves unde
oec to nichte werden van mynnen in mynnen, siet dese twe
40 gloriose heilige gesichte sette ic beide na aert des gheestes
in geliker edelheit van verdienten unde van lone, wente also
vele also wi mitten gheeste neder dalen unde uns selven ont-
sinken in vornichtender gruntotmodicheit, also vele verheft
ons de ewige mynne godes boven ons selven unde oec boven
45 alle beldelike geschapene dinge in ewiger vriheit.

(1) *daer* van het ww. *durven* 'durven'.

(2) *ontsonkene*: P. Axters verklaart (in zijn bloemlezing) 'boven het aardse verheven'; Delteijk interpreteert *ontsinken* als 'wegzinken in nederigheid'. — Het woord komt in onze tekst verder nog voor in r. 36, 38, 43 en 162.

¶ In enen corten ogenblicke soe verheft ons minne tot in de
 alre hoechste vriheit eres selves, unde er ic³ weet so settet
 se my wedder under de vote ten alre nedersten op my selven
 ghelaten unde maket my also ellendich ende also arm recht
 50 als enen verworpenen menschen, de van gode nictes nicht
 en weet noch oec ommermer weten en sal. De mynne maket
 hastelike van gheestliken gaven arm unde hastelike rike,
 unde ic moet alles staen even ghelike wente ick en weet
 myn misval wen to clagen, meer myn last unde myn armode
 55 moet ic allene draghen. Et is wal de alre oberlichste edelheit
 dat men der mynnen van mynnen haers selves⁴ cussen ende
 allen gheestliken troest ontseit. Ya, lat ons arm conen syn
 also rike in een. Dit is der hogher mynne leen⁵: dat wy
 goede connen denen up unse kost. Unde by alsulker ghelaten-
 60 heit unde ellendicheyt up my selven, soe is my oec alte wal
 gheven to verstande dat ic van my selven anders nictes nicht
 en hebbe dan al gebreck unde sonde.

¶ Een mensche de enen ghehelen onghehinderden godschou-
 wenden inkier doen sal ende wil, siet de moet hem also vri-
 65 willich unde loes holden van buten unde van bynnen tus-
 schen hem unde gode, dat he myt (285) ghenen erdeschen
 dingen becummert noch verladen en si van herten, ya, wo
 grote wert efte wo grote zake dat een mensche under han-
 den hebben mochte, went god en wil ommer onses hinders
 70 nicht noch unser gheestliker scaden omme en gheen eertsch
 ghewin of verlies noch omme sterven noch omme leven.
 God wil sine uitvercorne vrig hebben to sinen hilgen dien-
 ste altijt snel unde bereet.

¶ Dat wy een luttel beweget werden unde ververt na dem
 75 nedersten dele van gebrecken, dat is orbarliker unde oec
 verdientliker up dat wi alle ancel bedwingen, dant ware dat
 wy altijt boven bewegen stonden; want boven reden unde
 oec boven alle wise inwendigher oefninghe dat wi in eenvold-
 diger simpelheit godes stan, daer en is gheen verdenen van

(3) *er ic et weet*, het Brusselse hs. heeft *eer ics woort weet* 'vóór ik een woord kon uitbrengen, vóór ik het wist' (*Mnl. W.* IX 2820). Pater Ampe verklaart *woort* ten onrechte als *voort* (Ons geestelijk Erf 33, p. 247); de uitdrukking komt trouwens bij P. Ampe 6 regels lager nog eens voor. Iets verder trof mij nog een verkeerde interpretatie. In *Ende dicwile soe claghic over de minne, ende wyt haer al*, betekent het tweede deel niet: ik verwijt het haar allemaal, maar: ik geef haar alle schuld, ik leg haar alles ten laste.

(4) *haers selves* hoort bij het voorafgaande *mynnen*.

(5) *mynne leen*, cfr. Hadewych, Strof. Gedichten XI regel 40: *ter minnen lene*.

80 lone. Unde dar umme ist uns altijt orbarlic ter selen dat wy
altijt in uns selven staen unde op unde neder ghaen unde oec
nien invlot van ewigen loen entfan.

¶ Nacht unde dag oefene unde vertere ic alle myne crachte
— van buten unde van bynnen, beide gheestliken unde lijf-
85 liken — in dem hilgen deenste godes; van binnen in heil-
gen gheestliken werken en hevet de gracie godes in my ene
ure nicht ledich ghewest, wente ic en hebbe noch sele noch
lief gespaert om alle menschen to hemelrike to bringen.
Unde my en hinderde nu ⁶ goet utwendich werc dat goed in
90 hem silven was, Om dat ict van bynnen wrachte puerlike tor
ere goedes; siet hir umme so droech god over al myne last. Ic
sege iu dat vorvaer, dat iuwe goden werke van buten nicht
mer en hinderen tor hoechster heilicheit mede to komen, dan
of gi al den dagh in der kerken seten op iuwen kneen. Boven
95 al dinck soeke ic alsulke menschen, de mit enen werkenden
levene ghetruwelic kunnen gaen to gode doer alle inwen-
dich gebelt scouwende leven tot in ene unghelbelde verhavene
overcomende ⁷ bloetheit godes; daer wart uns de sone godes
dat ewige wort sunder underlaet gheboren unde openbart,
100 unde oec alle gotlike waerheit in enen corten ogenblicke
ghelert vor dat blote iegenwor(286)dighe aensichte der een-
voldigher dreheit godes.

¶ De menscheit cristi is also verenicht unde geknoft mit so
groter naheit an dat ewige weselike wesen der godheit, recht
105 of de godheit unde menscheit cristi to gader gevoecht ene
vroude unde ene blitscop unde ene glorie waer, alst is, wente
de gotheit hevet de gloriose geschapene menscheit cristi doer-
vloyt unde dorschene van buten unde van bynnen mitten
ewighen ungheschapenen clede der glorien godes, de dat
110 ewighe woert selven is, geliker wijs dat de clærheit der sun-
nen dorschint dat glas unde elc beholt syn nature.

¶ Dat is uns aller best unde eddelst dat wy gelijc arm kon-
nen sijn om godes willen alse van gheestliken troeste rike,
dat wy also wal godes kunnen derven unde alles troestes na
115 unserheit ⁸ alse hebben; soe wat he mit uns doen wil in tijt

(6) *nu* : ndd. vorm voor *nie* 'nooit'.

(7) *overcomende* : het glossarium van Pater Axters geeft de verklaring 'voor-
treffelijk, verheven'; Delteijk interpreteert 'al het aardse te boven gaand'.

(8) *unserheit*, niet in *Mnl. W.*; cfr. glossarium van Pater Axters : *onsbeyt* 'onze
aard, onze natuur'.

unde in ewicheit, dat wy dar to even bereet syn. Gheen dinck en is enen menschen mer noetdroftigh, dan dat he hem mit armode of oec mit lidene unde myt doghene behelpen kan.

- ¶ Enen vulkomen gheestliken armen menschen behort van
 120 rechte to dat he vercope goet lijf sele herte unde sijn unde al dat he hevet — liggende unde ruerende, beide in hemelrike unde in ertrike —, Ya oec also also veer als he gheproven ghemerken of vorstaen kan dat hem enich dinc mer lettet of hindert van vrien inkier to gode dant ander. In ene pure vrie
 125 opene consciencie to gode upghericht, de ontladen unde ontcomert can sijn van allen erdeschen dinghen altijt als he selven wil, in alsulkenen gulden vate rostet god mit al siner unbegrip- liker graciën unde glorien, wente in ene pure suvere ontbeelde consciencie — dar gheen vremet belde in comen mach
 130 anders dan god allene unde ewige dinghe — maket god sine roste unde sijn tabernakel, unde dat wil he enich unde ofghescheiden hebben van allen hinderliken tovallenden beelden, die yet middels maken mochten tusschen gode unde unse verlichte rede(287)ne. Unde wil wy gode enichlic in dem
 135 gheeste weselic besitten, so mote wy ons selven unde alle gescapene manichvoldighe dinghe overliden (*in margine: overvaren*) in myn dan in enen corten ogenblicke; wente de sijn eenvoudighe inwendighe oghe boven reden unde alle wise van oefninghen slaen can, de hevet hem selven unde alle
 140 dinc verwonnen. Ende al ist zake dat ic hyr to commen ben dat ic in enen simplen bloeten toekier to gode alle manichvoldighe dinghe can oversien unde overliden, nochtan is dit luttel menschen ghegeven, Ende oec heb ict selven voermaels myt groten starken arbeide vercreghen. Wente sal een
 145 mensche alle vremde middel unde verbeeldinghe verwinnen ende dat ene beelde uitwerken mitten anderen, daer behovet he starken groten arbeit toe, al hevet he oec de gracie godes to hulpe. Anders en ghebrecket ons nicht van gode enichlic te schouwene, dan dat wy nicht en staen mitten gheeste
 150 alle uren enichlic up een doerbreken alre geschapenheit godes tot vor de eenvoudighe ongheschapenheit godes. Daer god hem selven int wesen der selen verborghelike srect unde ghebaert, daer moten alle dinghe swigen; want het gebrect ende verstomt ende valt daer al of, daer god hem selven enichlic int
 155 wesen der selen srect ende ghebaert. Daer verstommen alle synne unde alle verstandenisse moet dar wiken, daer reden unde oec alle gheschapien kentanisse onder gaet. Daer trecket de vader unsen gheest in enicheit, unde de eengheboerne sone godes

verclaert daer unse vorstandnisse mit siner ewigher godliker
160 wisheit, unde de hilghe gheest gevet uns daer sine ewighe mynne.

¶ De alre subtijlste innigeste wech de tot gode wert gheit,
dat is to nichte werden overmids een ontsinken in oetmodi-
cheit; wente enen ghewarighen vornichteden gruntoetmodi-
ghen menschen, den en mach god noch nemant noch en
165 gheen creature verladen noch verarbeiden mit ghenen laste⁹,
noch van buten noch van binnen; wente ene vernichtende
gruntoetmodich mensche dat is de soteste gracioseste stem-
me, (288) de god nu of oec ommermer gheraken mach ;
dese gruntoetmodighe mensche can hem selven vriwillichlic
170 ter ere godes nederdalen tot in de helle, unde god comet
van den alre hoechsten tot in dat nederste dael der oetmo-
dicheit.

¶ Een guet mensche vermach wal alder werlde schande to
lidene ter eren godes, noch yeneghe eer of herscapie en wil
175 he draghen noch hebben. Siet alsulke oetmodighe menschen,
de hem silven van bynnen nicht verheven en connen noch
en moghen, de syn irst werdich¹⁰ dat men se prelaten make
in ordenen; wente en gheen andere¹¹ personen en verkiest
de hilghe gheest uit dan de hem ghelijc sijn, dar up so wel
180 he rosten. Unde dit syn aldeghene, de hem also wal unde
so oetmodeliken connen hebben van buten unde van bynnen
under al eer convent also boven eer convent, hoe dat se de
alre nedersten unde de alre oetmodighesten heten van al oren
convente. In alsulken menschen regnert de wisheit godes, de
185 dese dre punten an hem hevet unde in hem weet: dat he de ne-
derste unde de overste unde oec de middelste unde alre ghe-
meenste in caritaten can syn. Ic en mach my nicht verhoverdi-
ghen noch verheven, wente de hilghe gheest rost in my, unde ic
hebbe dicwile beghert mit gheloste dat my god pulveriserde to
190 nichte unde worpe my dar to in der helle grunt up dat sine ere
unde sijn alre leveste wille ghesche in my; wente gi solt
weten dat my helle unde hemelrike unde veghevuer unde
arbeit ende pine unde oec alle erdessche torment, siet dit
gevet mynen gheeste even ghelike vroude unde inwendighe
195 verborghene blijscop, op dat ic beghere mit gheloste dat
god sinen aller levesten willen werke mit my ; wente en gheen

(9) Verg. voor deze l-allitteratie : Hadewych, Str. Ged. XXV v. 58 : Ende verlaetse metten swaersten lasten.

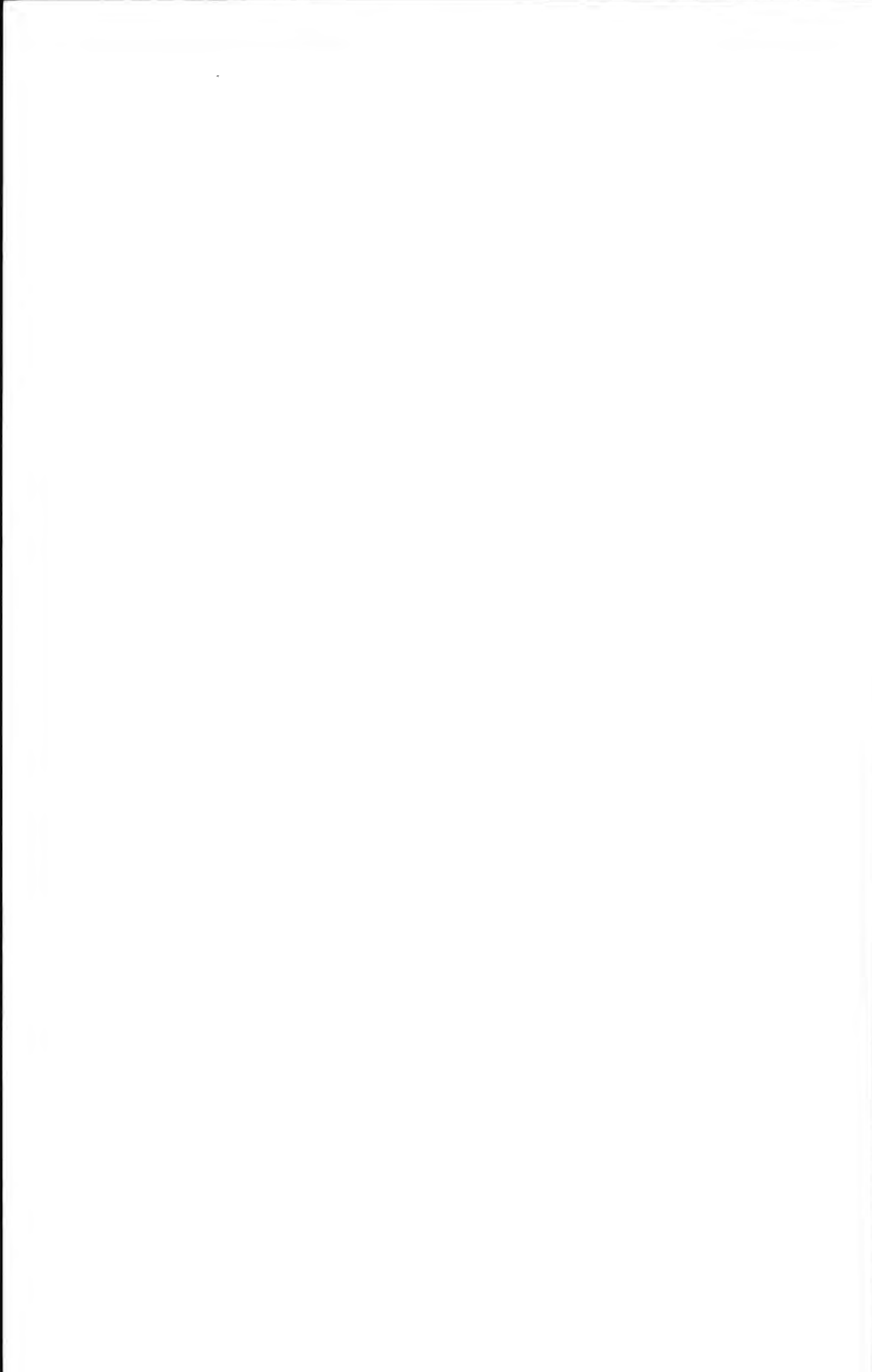
(10) Hs. *w'dich*.

(11) Hs. *and'e*.

int ouerste sijn gheestes dar wi gheen oftrecken of hundertel in
 vns gheuoelen noch oer anderheit anders dan dat tweselde beel
 de der ewigher dakeit godes. Alle gheuarighe hulltheit wert
 dar in volbrocht dat wi liden vñ ghedoghe godes vep uwerke
 q̄ In inwēdighe leuen en sole wi nucht tofende bliuē in vns
 seluē noch op gheen wert dat wi werke mochte wo groc vñ
 wo vnuftic dattet is. Meer dar teiden sole wi bouē ons seluē
 vñ bouē al onse nauolghēde werke mit gestadigh gestulder mē-
 ne tosten in gode bouen alle betweghinghe q̄ Eussche de godheit
 vñ menscheit neyghet uwe gheest ou in xpc̄ bīnenste sond̄ war
 vme vñ q̄i solt hullth sijn vñ wesen q̄ God en is vmer nuchtes
 nucht schuldich dan he vns vā siner vuer eyghere natuerliker
 goetheit doen wil. Eplā repudiās seu sane intelligē amonēs

m̄gr̄ 10 gersoy
 scripsit hanc eplā

Utinā pr̄ lib̄ de spūalib⁹ nupais a ruybroec̄ compositū
 Euerabili pr̄ et bone simplicitatis fr̄i in xpi caritate di-
 lectissimo fr̄i bartholomeo carthus. Huius ih̄es̄ cellai⁹
 dign⁹ car̄e p̄sien nuptiarū agni p̄tipe fieri. Pr̄de lib̄ q̄dā
 p̄ te hitū cur̄ titulus ē De ornatu spūaliū nupiarū in tr̄sur-
 su legerā nouissie illū antēius relegēs comp̄ multa ibidē tra-
 di salubria et alta documēta. Pr̄ā p̄ma ps̄ instruit ad vitā
 actiuā. Pr̄dā ad vitā spūitalē que affectualis dia p̄t̄ uiduit
 sub variis et pulchritudinū mauidatōib⁹ et tropis quoz̄ itelli-
 gēnā soli expti plene capiēt. Pr̄t̄ nepe ex̄ as que plus in affai
 agūtur q̄ in intellū et q̄ papuit̄ amplius saporis cuiusdā
 intimo gustu q̄ rōinacione vel discursu. Tercia ps̄ notificā
 nitur que sit excellētia vite cōtemplatiē que beatifice v̄s̄
 ori idā apprimat. Tandū quidā sicut atepi q̄ p̄fatiū lib̄
 pdicta vnus sine litteris dposuit. erunde ip̄m nō sū mirā-
 culo et ispiratōē diuina fuisse. Ictū patē astruūt exquo
 Isequēs cēt oīa mēta in eodē esse verissima sanctissima q̄
 Sed meū quale sit sup̄ hac te iudiciū tibi nō esse celandū

dinck is better noch lusteliker dem gheeste den (*met verwijzing in margine: dan*) dat de mensche to grunde sines selves uitgha na den alrelevesten willen godes. Mynne de in puerheit
 200 des gheestes of in bloter eenvoldigher verhavenre overghenomenheiden ¹² ghelegghen is, de brenghet in den menschen alle ghewarighe kentnisse van beschedenheiden, unde (289) stedicht den gheest in gode unde doet biwilen liggen al hertelic ongheduer van begherten unde stedicht den menschen dor alle
 205 menichvoldicheit unde verhevet den gheest boven hem selven unde boven alle onse naevolghende werke; dar is altijt stadighe roste unde vierte van allen werken, unde daer liden wi ende ghedogghen boven onse werken die blote eenvoldighe overforminge godes.

210 ¶ In hemelrike vor den ogen godes is sijn name allene groet gheachtet unde hoechlic ghewegen unde verheven des gheens, de hyr unghecht unde unghesien beghert to sien van allen menschen in ertrike unde den nedersten staet to hebben.

¶ Wi sollen onse binneste eenvoldighe ghesichte onses gheestes overmids mynne unde gracie verheven unde boven rede
 215 keren in de eenvoldighe opghaende binneste ¹³ ihesu cristi, so dat de gotlike persone dat overste deel onses ghestes sonder middel mochten ghereken, unde gherinen (*in margine: id est roren*) myt horen weseliken crachten onsen unghedeelden bloeten eenvoldighen vrien opghanc tusschen die
 220 weselike behelsinghe hoerre godliker eenvoldigher inmaningen; dar hevet de siele haer cussen mit gode, want dar is god uns enich unde al, unde wi hem — onghedeilt, gheheel unde al in al — unde also en ontblivet deen den anderen
 225 nicht over van ghestadigher mynnen, unde dat is vulmaecte trowe: dat de ene leef den anderen nicht ontseggen en mach.

¶ God wil sine uitvercorne hemeliken vrende sunder alle erdessche verladene sorghe van herten hebben, al soldet al verghan to nichte dat in der werlt is; want god en wil ommer
 230 unsen schaden nicht; hyr umme laet ons vrien unverbelden inkier to gode beholden, so en moghe wi nicht verliesen.

(12) *overghenomenheiden*, niet in *Mnl. W.* Pater Axters geeft 'verheffing', Delteijk 'wegvoering, raptus, verheffing tot God'.

(13) *binneste*. Verg. St. Axters, Over Christus' 'binnenste', in Verslagen en Med. K. Vlaamse Acad. 1958, p. 225-241. Blz. 231 noemt P. Axters Jan van Leeuwen de leraar van de godsvrucht tot Christus' „binnenste”. Zie in dit rapiarium ook beneden r. 325.

¶ Wat mensche de mit alle sinen crachten van buten unde van binnen also ghehelic hanget an gode, dat en een dinck nicht meer en lettet dan dat ander in sinen inkeer to gode,
235 de mensche is irst vrig unde mach wal reyne van herten sijn.

¶ Boven al onse navolghende werke moet unse mynne unde begheerte na gheestes wise voergaen overmids (290) ghebrukelike neghinghe unde verhavene enicheit, de wi mit gode beseten hebben boven al unse werke.

240 ¶ Verlaet iu nictes nicht uppe troest unde smaec, de iu god hir doen mach; al worde gi oec in den derden hemel ghetrecket daer de hoechsten enghelen in sijn, nochtant en verlaet u hir nicht up noch op enege sunderlinghe revelacien de u god hir ummermeer vertonen mochte, Ya nicht meer den of
245 gi recht¹⁴ de alre armeste ellendichste verworpenste mensche van gode weren¹⁵ de in al ertrike is. Siet aldus oetmodich solde hem een iuwelic mensche ghevoelen nedergaende van binnen in synen gheeste; went wert sake dat ons god yet verclaert of verlicht hedde mit hem selven sonder middel, siet
250 so en mochte hem de mensche daer na nummermeer verheven noch ydelike glorieren yemene to behaghende anders dan gode allene. Unde soe u god meer inwendighes troestes unde hemelike inwendighe revelacien doet, so gi vortmeer altijt myn unde myn nictes nicht van u selven holden en solt.

255 ¶ De hoghe enicheit godes, de en is nerghent to sokene na wise der stad of stunde.

¶ Ic hebbe armoede unde vorsmaheit myns selves unde oec al doeghen unde ellendicheit ghemynt unde begheert ghelijc gode.

260 ¶ Ic arme sundighe knecht en gedachte nye ure noch ogenblic umme yenich wederloen van gode to hebben.

¶ Vulcomende armoede unde vulmakede gheestlike godlike richeit, dese twe staen to samen regnerende in enen godschouwenden menschen altijt na gheliker edelheit.

265 ¶ Soe we dat ghevoelike enicheit unde mynne unde caritate

(14) Volgens de korrektor moet de volgorde van deze drie woorden zijn: *recht of gi...*

(15) *weren*, zie voor de vorm A. Lasch, *Mnd. Grammatik* (1914) § 449.

te gode heft, de mensche is also mechtich unde gheweldich godes unde synes selves, dat he in enen corten ogenblicke alle becinghe unde oec alle sine viende unde hinder verwinnen unde to rugge setten mach.

270 ¶ Conde wi ons selven van binnen to male vernichten unde to grunde vornederen, so mochte wi gheheelic mit alheit ons selven opclimmen unde overliden ons selven unde alle dinc, tot in de hoechste vriheit de god silven is. God de wert blende-like bet bekent mit nichte den mit ychte.

275 ¶ Alle de ghene de (291) hem also ghevoelen dat se in dat ene meer vresens hebben dan in dat ander — dat sy van tijtlicheit of van ewicheit —, dien is noch alle onrecht. Mer dan sy wi alre starkest in der verwinninghe, alse wi helle unde hemelrike in ons connen draghen sonder enich verkiesen in ghe-
280 liker waghens schale; ende wat anders is van eyghenre neichtlicheit, dat moet ten mensche¹⁶ uitbernen int veghevuere.

¶ Een gotschowende mensche de sal al sine werke also vriwillichlike ende lichtelic gode to eren werken sonder inwendighen commer van herten, recht als een ander mensche dies
285 niet en doet ende dies nicht an en ghaet.

¶ In den gruntvernichtenden oetmodighen menschen sijns selves en mach hoverdicheit nictes nicht meer winnen, dan dat se den menschen van binnen al voerspolende ghetoeft wert. Also vele stervens behoert ons to alse levens, unde also
290 manich oetmodich vri nederganc is, alse manich vry inwendich opganc is.

¶ Der mynnen syn alle bordene even licht unde even swaer.

¶ Also een ghemynde mensche nicht en beghert quijt to sinende dat he gode nicht mynnen solde, alsoe en beghert he
295 nummermeer doghens noch ghewarighes lidens quijt to synde, want mynne wil altijt liden of werken.

¶ De edele graciose hemelsche dal, marien gruntotmodicheit, de behaghede gode also over wal boven alle dinc unde boven alle doghede, dat god dar inne meerre oetmodicheit
300 unde meer wonderlikes wonders unde oec verborgeliker hevet ghewracht allene op ene cleyne stad in marien lichame, dan

(16) In het hs. verbeterd in *minsten*.

he doet in allen dinghen to samen de god yu ghescoep in hemel of in erden.

«¶» Boven al dinc sole wi uns bedroven om dat god also
305 luttel eren in ertrike gheschuet unde ghedaen wert.

¶ De in gode ghestorvens willen is, he en mach nicht verliesen noch verkiesen.

¶ Wanneer god spreect tot der selen, so moet se al puer stille swighen.

310 ¶ Also dicwile also wi onse eenvoudighe inwendighe oghen boven reden slaen unde keren, soe siet de mensche claerlic gode ghevoeliker wijs (292) int overste syns gheestes, dar wi gheen oftrecken of hindersen in uns ghevoelen noch oec
315 heit godes.

¶ Alle ghewarighe hillicheit wert dar in volbrocht, dat wi liden unde ghedoghen godes vry inwerken.

¶ In inwendighen leven en sole wi nicht rostende bliven in uns selven noch op gheen werc, dat wi werken mochten, wo
320 grot unde wo vernuftlic dattet is. Meer dar teinden sole wi boven ons selven unde boven al onse navolghende werke mit ghestadigher gestilder mynne rosten in gode boven alle beweghinghe.

¶ Tusschen de godheit unde menscheit neyghet uwen gheest
325 over in cristus binnenste sonder war umme, unde gi solt hillich syn unde wesen.

¶ God en is ummer nictes nicht schuldich, dan he uns van siner vrier eyghenre natuerliker goetheit doen wil.

De oorzaken van het succes in Duitsland van Timmermans' vertaald werk

DOOR

Drs. J. MERTENS
lid der Maatschappij

Het werk van Felix Timmermans werd praktisch volledig in het Duits vertaald en uitgegeven, in al zijn facetten: romans, novellen, verhalen, sprookjes, gedichten, toneelstukken en artikels; in alle mogelijke vormen: als boek, in tijdschriften en dagbladen, als bibliofiele uitgave en reclame, volledig of fragmentarisch, als vervolverhaal, als uitgave voor de jeugd; en ten slotte in groten getale: «Pallieter» bereikte in 1957 272.000 exemplaren, «Das Triptychon von den Heiligen Drei Königen» 240.000, «Sankt Nikolaus in Not» 250.000, «Symforosa» 190.000, «Beim Krabbenkocher» 100.000, «Das Jesuskind in Flandern» 91.000 enz. Ongetwijfeld staan wij hier voor een uniek fenomeen in onze letterkunde, die helaas dergelijke successen niet gewoon is.

Een afdoende verklaring van deze literaire faam geven de eigen critici niet: de enen loven met lokale supportersgloed hun «wereldberoemde» auteur, de anderen betreuren dat het 'slechts' Timmermans is die uitverkoren werd. De buitenlandse kritiek legt echter heel andere, soms verrassende maatstaven aan, en daarom werden alleen Duitse recensies geraadpleegd.

Welk ook het oordeel is dat wij, Vlamingen, uitspreken over de literaire waarde van onze landgenoot, de omvang van diens vertaald werk moet ieder van ons verbazingwekkend noemen. Maar deze verbazing neemt toe als de zinderende genegenheid van de meeste recensenten duidelijk wordt: «Wahrlich, man könnte sitzen und blättern, tagelang, nächtelang, nacherzählen, erwägen, und festhalten. Diesem unerschöpflich einfallreichen Geschichtenmacher lauschen, bis einem die Augen zufallen.» Een brief van een lezer begint als volgt: «Sehr geehrter, hochverehrter, sehr geliebter Herr Timmermans»... Zelfs bij Timmermans' dood, toen Duitsland zwarte ellende beleefde, schreef een criticus: «Allen, die seine Bücher lieben, ist, als sei seitdem ein strahlendes Licht erloschen und die Dunkelheit ringsum noch dunkler geworden.» Dergelijke uitlatingen vonden wij in vol-

doende mate om de verdenking te ontzenuwen dat hier een paar dweepers het woord wordt gegund. Trouwens, echte dweepers waren er ook, maar die kwamen dan bijvoorbeeld te voet van Luik naar Lier om de geliefde auteur te kunnen begroeten, ofwel schreven die een brief naar de schrijver van « Pallieter » om mee te delen dat dit boek hen weer met het grauwe leven had verzoend.

Dit hoofdzakelijk irrationeel karakter van Timmermans' succes in Duitsland bemoeilijkt niet weinig een wel omschreven verklaring ervan. Inderdaad, « es entzieht sich im Grunde der nackten Ermittlung mit nüchternen Worten. Aber wir spüren es alle desto mehr », zó was de situatie. En dichter Adolf von Hatzfeld gaf het zoeken ook op ; hier was volgens hem « ein dichterisches Wunder » gebeurd...

Het antwoord op de vraag wat de Duitse lezer aantrok in het werk van Timmermans kan dan ook alleen maar complex zijn. Ieder oordeel is immers grotendeels « zeitbedingt », zodat hij die zich om een bepaalde reden tot een werk van de Vlaamse auteur aangetrokken voelde tijdens de voor Duitsland ellendige jaren na 1918, met een andere mentaliteit oordeelde dan een lezer uit een latere periode van de bewogen Duitse geschiedenis, zij het de onstabiele tijd der Weimar-republiek, de harde Hitler-periode, de glorie en de ondergang tijdens de tweede wereldoorlog, de ineenstorting daarna of het groeiende « Wirtschaftswunder ».

Een eerste, zij het indirecte oorzaak van Timmermans' succes in Duitsland, is de ontdekking van Vlaanderen tijdens de bezetting van 1914-18 en de sociale ellende in het verslagen Duitsland daarna. De Duitse soldaten, die slechts vage begrippen over het bezette land hadden, werden aangenaam verrast door de verwantschap van het Vlaams met hun eigen idoom, zodat zij zich thuis voelden en later slechts met sentimentele weemoed, met « liebender Hinwendung » aan het vreemde land dachten, waar zij ellende hadden geleden, maar ook « Heimatgefühl » hadden gekend. Vlaanderen werd een « Land unserer Sehnsucht, zarter Klang der Heimat », ook voor de families van de duizenden gesneuvelden. En toen in 1919 de eerste Kerstmis naderde voor een totaal ontmoedigde natie, verscheen « Das Jesuskind in Flandern », en wat later, toen de economische ontreddeering totaal was en zelfs optimisten aan de toekomst niet meer konden geloven, verscheen « Pallieter », epos van ongebreidelde liefde voor de natuur, voor het naakte leven zelf. Gevoeliger kon men bezwaarlijk het hart van de Duitse lezers treffen, en de toenmalige generatie had alle reden om Timmermans dankbaar te blijven. Het werk van de eenvoudige Vlaamse schrijver had, tot diens

eigen verbazing, stormenderhand een lezerspubliek in het buitenland veroverd.

Achter dit alles school echter de hand van een meesterlijk strateeg, die een grote rol zou spelen in de verspreiding van Timmermans' werk. Professor Anton Kippenberg was leider van de befaamde Insel-Verlag, toen hij tijdens de eerste wereldoorlog naar Brussel in de Zivilverwaltung werd aangesteld. Daar vernam hij dat in Nederland een interessant boek was verschenen, namelijk «Pallieter», en las het met groeiende verbazing en belangstelling. Onmiddellijk organiseerde hij te Antwerpen een ontmoeting met de auteur en deze, die te voet van Lier was gekomen, kon terug naar huis met een veelbelovend contract. Kippenberg werd dan diep getroffen door «Het Kindeke Jezus in Vlaanderen» en begon met grote genegenheid, zoals hij zelf schreef, dit werk te vertalen. Na de militaire ineenstorting zorgde hij er dan voor dat «Das Jesuskind in Flandern» als eerste kerstboek in Duitsland verscheen en dat «Pallieter» wat later met schetterende bazuin zijn intrede deed. Felix Timmermans behoorde van toen af tot de huisdichters van de uitgeverij, evenals Ricarda Huch, Hans Carossa, Rainer Maria Rilke en Hugo von Hofmannsthal, een hoge eer, in feite «eine Anwartschaft auf Klassiker-Wertung», en voor Timmermans zonder twijfel «ein Idealfall». Kippenberg, die een speciale genegenheid voor Vlaanderen had opgevat, zette het prestige van zijn uitgeverij ten dienste van zijn uitverkoren auteur, was tevens zijn beschermheer, commercieel leider en vriend, en publiceerde het grootste deel van diens œuvre. De bekende humanist, bibliofiel en Goethe-kenner was tevens een gewiekst zakenman, die alleen een werk van Timmermans goed genoeg achtte voor zijn gereputeerd huis als het rentabel scheen. Zo liet hij «Ins Land der Apfelsinen» en «Minneke Pus» aan andere uitgeverijen over, evenals het toneelwerk. Maar was eens een werk door hem aanvaard, dan spaarde hij geen middelen om het bij het publiek ingang te doen vinden.

Een derde factor die ten gunste van Timmermans werkte, is het feit dat zijn kunst aantrok door haar contrast met de Duitse literatuur zelf, en dan vooral na de eerste wereldoorlog. In die sombere jaren van chaotische onzekerheid en spengleriaanse ondergangsstemming zocht de lezer vergeefs naar een literair houvast. Het hoogverfijnde estheticisme van Stefan George, het extatische, schijnbaar onwezenlijke expressionisme en de genadeloze tijdsanalyse van de Neue Sachlichkeit illustreerden het onbehagen in de cultuur. De «ernsthafte Dichtung» had het contact met het volk verloren. Daarbij was de populair-conservatieve

Heimatchichtung juist toen in diep verval geraakt, en voor het overige heerste een smakeloze ontspanningsliteratuur. In die leegte galmde luid het absoluut onmogelijk geachte, onbevangen optimisme van een nieuwe figuur, Felix Timmermans, gestuwd door de « Anziehungskraft des Gegensätzlichen ». Inderdaad, hij bracht een positieve levensbeschouwing, geen tranerige romantiek, maar een met klompen aan; hij bewees dat aansluiting met het gewone leven de gezochte oplossing van de tijds kwalen was. « Die Zeit glaubte in ihm einem neuen Rousseau, einen Reformator und den Propheten einer neuen Lebenskunst gefunden zu haben ».

Ook later bleef hij een opvallend contrasterende kunstenaar, die juist daarom aantrekkingskracht bleef uitoefenen. De heropbloeiende streekliteratuur onttaardde in de kunstmatig beschermde en opgedrongen Blut- und Boden-producten, tientallen Duitse schrijvers van formaat ontvluchtten hun vaderland, een strenge censuur verhinderde een vrije toevoer van Franse en Angelsaksische boeken en tijdens de tweede wereldoorlog bleef het antidotum Timmermans de verzuchting naar troost, naar houvast bevredigen.

Vermits de vrijwel zelfstandige figuur Timmermans weinig of geen aanknopingspunten bood met zijn tijd en met de Duitse literatuur in het bijzonder, viel zij in Duitsland op door haar oorspronkelijkheid. Hier klonk vrije spontaneïteit en ongeunstelde scheppingsdrang, een nieuw geluid, ongerept en authentiek. Hoewel het dus onmogelijk bleek Timmermans in een of andere literaire stroming onder te brengen, toch werd door de Duitse kritiek herhaaldelijk gepoogd in zekere mate verwantschap met een Duitse kunstenaar te ontdekken, al was het maar om de onbetwistbaar oorspronkelijke schrijver niet totaal te isoleren en hem toch « anheimelnd » te maken. Zo bleek het mogelijk in de romantische lyriek van Brentano, van Matthias en Hermann Claudius en von Eichendorff similaire trekken te vinden, die ook in « Adagio » opduiken. Verder kon gewezen worden op de gelijkwaardige « Doppelbegabung » van schrijver en schilder bij Wilhelm Busch, Gottfried Keller en Adalbert Stifter, en op de Spitzwegse biedermeier-atmosfeer in « Anne-Marie » en « Das Licht in der Laterne ». Door verder te wijzen op een vage verwantschap met Fehrs, Kinau, Kröger, Reuter, De Vries, Wibbelt en Zierow werd alleen maar gepoogd Timmermans in de Nederduitse literaire traditie onder dak te brengen. Verder dan een vage « Wesensgleichheit » komt het natuurlijk niet. « Kein Schriftsteller, kein Buch, keine Literatur hat ihn je beeinflusst.

Er ist rein und ohne Schatten ; was er zu geben hat aus Eigenem, das war immer da ».

Voor vele Duitse lezers had daarenboven de locale kleur in Timmermans' werk een speciale aantrekkingskracht. Zij loofden zijn onuitputtelijke reserve aan details en kostelijke invallen uit zijn kleinsteeds milieu. Niet alleen was de schrijver vergroeid met zijn folkloristische liliputwereld, maar hij slaagde er daarenboven in de meest exotische, waaronder bijbelse onderwerpen, organisch te doen groeien in eigen bodem, zodat hij zijn lokaal beperkte onderwerpen wist te transcenderen tot een algemeen-menselijk spiegelbeeld. Timmermans was groot niet alleen ondanks zijn beperking, maar wel wegens zijn beperking. Juist zijn typische Liers-Vlaamsheid maakten hem aantrekkelijk voor lezers in het buitenland. Lier zelf werd « ein Geschenk an die Welt » genoemd, of « die Puppenschachtel des lieben Gottes », en het werd vergeleken met een aantal hoofdzakelijk Nederduitse gemeenten die door de literatuur bekend raakten als Kalkar, Hopsten, Wansbek, Ilenbeek, en Seldwyla. Belangstellende bezoekers uit Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland zijn er van toen af altijd geweest, velen met de hoop breugeliaanse palliertypen te ontmoeten, en te wandelen door woeste Begijnenbossen en weidse landschappen, bezaaid met kerktorens en windmolens...

Ondanks het feit dat Timmermans' taal in de Duitse vertaling twee zeer typische eigenschappen verloor, namelijk de Lierse idiomatiek en de grammaticale slordigheid, die natuurlijk in feilloos Hoogduits werden omgezet, toch blijkt de stijl in de vertaalde werken bepaalde kenmerkende eigenschappen te hebben behouden, die door de Duitse kritiek typisch worden genoemd: de barokke overdaad van omschrijvende adjectieven en bepalingen, de eenvoud en het populaire niveau der woordkeuze, en vooral de originele beeldspraak. Alleen de laatste twee worden zonder voorbehoud mede-oorzaak genoemd van Timmermans' succes in Duitsland. Inderdaad werd de barokke beschrijvingswellust en de opstapeling van adjectieven in sommige werken veeleer als een gebrek aan precisie gelaakt, terwijl de eenvoud van woordkeuze in een werk als « Das Tryptichon » wordt geloofd als contrasterend met de gebruikelijk « Weitschweifigkeit » en gewichtigdoenerij in de Duitse literatuur. Opvallend is echter dat weinig critici Timmermans hebben geprezen als een onuitputtelijk originele schepper van verrassende metaforen en vergelijkingen. Een partiële oplossing ligt hier wel voor de hand: Timmermans zelf had herhaaldelijk betreurd dat talrijke tropologische vondsten door een gemeenplaats in het Duits werden

vervangen, terwijl uit een kritisch onderzoek van het vertaalde werk duidelijk bleek, dat een niet onaanzienlijk deel van de verrassende associaties niet alleen door een cliché werden ontkracht, maar soms zelfs door een radeloze of gemakzuchtige of onbevoegde vertaler werden weggelaten.

Ook het picturaal talent van de tekenaar en schilder Timmermans vond heel wat bewonderaars, zodanig zelfs dat door hem 8 Duitse boeken werden geïllustreerd. De scherpe observatie en « Lust am Detail » werden uitbundig geloofd, vooral bij de drollige of ontroerende karaktertypen en bij de schijnbaar onbekommerd verspreide randtekeningen, waarvan echter een speciale bekoring uitgaat. Zij werden inderdaad totaal oorspronkelijke creaties genoemd, ietwat onbeholpen en houderig, maar daardoor sterk herinnerend aan de Vlaamse primitieven, vooral Breughel, en daarbij overgoten met een ontroerende gevoelswarmte. Vooral werd de nadruk gelegd op de duidelijke gevolgen van Timmermans' picturaal talent voor zijn stijl, als de merkwaardige plastische aanschouwelijkheid, de exuberante kleurenweelde, het langzame beschrijvingstempo en ten slotte de episodische afsluiting van zijn prozateksten in aparte kapitels, die telkens een gesloten beeld, een paneel vormen van een veelluik. Timmermans was een schilderend schrijver bij uitstek.

Het bleek echter alras dat deze artistieke eigenschappen van de auteur slechts een secundaire rol hebben gespeeld bij de fundering van zijn succes. Niet de artiest Timmermans, maar de mens met zijn specifieke boodschap heeft die blijvende dankbaarheid verwekt, die hoofdzakelijk de omvang van zijn faam verklaart. Dat de humor daarbij een hoofdrol speelde zal niemand verwonderen, want die kon men het best gebruiken. Natuurlijk werd Timmermans begroet als de panegyrist van een uitzinnige levensvreugde, als een welgekomen trooster van de « angekränkelte » Duitse mens. De pallieteriaanse exuberantie was immers het meest overrompelend en trof het diepst, met het gevolg dat velen dikwijls vergeefs in andere werken naar een vonk van dit heerlijk vuurwerk zochten, maar toch de auteur bleven beschouwen als een losbollige, sensueel-gezonde grappenmaker. Anderen hadden echter wel doorzien dat zijn latere humor een moeilijke overwinning was op zijn inherent meditatief pessimisme. Zij hielden echter des te meer van de schrijver, bij wie zij een wijze troost hadden gevonden: « Kein Pessimist sein, das ist der Humor ».

Vergeten wij echter niet dat « Pallieter » na « Das Jesuskind in Flandern » verscheen. Ook dit werk was in brede lagen van het Duitse lezerspubliek gedrongen en had van Timmermans

een populaire auteur gemaakt. In de algemeen-menselijke strijd tussen zinnelijke gebondenheid en drang naar geestelijk leven had hij plots een voor ieder aanvaardbare oplossing gebracht. Hij demonstreerde een ongeschokt Godsvertrouwen, terwijl hij toch met beide voeten op de aarde bleef. Welke andere auteur bracht zulk een onverhoopt compromis? Timmermans wist wel wat hij deed, toen hij erop aandrong dat zijn « Schemeringen van den Dood » nooit in Duitsland mochten verschijnen. Gebrek aan humor en hopeloze Weltschmerz zouden het uitgesproken vertrouwen van zijn Duitse lezers diep geschokt hebben.

Vanzelfsprekend waren uitgesproken katholieke bewonderaars het meest opgetogen met « Das Jesuskind in Flandern », met « Symforosa », met « Der Pfarrer von Blühenden Weinberg », terwijl de ongewijzigde uitgave van « Pallieter » wel wat gedempte onbehaaglijkheid bij hen wekte: « Es hat noch zuviel von dem braunen Saft der Erde und zu wenig von dem Wein, den fruchtbaren Himmelgedanken ». Toch vonden zij het merkwaardig dat een Pallieter luidkeels zijn robuust Godsvertrouwen uitroept en zich daarbij de luxe permitteert over confessionele details te stappen, alsof het protestantisme nooit had bestaan. Maar ook rasechte protestanten aanvaardden Timmermans, voorzover hij alle proselytisme, theorie en Wortklauberei achterwege liet. « Der Pfarrer vom Blühenden Weinberg » vond in hun ogen natuurlijk geen genade, en in de Platduitse bewerking van « Das Spiel von den Heiligen Drei Königen », werd de rol van Maria duchtig besnoeid. Maar dat Pallieter zich weinig bekommerde om confessionele voorschriften klonk zeer sympathiek, dat Francisus protesterend optrad tegen het pauselijk gezag bezorgde hem de titel van protestants heilige avant la lettre, en dat Timmermans zelf een eigen vrije versie durfde geven van bijbelse gebeurtenissen werd als een kleine deuk in het katholieke dogmatisme begroet.

De Duitse critiek was wel niet zo verblind dat zij Pallieter op gelijke hoogte zou stellen met Don Quichote, of Wortel met Faust. Een aantal kenners wisten ook zeer goed dat Timmermans niet de grootste romancier in Vlaanderen kon genoemd worden. « Darauf kommt's nicht an: Menschlichkeit muss in der Betrachtung des Menschen Timmermans und im Umgang mit seinem Werk ganz gross geschrieben werden ». De doodgewone en simpele boodschap van zijn menselijkheid heeft Timmermans een ruime en zeer genegen lezerskring bezorgd, en dan eerst en vooral wegens de echtheid ervan. Hier sprak eindelijk een man, die zoals iedereen zijn zorgen had, maar die deze tenminste uiterlijk scheen te overwinnen. In zijn werk vormen object, stijl en

auteur een eenheid in een rustige, zelfzekere en echte harmonie. Hoe klein ook de beschreven mikrokosmos, hier bewaren natuur, mens en bovennatuur hun vaste plaats, die de lezer een rustig en behaaglijk vertrouwen geeft, « und das ist es, was der Mensch, bzw. der deutsche Mensch sich ersehnt, zumal in einer heillosen Situation ». Het vertrouwen van de lezer ging dan wel eens zover, dat hij de vergissing beging Timmermans een karaktervast, wilskrachtig man uit één blok te noemen in plaats van een schroomvolle introvert, die hij in feite was.

Anderen werden getroffen door de romantische innigheid, door de goedheid van de auteur. Geen superieur intellect, maar een man met een warm hart vertelde hun hier dat hij geen geldbank of een ongezellige wachtzaal kon beschrijven : « Ich schreibe, was ich liebe », zei Timmermans. Inderdaad, « er predigt die Liebe wie Franciscus und daher ist sein Heimatland die ganze Welt und soll überall gehört werden, was er uns mitteilt ». Dat deze liefde daarbij de simpelste dingen uit het menselijk bestaan betrof, werd dan nog als een wijze wenk aanvoeld, als een « Mahnung zur Einfalt ». En zo vond de Duitse lezer dank zij een boek van Timmermans hetgeen hij zozeer op prijs stelt : « eine gemütliche Feierabendstimmung ».

Ook de kinderlijke naïveteit van Timmermans' menselijke boodschap was een element in zijn voordeel. Was het leven, vooral in zijn sprookjes, legenden en verhalen niet als een veelkleurig prentjesboek? Wordt het wonder er niet normaal en het normale een wonder? Engelen schillen aardappelen, God wandelt door de straten ; Timmermans heft zijn toverstaf boven de grauwe alledaagsheid. Ook zijn personages zijn niet alleen uit aarde gemaakt ; het zijn « Wunschbilder, Märchenwesen ». Vooral figuren als Pallieter, Wortel en Breugel, ook zijn serene vrouwenfiguren en de tientallen drollige verschijningen bleken onvergetelijk. Bij hen smaakt een boterham veel beter dan de kreeft-salaad of de kaviaar van de moderne parvenu. « Wir schauen zu wie im Kino die Dienstmädchen dem Leben der Reichen », zegt een bewonderaar, « so leben können! »... Op die manier trof Timmermans het eeuwige kind in ieder mens.

Gemoedsrust impliceert daarbij verlossing van alle drukkende problematiek. Nu zal men vergeefs in Timmermans' werk zoeken naar zij het slechts zinspelingen op actuele situaties of naar een modern psychologisch verantwoord karakteronderzoek. Dit schijnbaar euvel was echter een noodzakelijke voorwaarde voor een ruime verspreiding. Het verklaart tevens waarom « Der Pfarrer vom Blühenden Weinberg » slechts weinig weerklank kon vinden, terwijl Pallieter, die levensgenot preekte, hoewel een

gruwelijke oorlog de halve wereld teisterde, als een weldoener werd begroet. Niemand gaat hier gebukt onder de drukkende last van de actualiteit, de meeste personages zijn wereldvreemde zonderlingen, die in ons huidig milieu zouden verloren lopen. Timmermans hoefde niet eens complexe menselijke problemen te behandelen; het volstond voor hem echt en ongecompliceerd te zijn en de eenvoud van het leven hymnisch of gedempt te verheerlijken. Dit uitzonderlijk geval noemde een criticus « der Triumph des Abseitig-Zeitlosen ». Inderdaad, « bei dem kann man einmal vergessen, wie anders die fragenschwere Gegenwart sich gibt. Da ist ein neuer Klang ».

Ook de gepassioneerde en tragische politieke tribulaties, die Europa verscheurden sedert de opkomst van het nazisme, lieten geen spoor in het werk van Timmermans, tot grote opluchting van zijn dankbare lezers. Dat zijn boeken door de nazi-leiders niet op hun immense brandstapel werden gegooid is het gevolg van hun aarzeling. Eerst werd Timmermans begroet als een volksverbonden Germaanse vertegenwoordiger van het Blut- und Bodengenre, maar dan werd hij in Duitse bladen en tijdschriften heftig aangevallen, vooral door Vlaamse extremisten, die hun landgenoot verregaande lauwheid verweten ten overstaan van het Vlaamse nationalisme. « Die kämpferische Note » ontbrak zeker en vast, en het nooit vertaalde Boudewijn-epos was slechts een gedempt bewijs van Vlaamsgezindheid. Zover kwam het dat ettelijke Duitse bewonderaars de verdediging van Timmermans opnamen tegen zijn eigen landgenoten. De betwisting duurde tot het einde van de tweede wereldoorlog, en ondertussen bleven de nieuwe uitgaven elkaar onverpoosd opvolgen.

Ten slotte bleek dat de reeks voordrachten die Timmermans in Duitsland hield, een grote rol gespeeld heeft in de verspreiding van zijn faam. Toen hij in 1928 te Keulen debuteerde en met onpathetische stem in een grappig Vlaams-Duits fragmenten uit zijn werk voorlas, werd dit ontbreken van alle formaliteit en pedante oratorische effectzoekerij zo echt sympathiek gevonden, dat hij uitbundig toejuicht werd. Trouwens, alle aanwezigen waren aangenaam verrast, omdat de uiterlijke verschijning van de auteur zo haarfijn overeenstemde met het beeld dat zij zich bij het lezen van zijn werken hadden gevormd. Wie aan « Pallieter » de voorkeur gaf, werd door de opulente welgedaanheid van Timmermans' uiterlijk zo getroffen, dat hij het prototype van de breugeliaanse levensgenieter meende te zien. Wie eerder de franciscaanse vroomheid en eenvoud verkoos, werd aangenaam verrast door zijn schuchter en bescheiden optreden. Van toen af werd Timmermans aanhoudend uitgenodigd. Tot in 1939 hield hij ten

minste 140 voordrachten tot in de verst gelegen streken als Silezië en Oost-Pruisen. Overal werd hij feestelijk ontvangen en sprak hij voor bomvolle zalen ; overal werd hij soms uren na de voordracht opgehouden door opgetogen lezers. Of hij het wou of niet, zo werd Timmermans de culturele ambassadeur van Vlaanderen in het Duitse taalgebied. Hij was dat inderdaad geworden malgré lui, zonder een zweem Streberei en zelfs tot zijn eigen onwennige verbazing en wrevel. Als hij de kans zag een feestelijke bankettafel te zijner ere ongemerkt te verlaten om bij de hotelportier of in een « Kneipe » een pijp te roken, dan deed hij het. Hij mocht dat trouwens, want zo zorgde hij voor een nieuwe anekdote, die in de lokale pers gretig werd opgenomen. Timmermans kon niet misdoen en het moet hem dikwijls geërgerd hebben.

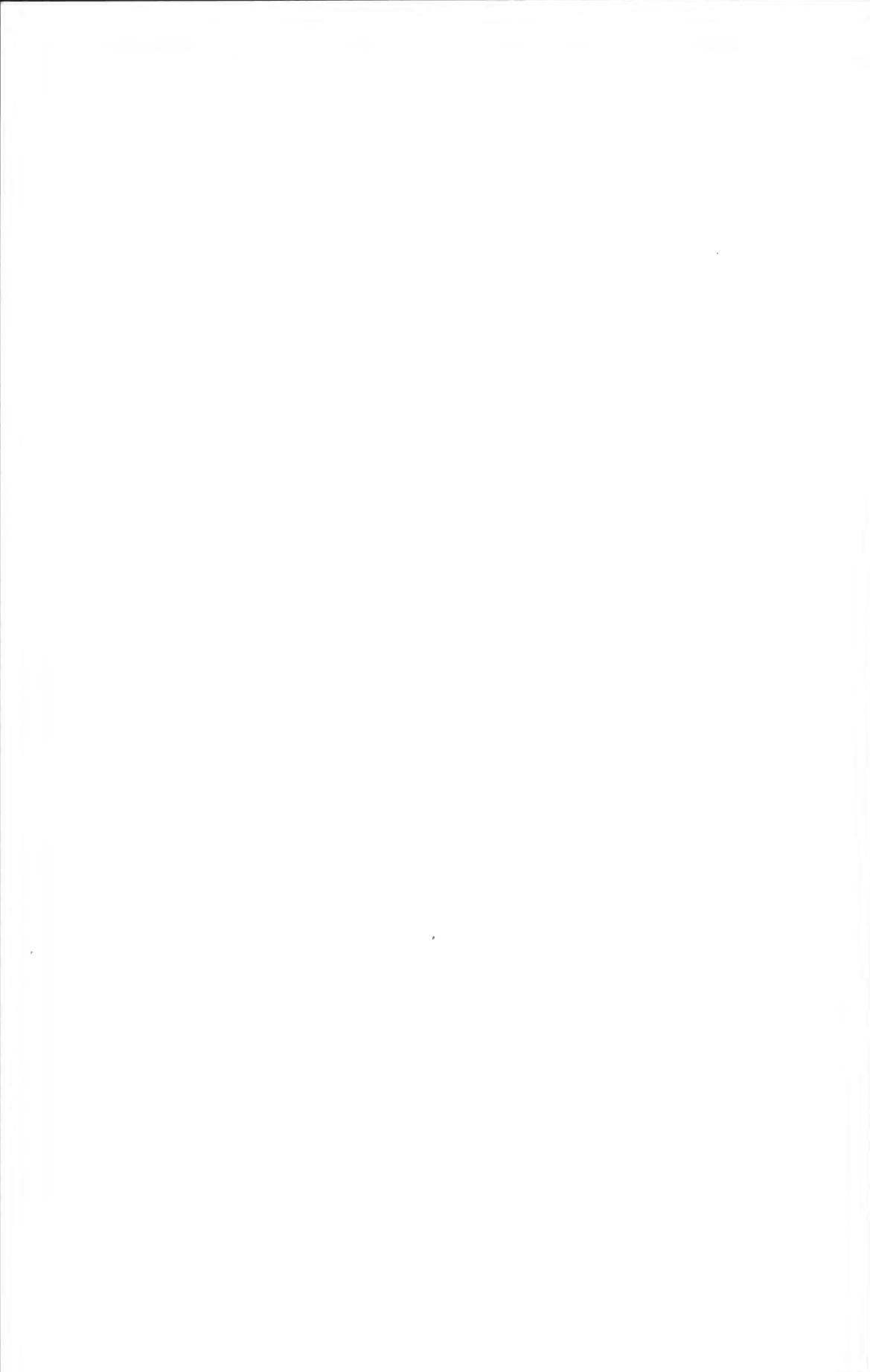
Als wij al de legstukken van deze literaire puzzle samenbrengen, dan valt de gemakkelijkerheid op waarmee Timmermans faam verwierf. Het terrein lag braak : Duitsland was van 1918 tot 1950 een conglomeraat van spanning en onrust ; de geëngageerde literatuur kon alleen maar ongenadig reflecteren of aan de kaak stellen, om later geëxileerd te worden. Anders kon ze artificieel-geleid blijven vegeteren.

Timmermans' boodschap klinkt nu simpel genoeg : bewaar ongeschokt vertrouwen ondanks alles en vergeet niet uit de eenvoudigste dingen genot te puren. Maar hij was de eerste die aan een vertwijfeld Duits publiek bewees dat deze boodschap in werkelijkheid kon omgezet worden, en wel in Vlaanderen. Dat deze optimistische levensleer voor de schrijver zelf een wensdroom was, en dat zijn versie van Vlaanderen grotendeels imaginair of ouderwets bleef, had geen belang. Vlaanderen was voor veel Duitsers al een bekend en sympathiek land, dat nu als een wonderlijk natuur-reservaat, als een Shangri-la werd vereerd. Wie de auteur dan zelf ontmoette, meende de belichaming van diens ideaal te zien : ieder herkende zowel Pallieter als Franciscus. De beloning vanwege de Duitse lezers was blijvende dankbaarheid en trouwe genegenheid, die door de handige Kippenberg in corresponderende cijfers werden omgezet.

Timmermans bereikte zodanig alle standen, een niet alledaagse gebeurtenis. Zijn nieuw « tussenggenre » was inderdaad literair genoeg om de intellectueel tot verpozing te dienen, maar bleef toch binnen het bereik van de volksmens. Het is trouwens opvallend dat heel wat oudere intellectuelen in hun bibliotheek en in hun hart een speciale plaats aan Timmermans hebben voorbehouden. En toen in 1936 vier grote fabrieken in de Ruhr een referendum hielden voor de oprichting van een bibliotheek, ko-

zen de arbeiders unaniem dezelfde Timmermans als hun meest geliefde schrijver.

Tot besluit een anekdote : een drietal jaren geleden sprak Lia Timmermans, dochter van de schrijver, over haar vader te Hameln in Westfalen, maar de leden van het receptiecomité bleken ontgoocheld : zij hadden niet een steedse dame in bontmantel verwacht, maar een soort Marieke in « Trachtenkleid »... Wil de Vlaamse literatuur een exportartikel worden, dan mag zij geen imitatie zijn van het vreemde of er niet te veel similariteit mee vertonen. Zij moet iets nieuws brengen, een boodschap dragen. Men exporteert geen bourgogne naar Frankrijk of elektrische apparaten naar Duitsland. Willen wij niet literair onbeduidend blijven in een groot Europa, dan moeten wij tevens op een of andere manier oorspronkelijke Vlamingen blijven, maar dan liefst van Europees formaat.

IN MEMORIAM

Marie Koenen, dr.h.c.

18-1-1879 - 11 juli 1959

DOOR

Jef NOTERMANS
lid der Maatschappij

Op de zonnige zomerdag die in Vlaanderen gewijd was aan de victorieijke Guldensporenslagherdenking, en op welke dag Maastricht de laaiende geestdrift aanschouwde bij de feestelijke ontvangst van Koning Boudewijn, Koningin Juliana en Prins Bernhard, lag ons diep betreurd medelid der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, Marie Koenen, op het sterfbed.

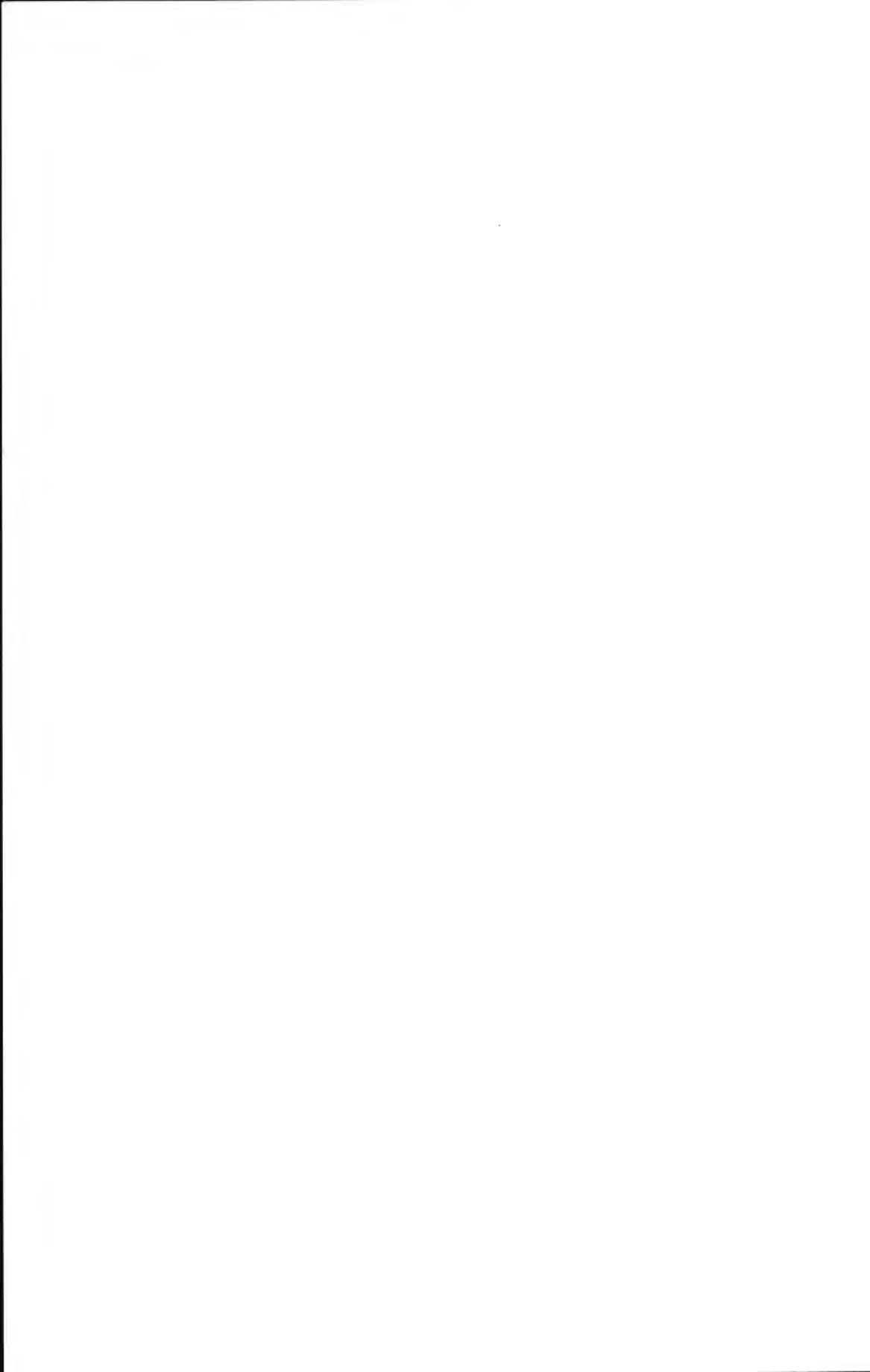
'n Fijngevoelige schrijfster van romans, novellen en gedichten is van ons heengegaan. Wij gedenken haar met weemoed, hoe zij de vruchtbare pen voor altijd heeft neergelegd, en zij alleen onder ons vertoeft met haar letterkundige nalatenschap, gewijd aan Vlaanderen, Limburg, Bretagne, Brabant, Gelderland, de Noorse landen enz.

Voor de wijze waarop zij ons volk nader bracht tot het Merovingisch en Karolingisch tijdperk ; voor de hulde aan Hendrik van Veldeke in 1912, en kort voor haar dood, voor de vereeuwiging van Maria van Bourgondië en andere figuren, kunnen wij slechts erkentelijk zijn.

Om de klankrijke dichtkunst brengen wij haar ons saluut.

Marie Koenen, die door haar literair oeuvre duizenden schoonheid en opbeuring heeft geschonken, wensen wij, sprekend in haar geest, toe :

« Heer geef haar, na 'n leven van zestigjarige arbeid,
de eeuwige rust.
Et lux perpetua luceat ei.
Requiescat in pace. Amen.

Journalistieke visies op Indonesië in de negentiende eeuw

DOOR

JEF NOTERMANS
lid der Maatschappij

Opgedragen aan Albert Westerlinck

I

Met een nauwgezetheid en rustige objectiviteit die kenmerkend zijn voor de publicaties van professor dr. C.G.N. de Vooyo, (vanaf zijn analyse der Marialegenden en exempelen tot en met het exacte biografische werk over Conrad Busken Huet¹) heeft de Utrechtse oud-hoogleraar een erezuil opgericht voor de quasi-grillige vriend van Everardus Johannes Potgieter.

Een belangwekkend hoofdstuk in deze biografie is Huet's « Verblif als journalist in Indië, 1868-1876. » (blz. 112-149). Ofschoon hieraan veel zorg besteed is heeft de schrijver vermoedelijk beseft, dat een onderzoek in de periodieken die slechts op Java zijn te raadplegen (benevens een putten uit andere bronnen) een nog grotere oogst aan gegevens zou kunnen opleveren².

Er moge thans een poging beproefd worden om de visie van Conrad Busken Huet, en van 'n enkele andere journalist, op het toenmalige Indonesië, weer te geven.

Dat men zich daarbij niet moet laten leiden door sentimenten, gewekt door de toestand op dit moment, lijkt een overbodige opmerking, doch is ons een behoefte hier en nu te plaatsens, al ware het slechts « pour acquit de conscience ».

II

Als dienaar van de Koningin-der-aarde was *Conrad Busken Huet* gezeten op de treden van de troon der « Regina Orientis », het « hooggeroemde »³ Batavia.

(1) *Conrad Busken Huet* door Dr. C.G.N. DE VOOYO
's-Gravenhage, D.A. Daamen's Uitg.-Mij. N.V.

De Sikkell, Antwerpen, MCMXLIX (244 blz.)

(2) Gerard Brom in zijn uitstekende analyse en bijna volledig overzicht van *Java in onze Kunst* (Rotterdam 1931), voelt het gemis aan documentatie. (p. 126, voetnoot)

(3) c.f. M.T.H. PERELAER : *In het Land der Zon*, blz. 11.

De puntige pen van deze ras-schrijver heeft stellig een aandeel gehad in het vergroten der kringen, waar de interesse voor het Indisch geestesleven wortel had geschoten. In niet minder dan tien delen *Litterarische Fantasiën en Kritieken* ⁴, alsook in de *Nalezing* hierop, legt Huet getuigenis af van zijn meeleven in zaken, die zijn omgeving raakten, hetzij die het verleden, hetzij die het eigentijdse betroffen.

Hij was niet de eerste, en zou niet de laatste zijn, toen hij — bij het grondig kraken en vluchtig waarden van François Valentijn — ⁵ opmerkte :

« Over het algemeen hebben de Nederlanders maar zelden lust getoond, op de hoogte te komen of te blijven van hetgeen in hunne aziatische bezittingen voorviel. »

Voor wat betreft de 17de en de 18de eeuw was zijn verklarende zinsnede gegrond :

« Het stelsel van geheimhouding, door de O.I. Compagnie gevolgd werkte de nationale onverschilligheid nog in de hand. »

Menig oudgast en werker-te-velde zal zuchtend hebben ingestemd met, of een ongeschreven protest hebben aangetekend tégen deze uitlating :

« In onze Nederlandsch-Indische samenleving, waar de Euro-peaan slechts bij uitzondering wortel schiet... streeft (door-gaans) geen volwassene... naar een edel of verheven doel, aan hetwelk de jeugd een voorbeeld nemen kan. » ⁶.

Gebrek aan piëteit, dit vast koloniaal verschijnsel, ligt hieraan ten grondslag, meent deze spectator.

Zomin als voor de talrijke individuën heeft Huet waardering voor vadertje Staat.

« Ons bestuur over Nederlandsch-Indië is, in de historische orde der Staatsinstellingen, een aziatisch despotisme, door onze menschlievendheid getemperd.

Krab de pleisterlaag af, welke den waren aard van het Hoofd van gewestelijk bestuur daarginds voor het blote oog onzichtbaar maakt en, onder den resident, den assistent-resident, den krontroleur, vindt gij den satraap.

Zelfs den opperlandvoogd, hij zij voor het overige de humaniteit in persoon, kunt gij zoo blank niet schuren dat hij geheel en al ophoude een Moor te zijn. » ⁷.

(4) Haarlem, z.j., dl 4, 5, 6, 7, 11, 15, 16, 22, 25.

(5) L.F. en K., 11e d., blz. 3.

(6) L.F. en K. XV, p. 112.

(7) L.F. en K. XXII, p. 160.

Bij de confrontatie van Nederland met het toenmalige Indië en omgekeerd, ontstonden deze pendanten :

« Gijlieden zijt van oordeel, dat Onze Lieve Heer nergens op aarde [er] zoo vele zonderlinge kostgangers op nahoudt als op Java, zoo vele mannen met dubbelzinnige fortuinen, ongewasschen handen, katoenen overhemden en fatale geloofs-begrippen .....

Zoo denkt men bij U En hoe oordeelt men hier? ⁸.

In den gehelen Archipel is het eene gevestigde mening dat op een gelijk zielenaantal, in Indië en in Europa hier tienmaal meer gezond verstand en kennis vereenigd zijn dan daar. Vooral de Hollanders staan, wat algemeene beschaving en ontwikkeling betreft, hier zeer laag aangeschreven. Den Haag geldt in Indië voor een dorp, Amsterdam voor eene provincie-stad... ».

Een snijdende sneer moet daar nog bij.

« ... dat gij de Javanen voor negers houdt, wordt veeleer als eene natuurlijke uiting uwer tot een spreekwoord geworden botheid aangemerkt. »

Met het uitspreken van een verwachting eindigt bovenstaand epistel :

« ... moge dit schrijven u overtuigen, dat, zoo men door in Holland te blijven niet noodzakelijk verdorpt, men evenmin, door naar Indië te gaan, een noodlottige stokvisch wordt. » ⁹.

Of zulks toen, en een halve eeuw later, door iedereen beaamd werd, is nog een open vraag.

Met het slot van voormelde alinea lijkt de schrijver elders in tegenspraak, als hij zegt :

« ... de transfusie van bloed uit het moederland is in de laatste jaren in deze volksplanting van dien aard geweest, dat men althans een kiem van leven had mogen verwachten » ¹⁰. Dit gewettigd optimisme is beschaamd.

De auteur laat dan ook de vraag volgen... « Is deze doodelijke invloed van het Indisch leven, op alle kunst die hooger gaat dan dansmuziek, vertaalde kluchtspelen, en circusvertooningen — is deze welligt de verklaring van den mythischen *oepas*-boom met zijne doodelijke uitwasemingen, die wel door de dichters, maar nog door geen plantkundige ontdekt is ? » ¹¹.

Hoe weinig voedsel voor hart en geest geboden werd, biecht Huet in zijn « Indische Brieven » :

(8) Nalezing, p. 110.

(9) Nalezing, p. 111 en 114.

(10) L.F. en K. XXV, p. 219.

(11) L.F. en K. XXV, p. 219.

« ... met de kunst is het hier, voor zoo ver mijne ondervinding reikt, en de loffelijke pogingen van sommigen niet te na gesproken, bitter gesteld. Tot verklaring van dat verschijnsel zou ik vijf-en-twintig afdoende redenen kunnen opnoemen, de eene ontleend aan de kakkerlakken en de vliegende mieren, de andere aan de kale wanden onzer witgepleisterde vertrekken en gaanderijen, nog andere aan de rigting van het publiek. Doch het feit is daarmee niet weggeredeneerd. »¹².

— Met gepaste fierheid, waarvan het gerechtvaardigde ten dele nog geldt, schrijft hij :

« Werkelijk heeft de Nederlandsche maagd in hare jonge jaren hier stoute dingen gedaan. Dat wij hier zijn, en er denken te blijven, en de geheele Archipel zich door ons gezeggen laat, is voor onze eigenmin een streelend gevoel, en zoo weinig wordt men hier in den gewonen zin kosmopoliet, vind ik, dat integendeel een verblijf in Indië mij toeschijnt, een krachtig nieskruid tot opwekking van vaderlandsliefde te zijn. »¹³.

— Dezelfde brief raakt aan snaren, die reeds sedert 1600 trillen.

« Aan den anderen kant zou ik het even onnatuurlijk achten, zoo het verlangen om Holland terug te zien, wanneer men eenmaal hier gevestigd is en het goed heeft, de maat van een zeer kalm en getemperd heimwee te buiten ging. Gevoelt men zich hier eene enkele maal in eene soort van ballingschap leven, het is meer dat men naar Europa dan juist naar Holland verlangt; naar de grote verscheidenheid van het Europeesch leven in het algemeen, naar de overvloediger hulpmiddelen tot eigen ontwikkeling, naar de menigvuldiger gelegenheden tot vorming van eigen geest en gemoed.

Doch welbezien is dat geene koloniale, maar enkel en alleen eene geldkwestie, en moeten de onbemiddelde standen in Europa zich evengoed allerlei ontberingen getroosten als hier. Is Indië een Patmos voor hen, die alleen behagen scheppen in openbare gemakkelikheden, die elke afleiding, elke verkwikking van buiten ontvangen moeten, voor kluizenaars vind ik het een Eldorado.

Men geniet er eene mate van persoonlijke vrijheid, veel groter dan in Holland, kan er door eigen inspanning spoediger en beter vooruitkomen, en behoeft indien men het ernstig wil, in geen enkel opzicht buiten de beweging der eeuw te blijven »¹⁴.

(12) Nalezing, p. 98.

(13) Nalezing, p. 113.

(14) Nalezing, p. 113 en 114.

— Reeds hierboven hebben wij erop gewezen, hoe Busken Huet in « Het Land van Rembrand » de kolonie vergeleek met « de pols dien men raadpleegt bij het bepalen der gezondheid van het moederland ».

Elders maakt hij van zeemanstaal gebruik door de Oost een « weldadige koloniale reddingsboei te dopen. Haast een gevleugeld gezegde werd zijn zin: « Indië is de kurk waarop Nederland drijft. »¹⁵.

Allesbehalve mals luidt het oordeel van Huet over de periode der Compagnie. De aanbidding van het gouden kalf vindt hij het meest verfoeilijk. « Had men de nederlandsche kooplieden van dien tijd in de koloniën hun gang laten gaan, — justitie, politie, defensie, alles zouden zij aan hun hartstocht opgeofferd hebben. Zoo maar hunne schatten aangroeiden, en het pausdom geen proselieten maakte, dan was het overige hun overschillig ».

Huet was niet zo myoop om geen lichtpunt te zien: « Gelukkig voor het nageslacht kwamen er in de koloniën zelf somstijds mannen aan het hoofd, die ook de algemeene belangen wisten voor te staan »¹⁶.

De spiegel, waarvoor de Nederlandse natie uit die aera geplaatst wordt geeft geen geflatteerd beeld te zien. Er is kennelijk sarcasme in zijn toon, daar waar hij opmerkt: « Hadden de hollandsche huismoeders geweten hoeveel tranen en bloed er aan de moluksche specerijen kleefden, zij zouden rijstesoep zonder foelie voorgezet, en de keukenmeid verboden hebben de runderrribben met kruidnagelen te besteken. Zonder iemands persoonlijke schuld, enkel door den geest des tijds, was ten aanzien van zulke dingen het nationaal geweten als toegeschroeid. Er werd niet aan gedacht. Het sprak van zelf. God, die den zwarte geschapen had om voor den blanke te werken, had tussen de keerkringen ook de rotan geplant, ten einde den onwilligen arbeider daarginds het peinzen over persoonlijke aangelegenheden, op oogenblikken dat dit geen pas gaf, tegen te gaan en hem aan zijn eigenlijke roeping te herinneren »¹⁷.

Dit klopt vrijwel met het vonnis o.m. van de historicus M.L. van Deventer: « Geld- en heerschzucht... waren de kenschetsende trekken onder de bestuurders der Compagnie op Java, en dank zij het heerschende stelsel, kon daaraan hier de vrije teugel worden gelaten »¹⁸.

(15) L.F. en K.XXII, p. 156.

(16) Het land van Rembrand II, 2, p. 287.

(17) Het land van Rembrand II, 2, p. 299.

(18) De Geschiedenis der Nederlanders op Java. Haarlem, 1e dl., 1886, 2e dl., 1887. Men vgl. met dit citaat uit dl. II, p. 321 't 1e dl., pp. 83, 87, 138, 139, 240, 241.

Nieuw is het beeld niet als Huet (in zijn *Nationale Vertogen*) Indië « Neerlands melkkoe »¹⁹ noemt. Voor hem bestaat het enig onderscheid in de exploitatie van dit huisdier met voorheen hierin, dat i.p.v. de oprechte monopolisten der V.O.C. de onoprechte philanthropen van zijn tijd waren getreden.

Niet enkel in materieel opzicht telde bovenstaand beeld. « Indië is ook in het literarische eene melkkoe. » Zijn profetische blik is sinds lang volkomen juist bevonden: « Wanneer onze kleinzonen eenmaal aan het katalogiseren gaan, dan zullen zij zich verbazen over het cijfer der nederlandsche letterkundigen van beiderlei geslacht, door wie in de tweede helft der negentiende eeuw aan deze speen getrokken is. »²⁰

Het negatieve, dat hierboven t.a.v. de Javanen is vastgesteld, is niet het enige, dat Huet geregistreerd heeft.

De lof van de baboe en djongos zingt hij op waardeerbare wijze. Zouden dezen en hun soortgenoten werkelijk niet gediend zijn geweest van « de weldaden onzer beschaving » ? Ik betwijfel of onze humane bedoelingen te hunnen aanzien door Huet's tijdgenoten er aan moesten gegeven worden. Bezielde het Nederlandse volk werkelijk een gevoel van « haat » in de periode 1873-1885 ? En dat vanwege het geld, dat wij aan de bruine broeders ten koste moesten leggen, de « bloedbelasting » die zij van ons hieven²¹ ?

Toen Huet pas in de Oost was, gold de Javaanse bediende hem voor een mede-schepsel, geschapen met een onsterfelijke ziel, even als de blanke. Naderhand bekoelde zijn geestdrift en vestigde hij zijn aandacht meer op de keerzijde der medalje.

Weinig flatteus zal de Indo-Europeaan het beeld vinden, dat Busken Huet in 1871 van de z.g. kleurling ontwierp. Voor hem stond het vast :... « vooralsnog is hij het slagtoffer zijner bloedmenging. Een moed, die in niets van overmoed verschilt; zucht om te schitteren en gebrek aan positieve kennis; een geest als van een vlinder, die rusteloos van de eene bloem naar de andere dwaalt en zich de meeste honig voorspelt waar de hardste kleuren hem tegenblikken, een onnatuurlijke afkeer van scherts, voortspruitende uit gemis van de noodige geestkracht om met zichzelf te schertsen; gloed zonder vernuft; bovenal gebrek aan dat gevoel voor maat en houding, in oude en nationale maatschappijen een onzichtbaar deel

(19) *Nationale Vertogen*, (Amsterdam 1876), 2e bundel, p. 132.

(20) L.F. en K.XXV, p. 183.

(21) L.F. en K.XXII, p. 155. « We loochenen niet dat wij bezig zijn een ouderwetschen indischen verdelgingsoorlog te voeren. » t.z.p.

der nalatenschap die het eene geslacht zonder het te willen of te weten aan het andere vermaakt, maar waarvan bij de wieg van den in Indië geboren Nederlander geen spraak kan zijn »²².

Onder dit judicium zal op dit oogenblik geen onbevooroordeeld observator zijn naam willen zetten.

Conrad Busken Huet, die in 1868 op Batavia neerstreek, om aldaar de leiding van de « Java Bode » op zich te nemen, had goed schrijven aan zijn vriend Everardus Potgieter :

« De Indische journalistiek is een schande voor onze nationaliteit »²³.

Klaarblijkelijk was hij nog niet tot de overtuiging gekomen, dat de pers de waakhond der samenleving is.

Zijn neef dr. J. l'Ange Huet, die deze mening wel aankleefde, moest dit met gevangenisstraf boeten.

Zo verging het in 1885 ook beider opvolger L. Brunner.

Wegens persdelicten werden o.m. veroordeeld de literair « angehauchte » publicisten J.F. Scheltema en H.E. Eysel.

Als courantier gevormd in « Het Vaderland », het deftige dagblad in de hofstad, 's-Gravenhage, werkt *Paulus Adrianus Daum* van 1878 tot '82 aan « de Locomotief » te Semarang, om daarna een eigen orgaan te stichten. Hij doopt dit met de zinrijke naam « Indisch Vaderland ». Weldra trekt zijn welversneden pen veler aandacht, ook die der « Indiase » regering.

Deze, bestaande uit Gouverneur-Generaal O. van Rees c.s., maakt met één pennestreek de vrijmoedige journalist brodeloos, wanneer die zich verstout de hoge heren voor onmondige wichten te verslijten en uit te krijten.

Het Semarangse stof schudt Daum van z'n voeten, om de schreden westwaarts te richten.

De 1e december 1885 verschijnt zijn Bataviaas Nieuwsblad, dat hij tot kort voor z'n dood (september 1898) redigeert.

Wekenlang waren de Batavianen in 1885 nieuwsgierig gemaakt door een annonce in de bestaande bladen, totdat de oplossing van het raadsel door *Maurits* gegeven werd : « Mevrouw L. van Velten-van der Linden » bleek zijn feuilleton-heldin te zijn²⁴.

(22) L.F. en K.XV, p. 118.

(23) Voor bijzonderheden over journalistieke incidenten c.a. vergelijk men de Jubileumuitgave van het Bataviaasch Nieuwsblad : 50 jaren. 1885 - 1 december - 1935. (Batavia-C., z.j.) pp. 11-13, 15-16, 25, 41-42, 45, 47. Zie ook : R. NIEUHUYS : *Drie vertellers van het Indische leven*. (Oriëntatie, juli 1949, blz. 22 en 23).

(24) L. v. DEYSSEL : *Verzamelde opstellen*. 3e bundel, 2e druk, (Amsterdam, 1907) blz. 7.

In en uit 's Lands Dienst, 1e-dl. : De van der Linden's c.s. Oorspronkelijke roman.

Het viel bezwaarlijk te loochenen : de belletrie van Maurits stak boven het quasi-literaire kleingoed van de medeschrijvers in de Archipel uit. Niet op slag, doch na een bevruchtende inwerking van Franse realisten e.a. Gebrek aan harmonie, ongelouterde smaak, wellicht zijn jachtende leven deden deze beroeps-feuilletonist een reeks romans plegen, waarvan taal en stijl door Lodewijk van Deyssel kortweg als slecht werden gequalificeerd. Het volledige gemis aan gevoel voor het schone der indische natuur, duidde deze criticus hem zeer ten kwade.

In heel Maurits' productie (voor een aanzienlijk deel eerst als dagbladlectuur voorgeschoteld) is een soms overdreven zucht, om door middel van een weinig verheven taal het zedelijk-lage in een troebel licht te stellen. Met negatië van 't esthetische gnuift hij zodra o.m. het woord buste aan de orde is.

Toegegeven dat deze schrijver bij de impressionisten in de leer is gegaan, en er ook wel wat heeft opgestoken ²⁵, zo dient toch erkend, dat van Deyssel een onrechtvaardig requisitoir houdt, wanneer daarin de talrijke misslagen onbarmhartig gebrandmerkt worden ²⁶. De lof en wierook door dezelfde beoordelaar aan Maurits toegezwaaid valt op dit ogenblik moeilijk te onderschrijven ²⁷.

Mogen de koelheid en scherpste van observatie tot op heden erkenning genieten, de weergave wordt helaas te vaak ontsierd door een humor ²⁸, die niet op 't zelfde niveau staat als dat van de humoristen pursang.

Maurits ving zijn speurtochten onder de Indische gemeenschaps-groepen aan met een nauwkeurig onderzoek der faits et gestes van suiker- en tabakplanters. Het boek dat hiervan het resultaat was ²⁹, kwam voort « uit afkeer van de conventionele kostschoolliteratuur, die het romanlezend publiek wordt voor-gezet, uit ontevredenheid over al het onware in de schildering van personen en toestanden; uit spijt, dat elk man, die het leven meeleeft, het recht heeft te zeggen, dat hij onze romans niet lezen *kan* ». De rest dezer voor-

Leiden, z.j. (volgens aantekening v.d. uitgever A.W. Snijhoff verscheen dit deel in nov. 1889, het 2e dl. enkele weken daarna, het 3e dl. in febr. 1890, het 4e dl. in mei 1890).

2e dl. L. van Velten - Van der Linden, oorspronkelijke roman, Leiden, z.j.

3e dl. H. van Brakel, Ing. B.O.W. Oorspronkelijke roman, Leiden, z.j.

4e dl. Indische Menschen in Holland. Oorspronkelijke roman, Leiden, z.j.

B.O.W. = Burgerlijke Openbare Werken (J.N.).

(25) Ten bewijze hiervan kan gelden de passage over het sterven van de kraamvrouw, (« Ups en « Downs » in het Indische Leven) 2e dl. blz. 34. Verder : Aboe Bakar, 2e dl., blz. 119-120, 147-148.

(26) L. v. DEYSSEL, *Verzamelde Opstellen*, 3e bundel, 2e dr., pp. 5-11.

(27) L. v. DEYSSEL, *Verzamelde Opstellen*, 1e bundel, 2e dr., pp. 206-9.

(28) O.c., 3e bundel, 2e dr., p. 8.

(29) Uit de suiker in de tabak. (Enschedé, 1885) - (2e dr. Batavia 1899). Het voorwoord bij deze 2e dr. is reeds in 1894 geschreven.

rede, aan dit werk meegegeven, is niet van zelfoverschatting vrij te pleiten, ook al meent Maurits, dat hij er een « *anspruchlose* opinie » op nahoudt. Het speculeren op de sensatiezucht der lezers ligt er wel wat dik op en had in zover succes, dat een tweede druk mogelijk bleek.

In hoofdzaak zien we de belevenissen van een jongmens, dat, na zijn mislukt studentenschap in Nederland naar Indië wordt gedirigeerd. Familierelaties zorgen voor het opvangen van die heer. Een loopbaan in de suiker, destijds troetelkind van de regering, is door oom en tante-lief verzekerd. De gelddorst trekt echter naar de tabak, waarin nog meer muziek zit.

De profetie van oude rotten komt evenwel uit : door diverse oorzaken keldert de boel reddeloos.

De schets van 's mans levensloop, vergoelijkend « ongebonden » roman geheten, brengt ons in aanraking met overbekende recepties en saturnaliën, met de onuitroeibare laster en kwaadsprekerij, de bachelaar en z'n onafscheidelijke njai, de anonieme briefjes en moordpogingen, het ridiculiseren van de Kantse filosofie en het duel, maar ook met de spreekwoordelijk geworden gastvrijheid, royaalheid, ruimheid van opvatting en behulpzaamheid.

De communis opinio : « alles komt terecht », is niet bewaarheid in dit breedvoerig relaas van diverse gedemoraliseerden en gedepaveerden, die een weinig verheffende aanblik bieden van het peil der blanke overheersers.

Op meer dan één punt is er overeenstemming met dit werk in de latere « oorspronkelijke roman », getiteld : *Ups en Downs in het Indische leven*³⁰.

Hier geeft de schrijver de opgang en neertuimeling van enkele vorstelijk-machtige landheren uit tempo doeloe. Tonnen gouds worden verdiend door noeste vlijt, vakkennis en sluwe handel.

(30) Dit verhaal verscheen in de zesde jaargang van het Bataviaasch Dagblad als feuilleton. In 1892 kwam het als tweedelige roman uit te Nijmegen. Ik haal hier, i.v.m. de werkmethode van Maurits op belletristisch gebied, aan, wat Hans van de Wall schrijft in vermelde jubileum-uitgave van het Bat. Nwsbl., blz. 21-22 : « Daum schreef zijn feuilletons op een eigenaardige wijze. Niet zoals de meeste auteurs van hun tijd zijn, en het werk rustig kunnen overdenken, voorbereiden, opbouwen en voleindigen. Neen, hij pende ze neer op het redactie bureau. Soms, wanneer het tegen twaalf uur 's middags liep, en hij nog bezig was met het redactioneel gedeelte van de krant kwam er een boodschap van de drukkerij : « Waar het feuilleton bleef ? » Dan sprong Daum van zijn draaistoel op en riep uit : « Dat is waar ook, m'n feuilleton. » En meteen scheurde en beschreef hij van een breede blocnote het eene vel na het andere, schijnbaar zonder bedenken. » Jan Prins rekent dit boek « tot de allerbeste koloniale romans, die wij bezitten », welk oordeel wij gaarne voor zijn rekening laten, cf. Jubileumuitg. Bat. Nwsbl. 1885 - 1 december 1925 blz. 62. De eerste romans qualificeert hij als ongelijk van waarde; de bouw laat als geheel te wensen over; slordigheden; uitweidingen, goedkope humor, gewrongen dialoog, ze vertonen een episodisch karakter. Overigens waardeert hij hem als rasverteller. cf. op cit., blz. 55-62.

Stapels geld verdwijnen echter naar juweliers e.dgl. Het edele kaartspel, drinkgelagen en anderszins verslinden kapitalen.

Het schemert iemand voor de ogen als een jammerende vrouw uitroept, dat ze straatarm is, wijl ze *slechts* de bagatel van drie-duizend gulden per maand toucheert.

Positie en brandkast vormen de factoren die het leven beheersen. Slechts van fortuin en macht gaat durende bekoring uit. Moraal en ethica bestaan voor deze lieden niet.

Een Europese of inheemse bijzit geniet bij de celibatair de voorkeur boven een wettige ega. Overspel heet eufemistisch « geheim snoepreisje ». In verband met de zindelijkheid t.o.v. eigen lichaam zijn de dochteren-des-lands meer in trek dan de pursang vrouwen, wier hygiënische opvattingen twijfelachtig heten.

Als de beste plats-du-jour gelden familie-schandaaltjes. Hoe pikanter hoe liever, net als bij de rijsttafel.

Eenmaal « on the top of the tree » duurt het niet lang, of de neerwaartse curve begint. Speculaties en faillissementen, drank- en dobbelzucht, gepaard met verwaarlozing der landheerlijke plichten, maken bijna abrupt een einde aan de oude glorie, nadat de pioniers tot een ander leven zijn ingegaan. Verder en dieper zakt de hele familie weg in het moeras, in casu de kampong. De enige exceptie vormt een bekeerde pierewaaier, getrouwd met een meisje, dat te midden van al die grofheid en gemeenheid was opgegroeid : schoon, rein en onberispelijk, « als 'n blanke lelie op 'n mestvaalt »³¹.

Wat aan de hoofdopsteller van het « Indische Vaderland » niet geoorloofd was op ernstige, onomwonden toon te verkondigen, zou glimlachend gezegd worden door de romancier.

De hekeling « *Hoe hij Raad van Indië werd* »³², was een persiflage op de promotie-praktijken niet alleen, doch tevens een meedogenloos neerhalen van ieder die met zilver en goud passement was belegd.

Ten dele zijns ondanks wordt de hoofdfiguur vooruitgekruid. Had z'n eerste wederhelpt hem gouverneur-generaal willen maken, door middel van luxe en intrigues, haar opvolgster mikte iets lager. Zij vond « edeleer » voldoende.

Langs wegen, ouder dan die naar Rome, bereikte zij haar doel. Voor àl wat hogepiet heette was ze veil, ja zelfs de onderkoning van het miljoenenrijk bedwong zijn ogen voor haar verleidelijk lichaam niet. En zo kon het geschieden, dat een middelmatig manneke door gebrek aan zwaarte omhoog viel en terecht kwam op een

(31) « Ups » en « Downs » in het Indische Leven, p. 209.

(32) Oorspronkelijke roman. (Samarang, 1888).

kussen, gereserveerd voor de onmiddellijke raadgevers van de Buitenzorgse troon.

De ingrediënten mochten niet geheel nieuw zijn, het effect was naar wens, toen « *Goena-Goena* »³³, met wellust verslonden werd. Deze mengeling van groteske, komische, tragische en gemene elementen, waarbij de fatale werking van toverdrankjes en hekserij wordt aangetoond en verondersteld, deed de lezers in de Nederlanden een huiverende blik werpen in de spiegel van het Insulindeleven.

Was het onder invloed van *La Comédie humaine*, *Les Rougon Macquart*, *Les héros de la vie moderne*³⁴, óf van de cyclus door M.T.H. Perelaer, dat Maurits zijn eindeloze feuilletons, in het Bataviaas dagblad aangevangen, na vier jaar in een tetralogie « *In en uit 's Lands dienst* », samenkoekte³⁵?

De lotgevallen van drie academici cum suis, aanvankelijk in het gareel van het Gouvernement, maar naderhand om onderscheiden redenen van de staatsruif weggelopen of verwijderd, schenken de auteur gelegenheid én de Indische én de Nederlandse samenleving in haar individuen en groepen gade te slaan.

Nu eens striemt zijn zweep het gewetenloos nepotisme, de ambtelijke corruptie, dan weer de degeneratie door spel en drank, de zucht naar 't al te weelderige. Bitter is hij over de « Hollandse » bekrompenheid, die de verlofgangers slechts met achterdocht vermag te bekijken en bij een donkergetinte huid griezelt vanwege de associatie met de droes, die óók zwart is!

Evenmin spaart hij de roede aan de grove materialisten, wier idealen bestaan in : mooie vrouwen, fijne gerechten, heerlijke dranken, niet meer beweging dan aangenaam is voor het lichaam en bevorderlijk voor de digestie.

Totoks, Indo's, Javanen, allen krijgen er van langs, deels om hun gemeenheid, immoraliteit, cynisme, deels om hun gejeremieer, trouweloosheid, fatalisme.

Aan de zelfkant der samenleving, bij en in de achterbuurt, ginds kampong geheten, verplaatst ons de « oorspronkelijke roman » met zijn vreemdsoortige titel « *Nummer elf* »³⁶.

(33) 1e druk 1889, 2e dr. Amsterdam 1936. Deze is bezorgd door Edgar du Perron. In een woord vooraf tracht hij deze herdruk te rechtvaardigen. Of deze « vergeten auteur » daarmee voorgoed « in de publieke belangstelling » is teruggeroepen? Du Perron geeft zelf toe dat Maurits mensenkennis niet diep en niet subtiel is, en dat een zekere platvloersheid het werk ontsiert. In het begin van de Tweede Wereldoorlog heeft dr. J. van Harreveld een weinig betekeneend woord ten geleide aan een derde druk doen voorafgaan (Batavia-Bandoeng).

(34) L. VAN DEYSSEL, *Vrz. Opst.*, 3e b., 2e dr., p. 9

(35) GERARD BROM, *Java in onze Kunst* (Rotterdam, 1931) blz. 125.

(36) Oorspronkelijke roman (Amsterdam, 1893).

Ook hier wederom een troep bêtes humaines, waartussen een schuldeloos lammetje zich onbesmet beweegt. Dit creooltje huwt met een « fameus scharrelaar, die alle loopjes kende »³⁷ en afstammelingen in de kampongs had. Zij wordt het slachtoffer van een zijner ex-ménagères, die haar een « pil nummer elf » laat toedienen. « Maar het was gauw vergeten. De bomen in Indië zijn altijd groen. »³⁸. Cynisme !

Aan een driekwart veramerikaanst ingenieur is de rol van afkammerij toegedacht. In zijn gedachtengang is het Javaanse volk aapachtiger dan tamme roodhuiden, een ongeciviliseerde miljoenen-massa, niets anders waard dan galg en rad.

Wanneer deze « collectie vervloekte wezens »³⁹ maar eens tot opstand kwamen, dan zouden ze iets in zijn achting rijzen.

Wat aan de persoon die deze en meer nonsens moet aanhoren de opmerking ontlokt, dat hij zeker « sociaal-democraat » is.

Maar haar tevens een zwak apologietje doet houden voor het « eeuwenlang verdrukte volk ».

Maurits is waarschijnlijk de eerste en lange tijd de enige auteur, tot wie het doordrong, dat men geen klare kijk op de Indonesiërs kan krijgen, wanneer men niet ter dege kennis neemt van de motor, die actie en passie verwekt bij het meerendeel der Archipelbevolking : de islamietische religie⁴⁰.

Ijverig heeft hij gebladerd in het boek der openbaringen van de profeet.

Als vrucht van deze al-Quor'an-studie en kampong-observatie ontstond zijn « Indische roman »⁴¹. Hoe ver het moslimse zout-der-aarde van de volmaaktheid afstond, demonstreert een fanatieke, opstandige penghoeloe. Farazeïsme en gelddorst zijn de geringste ondeugden in deze samenzweerder. List en leugen hanteert hij met groot gemak. Met handlangers bewerkt hij de ondergang van zijn prooi *Aboe Bakar*, die omkomt door vergiftiging, na hem eerst van heel zijn rijkdom « ontlast » te hebben.

(37) blz. 170. Men vgl. ook p. 75 : (dit heerschap) « was van het echte ras der aanbidders van de schandaalkroniek, als hij er maar even de lucht van kreeg, dan leefde hij, en hij colporteerde het, met vreugde in zijn hart. »

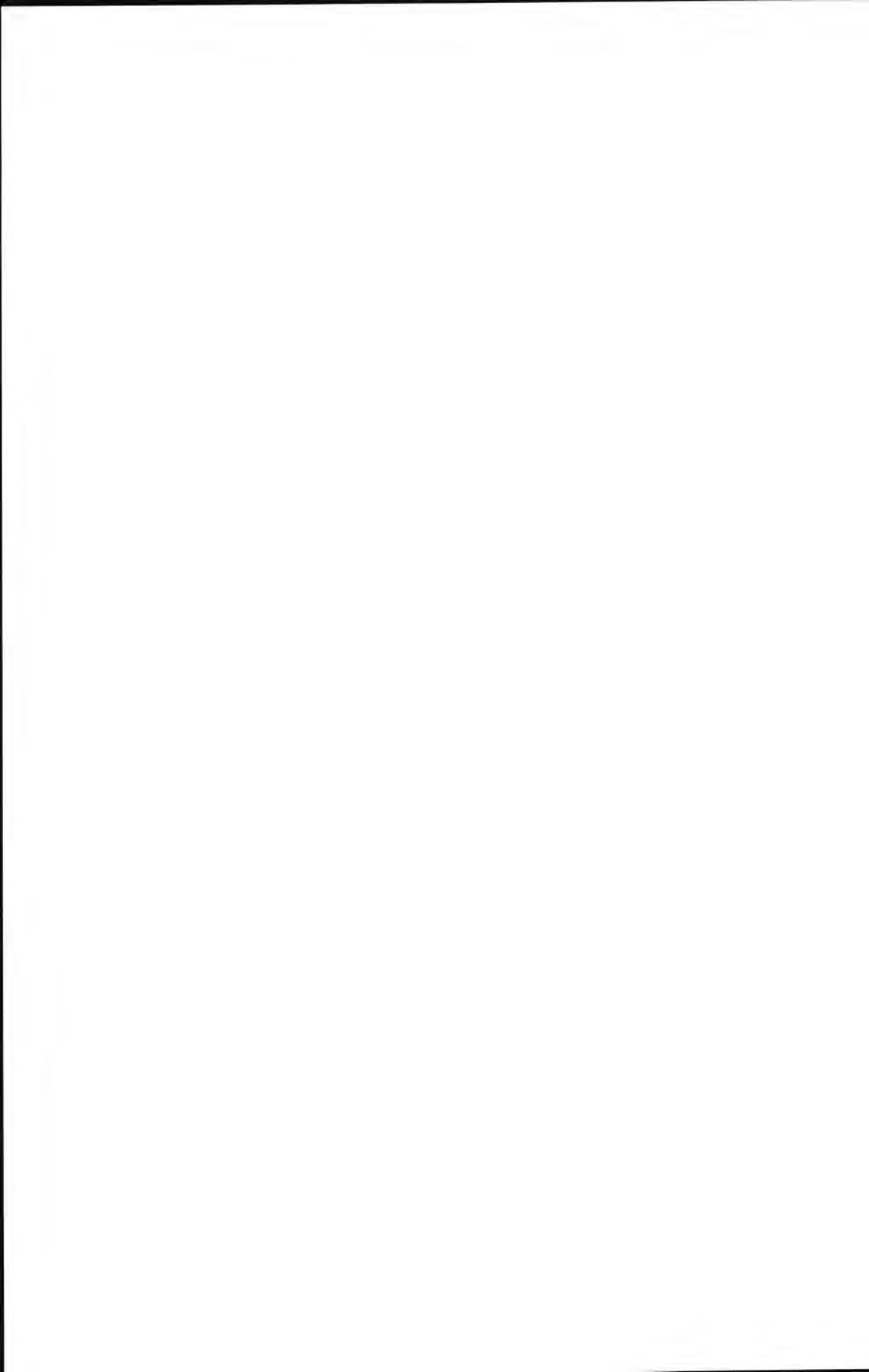
(38) o.c.p. 277.

(39) o.c.p. 117 en 121.

(40) cf. *De Islam en de Islam in Nederl.-Indië* door dr C. SNOUCK, *Hurgronje* (2e druk, Batavia 1941). 't Is hier de plaats niet om te disputeren over het aantal Mohammedanen, dat deze vermaarde hoogleraar in 1913 (« ruwschattend ») op 35 miljoen stelde. Een niet minder beroemd deskundige als Massignon blijft *momenteel* beneden dertig miljoen.

(41) *Aboe Bakar* ('s-Gravenhage 1894). De hoofdpersoon heet aanvankelijk Adam Silver. Hij is een ondergeschoven kind, wordt door zijn gewaande vader onterfd en krijgt de naam *Aboe Bakar* (in 't 2e dl.) na overgang tot de Islam.

Als geen schrijver vóór hem belicht Maurits tegelijkertijd de sfeer der indonesische en indo-europese samenleving. Zijn scherp waarnemings- en invoelingsvermogen stelden hem in staat de psyche dezer groepen meermalen treffelijk te benaderen en soms gelukkig uit te beelden.

De onstandvastige houding van Frederik Perrenot tegenover de Staten Generaal en Don Juan bij het sluiten van de Unie van Brussel en het Eeuwig Edict ¹

DOOR

Dr. G. RENSON
lid der Maatschappij

De brand van de Antwerpse havenstad tijdens de Spaanse Furie verplichtte Frederik Perrenot en Havré ons land te verla-

(1) Deze studie is een wetenschappelijke verantwoorde uitbreiding van hetgeen we kort en beknopt hebben uiteengezet in Hfst. IV en V van ons vulgarisatiewerkje: « Frederik Perrenot en zijn strijd met Willem van Oranje » in Kath. Vlaamse Hogeschooluitbreiding, jg. XLIII, nr 4, Antwerpen, 1949.

Geven we vooreerst de varianten van de naam Champagny aan :

- a) Champagny : Calander of State Papers-Foreign Series (dl. 1583-1584), p. 361 en vlg.
- b) Champigny : L. PARIS, *Négociations, lettres et pièces diverses relatives au règne de François II* (Collect. de documents inédits sur l'histoire de France publiés par ordre du roi. 1e reeks - Histoire Politique) Parijs 1841, p. 278.
Zelfs in titel gebruikt o.a. « *Pièces concernant les négociations de Frédéric Perrenot, seigneur de Champigny et de Jean de Matenes, seigneur de Rivière, avec les Etats de Hollande de 1573* », Algemeen Rijksarchief Brussel (A.R.A.) nr 394, Pap. d'Etat et de l'Aud.
- c) Champaignez; A.R.A. Pap. d'Etat et de l'Aud. - *Négociations d'Angleterre - Négociations de J. De la Torre, C. Vitelli et F. Perrenot : 1536-76, reg. 400, fol. 173.*
- d) Champaignet : DE SCHREVEL, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre (1577-84)* 3 dln. Société d'Emulation de Bruges, Mélanges 8, 10 en 11) Brugge 1921-1928, dl. III, p. 751.
- e) Jampagna : *Collecion de documentos ineditos para la Historia de Espana, uitg. De la Fuensanta del Valle*, 112 dln., Madrid 1842-1895, dl. 74, p. 432.
- f) Champagna : id.. dl. 74, p. 455.
- g) Champani : id.. dl. 73, p. 78 en 99.
- h) Champaignni : KERVIJN DE VOLKAERSBEKE, *Correspondance de François de la Noue, surnommé Bras de Fer*, Gent-Parijs, 1854, p. 219.
- i) Champagneus (Champagny) : HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analacta Belgica*, Den Haag 1743, dl. II, bd. II. p. 190.
- j) Schiampigny : Calendar of State Papers, Foreign Series, l. 1583-84, p. 415.
- k) Champaignay : Pap. d'Et. et de l'Aud., nr 1774, liasse 220, brief van François de Halewijn aan Farnese, zonder fol.
- l) In een en dezelfde tekst (stadsarchief te Gent, reeks 107 nr 3 (Register : Resolutiën van de Keure 1576-1584, fol. 347 r° 348 r°) treffen we aan Champaignie, Champagny, Champaigniet.

ten. Het gelukte hen zich in te schepen op de Hollandse vloot, welke onder bevel van Treslong te Antwerpen voor anker lag². Zonder reden was het bitter en onrechtvaardig verwijt, dat de prins van Oranje hen bij hun aankomst te Middelburg naar het hoofd slingerde de stad Antwerpen slecht bewaakt te hebben³. Niettemin zochten ze met Oranje naar middelen om de deerlijk toegetakelde en vernielde havenstad zoveel mogelijk te herstellen⁴. Na een verblijf van twee dagen keerden Perrenot en Havré naar Antwerpen terug. De prins had hen de nodige instructies gegeven, waarin hun taak juist en goed was uitgestippeld⁵.

Onder invloed van Oranje wilde Frederik thans de Staten Generaal overtuigen, dat ze met Don Juan geen onderhandelingen moesten aanknopen zolang de Spanjaarden in het land verbleven. Volgens hem moest de regering uit een raad van « natuurlijke » bestaan d.i. personen uit het land zelf gekozen. Perrenot was er van overtuigd dat het volk niets tegen de koning zou ondernemen, « mais il importe qu'il s'entoure de moyens de défense jusqu'à ce qu'il sache si on veut continuer à le tromper comme par le passé »⁶.

Op dezelfde dag dat de plundering te Antwerpen plaats had⁷, was de nieuwe gouverneur-generaal, Don Juan, te Luxemburg aangekomen. Was dit met een vooropgezet doel gebeurd? In alle geval, het is meer dan duidelijk dat Filips II, door toedoen van kardinaal Granvelle en Juan de Cuniga, tot een milder inzicht was gekomen en meer met zachtheid trachtte te bereiken⁸.

(2) P. GENARD, *Anvers à travers les âges*, Brussel 1888-1892, p. 473.

De *Calendar of State Papers, Foreign Series of the Reign of Elisabeth*, uitg. Crosby en A. J. Butler, dl. 1575-1577, Londen 1876-1904, p. 419 (brief van Wilson aan Washington, de 13e Nov. 1576). Wilson heeft het hier verkeerd voor, wanneer hij verklaart dat Champagny en Havré bij de eerste uitval van de muiters op de vlucht sloegen. Uit talrijke andere bronnen en uit de plechtige verklaring van ooggetuigen en de Raad van State, weten wij dat ze beiden, tot de laatste man tegenstand boden.

(3) P. GENARD, *o.cit.*, p. 515.

(4) E. POULLET en Ch. PIOT, *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)*, 12 dln., Brussel 1878-1897, dl. VI, p. 489.

(5) K. DE LETTENHOVE en L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Phil. II*, 11 dln. (Comm. roy. d'hist. in 4°, n° 80), Brussel 1891-1900, dl. IX, brief van Jacques Taffin aan Walsingham, 19 Nov. 1576, p. 45.

(6) LETTENHOVE, *Les Huguenots et les Gueux, étude historique sur vingt cinq années du XVIIe siècle (1560-1585)*, 6 dln., Brugge 1883-1885, dl. IV, p. 203.

(7) Fr. PERRENOT, *Mémoires de Frédéric Perrenot, sieur de Champagny, 1573-1590*, avec notice et annotations de A.L.P.P. de Robaulx de Soumoy (soc. d'hist. de Belg., Coll. de Mém. relatifs à l'hist. de Belg., 1ste reeks, XVIe Eeuw, nr 6) Brussel, 1860, p. LXIII.

(8) L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, 1577-1596*, Brussel 1848-1879, dl. VI, p. 489.

Ofschoon de nieuwe gouverneur-generaal met de beste gevoelens bezield was, zou hij niet in zijn opzet slagen. Naast zijn eigen hartstochtelijk en onbetrouwbaar karakter, had hij met de vijandige gezindheid van de bevolking af te rekenen. Dit laatste vooral zou de grote struikelblok worden. Champagny en Havré zouden het weldra ondervinden. Zij hadden de landvoogd gevraagd om hun patent voor toetreding in de Raad van State bij Filips II te verzoeken en te steunen. Om reden van hun beider grote invloed, deels ook uit vrees, werd de aanvraag doorgezonden, ofschoon het schrijven duidelijk een minachtende toon liet horen. Hij noemt hen daarin : « deux très grands coquins »⁹.

Op dit ogenblik trad een zekere Roda, een Spanjaard van geboorte, op het voorplan, die de voorgenomen verzoeningspolitiek van Don Juan in de war zal sturen. Op 13e December stelde hij een plakkaat op, dat de Antwerpse burgers streng verbod hun stad te verlaten. Degenen die reeds vertrokken waren, maar nog in de landen van de koning vertoefden, kregen vier weken tijd om terug te keren. Aan de anderen werden 6 weken tijd gegeven. Daarenboven mochten de Engelse handelsschepen de haven niet verlaten.

Intussen was Champagny te Brussel teruggekeerd. Eenmaal op de hoogte van de handelwijze van Roda, trachtte hij deze te overtuigen van de noodzakelijke vriendschap tussen Engeland en Bourgondië¹⁰. Nadat het verzoek van Wilson om de Engelse opstandelingen uit te wijzen min of meer schipbreuk had geleden, drong hij erbij Champagny op aan om bij Don Juan ten beste te spreken¹¹. Perrenot beloofde het hem in naam van al zijn vrienden en liet het niet met ijdele beloften, want hij verklaarde aan iedereen dat :

- 1) het wegzenden van alle vreemdelingen uit het land en
- 2) het toevertrouwen van de magistratuur aan inboorlingen de voorwaarden waren tot vruchtbare onderhandelingen.

Daarnaast eiste hij strenge straffen tegen de 4 Duitse kolonels, die te Antwerpen hun plicht hadden verwaarloosd en de ontbinding van hun troepen¹².

Om zijn gedrag gedurende de Spaanse Furie te verrechtvaardigen, wenste hij voor God en de wereld rekenschap af te leggen

(9) *Antwerpsch Archievenblad*, De Spaansche Furie, uitg. J. Van den Brande, dl. XXIII, p. 464-465.

(10) *Calendar of State Papers*, 1575-1577, p. 457-459.

(11) R. LECHAT, *Les Réfugiés anglais dans les Pays-Bas espagnols durant le régime d'Elisabeth 1558-1603* (Recueil des Travaux, Université de Louvain, 1e reeks, nr 38) Leuven 1934, p. 122.

(12) *Calendar of State Papers*, 1575-1577, p. 432.

bij de koning, de Staten van Brabant en Antwerpen. Daarenboven verlangde Champagny, dat de gouverneur-generaal hem recht zou laten wedervaren wat betreft de beschuldigingen en insinuaties, waarmee de Spanjaarden van het kasteel hem hadden onteerd¹³. Enkele maanden later zond hij een schitterend pleidooi de wereld in, waarop niemand reageerde.

Toen de Raad van State bemerkte, dat de Spanjaarden in het geheim met de Hoog-Duitsers onderhandelingen voerden, besloot Perrenot de vredesonderhandelingen met Breda te hervatten, mits de Staten van de verschillende gewesten hun toestemming gaven¹⁴. Een gunstige gelegenheid bood zich op dit ogenblik aan, nu Holland en Zeeland zich tot een Staat verbonden hadden. Oranje ging onmiddellijk op de uitnodiging van de Raad van State in, doch uit vrees voor Aalsterse en Antwerpse muiters, verzocht hij Gent als zetelplaats van de vergadering aan te duiden¹⁵. Als gevolg hiervan vertrokken op 17 October 1576 de gezanten van Holland en Zeeland naar de Arteveldestad, waar zij brieven van de koning, van Roda en anderen voorlegden. Deze brieven hielden klachten in tegen Aerschot, Eberstein en Champagny en het bleek klaar en duidelijk, dat zij de slavernij van de Nederlanden beoogden¹⁶.

Toen de Pacificatie van Gent werd gesloten (3 Nov. 1576) was er een grote stap naar de eenheid gedaan, een werk dat het levensideaal van Oranje incarneerde.

Als één man zouden zij onverdeeld de Spanjaarden uit het land verjagen¹⁷. Dit zou de grote triomf van de Prins van Oranje worden, zijn meesterstuk van een fijn berekende diplomatie¹⁸!

Toen men in zake godsdienst het status-quo huldigde — de Staten Generaal zouden daarover beslissen na de uitdrijving van de Castelliaanse soldateska — was het meer dan duidelijk, dat het godsdienstprobleem naar de achtergrond was verdrongen. Men wilde in alle geval de hulp van Oranje inroepen¹⁹. Tot nadere

(13) GACHARD, *op. cit.*, brief van 20 December 1576, dl. V, p. 106.

(14) E. VAN METEREN, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden en derselven naburen beginnende met de jaren 1315-1611*, 10 dln., Gorincken 1748-1763, dl. II, p. 392-393.

(15) A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 3 dln., Brussel 1845, dl. I, p. 445.

(16) P. BOR, *Oorsprongh. Begin en Vervolg der Nederlandsche oorlogen*, 4 dln., Amsterdam, 1679, dl. I, bd. IX, p. 718-719.

(17) A. A. VAN SCHELVEN, *Willem van Oranje, een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen*, Haarlem 1933, p. 229-233.

(18) R. PUTMAN, *Willem de Zwijger, prins van Oranje in zijn leven en werken beschreven*. Voor Nederland bewerkt door D. C. Nijhoff, 2 dln., 's Gravenhage 1896-97, dl. 2, p. 121.

(19) J. C. DE JONGE, *De Unie van Brussel des Jaars 1577*, 's Gravenhage 1825, p. 150.

beslissing zou de gereformeerde godsdienst als een *modus vivendi* worden opgenomen²⁰. Volgens Beesley was de hartewens van koningin Elisabeth in vervulling gegaan. De Spaanse troepen immers zouden het land binnen trekken. Maar bovenal: het gevaar voor Engeland was afgeweerd²¹.

Doch hier slaat Beesley de bal mis. Op verzoek van Oranje hadden de Staten-Generaal de hertog van Anjou bedankt voor zijn belangstelling en hem tevens verzocht zijn troepen zo vlug mogelijk naar ons land te zenden. Ondanks alle pogingen van Anjou en Oranje gingen zij op deze persoonlijke tussenkomst niet in. De onstuimigheid van Oranje droeg er schuld aan, dat Anjou afgewezen werd en men zich tot Elisabeth wendde²².

Voor haar was het een welkome gelegenheid om er niet alleen gouden munt uit te slaan, maar ook om de toestand nog meer in de war te sturen. Zij zond Wilson naar Brussel om zich nauwkeurig op de hoogte te stellen en tevens om Anjou en zijn vrienden zoveel mogelijk te contrariëren. De verzoeningsgezinde partij²³ trachtte alsdan subsidies van Engeland los te krijgen:

- 1) vooreerst om het leger te kunnen betalen;
- 2) om niet verplicht te zijn de hulp van Anjou en Oranje in te roepen.

Dit laatste bleek vooral uit de samenkomsten tussen de Engelsman, Champagny en Aerschot²⁴.

Ondertussen had men Sweveghem naar Engeland gezonden om de financiële kant op te klaren.

In een memorie van 21 December 1576 vroeg hij een voorschot van 20.000 pond sterling om aan de Engelsen uit te betalen. Zijn voorstel werd aangenomen en twee schepen goud werden naar Brussel gezonden²⁵. Toch voelde koningin Elisabeth zich niet gerust. Nog altijd vreesde zij het vertrek van de vreemde troepen langs de zee. Had Don Juan niet de bedoeling zich van Engeland meester te maken?

(20) DE JONGE, *op. cit.*, p. 130.

(21) C. MERCIER, *Les théories politiques des Calvinistes dans les Pays-Bas à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XXIX, 1933, p. 42.

(22) E. Sp. BEESLEY, *Queen Elisabeth* (twelve english Statesmen verzameling) Londen 1900, p. 113.

(23) BUSSEMAKER, *De Afscheiding...*, dl. I, p. 119-121.

(24) De Staten Generaal waren verdeeld in 2 groepen: verzoeningsgezinden en Orangisten. De eersten wilden in overeenstemming met de oude bestaande wetten en door nader overleg met Don Juan, het herstel van de soevereiniteit. Elisabeth werkte dit streven in de hand. De andere partij wilde scherper eisen aan Don Juan stellen; Anjou als beschermer en vermeerdering van Oranje's invloed (H.M.F. HUYBERS, *Don Juan van Oostenrijk, landvoogd der Nederlanden*, 2 dln., Amsterdam, 1913-14, p. 186).

(25) *Calendar of State Papers, 1575-1577*, p. 473.

Intussen verdubbelde Wilson zijn krachtinspanningen om het Engels staatshoofd elke onaangenaamheid te besparen. Champagny en Sweveghem steunden hem in het geheim, omdat zij tegenover Elisabeth een plicht van dank te vervullen hadden ²⁶.

Niettegenstaande deze geheime dienst, was Wilson niet over Champagny tevreden. Bevreesd en besluiteloos als deze was, durfde hij geen klare beloften doen. Van de kant van Frederik Perrenot was dit zeer begrijpelijk: immers, zijn voornoemde inkomsten bestonden grotendeels uit kerkelijke renten, en daarenboven was zijn broeder, kardinaal Granvelle en voornaamste raadsman van de koning, een felle tegenstander van de Engelse koningin ²⁷. Hij verzocht Wilson geen openlijke betrekkingen met hem te onderhouden, omdat hij reeds genoeg door zijn vijanden verdacht werd ²⁸.

Nog voor het vertrek van Sweveghem uit de Engelse hoofdstad, hadden de ministers van Elisabeth een nauwkeurige bepaalde instructie naar Wilson gezonden omtrent de uitbetaling van de 20.000 pond sterling. Dit stuk was gebaseerd op een memorie van eisen door de Staten aan Don Juan gericht en door Sweveghem aan de koningin voorgelegd ²⁹. Het bevatte o.a. dat het vertrek van de Spanjaarden over land de *conditio sine qua non* was voor het verlenen van de som ³⁰.

Aangezien de strijd opnieuw begonnen was, werd Wilson op 16 januari 1577 op verlangen van de Staten door Sweveghem en Champagny verzocht de 20.000 pond sterling uit te betalen. Op 21 januari daarop volgend werd het goud en het zilver uitgelverd. De onderhandelingen met Frankrijk waren daarmee nog niet van de baan ³¹.

Op 28 december keerde d'Aubigny van een zending in Frankrijk terug. Hij trachtte de in Brussel achtergebleven afgevaardigden voor Anjou te winnen (een ander deel der afgevaardigden voerde onderhandelingen met Don Juan te Marche).

Met echt zuiderse heftigheid verzette Champagny zich hier tegen. Hij herinnerde hen aan de eed van trouw aan Filips II enerzijds, aan Engeland anderzijds. Dit oefende een zodanige invloed uit, dat men geen besluit durfde nemen over de aanbieding van Anjou ³². Voor Oranje was hij een waardig tegenhan-

(26) HUYBERS, *op. cit.*, dl. II, p. 189.

(27) LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. IX, p. XII.

(28) *id.*, *ibid.*, dl. IX, p. 103.

(29) *id.*, *ibid.*, dl. IX, Introduction, p. 104.

(30) HUYBERS, *op. cit.*, dl. II, p. 195-196.

(31) LETTENHOVE, *op. cit.*, dl. IX, p. 155.

(32) HUYBERS, *op. cit.*, dl. II, p. 198

ger van Don Juan. Om vrede en eendracht te doen heersen meende men in het hervormingsgezinde Holland een katholieke prins in te voeren. Champagny zag zeer goed in dat dit niet de ware weg was, maar alleen een scherpe zet van de ketters om de katholieken onderling te verdelen³³.

Toen de grote herrie voorbij was en de geesten rustig waren geworden, beklaagden de katholieken er zich over dat de godsdienstige kwestie in de Gentse Pacificatie op het achterplan was geschoven. Om ten volle hun rechten te willen handhaven, sloten ze op 9 januari 1577 de Unie van Brussel³⁴. Namen als Bous-su, Lalang, Champagny e.a. droegen er borg voor dat de uitoefening van de katholieke godsdienst verzekerd was. Daarenboven wilden zij de verwijdering van de Spanjaarden en een nationale regering, die alle calvinistische expansie zou uitsluiten³⁵. Nochtans bepaalde de Unie, dat de katholieken, de Calvinisten met rust zouden laten, indien zij de meerderheid hadden, maar verlangden dit eveneens van hun godsdienstige tegenstanders, in geval dezen de meerderheid vormden³⁶. De Unie was een katholieke interpretatie van de Gentse Pacificatie en veranderde er volstrekt niets aan. Toch moet men de Unie van Brussel niet aanzien als een bron van tweespalt tussen de katholieken en de gereformeerden, zoals De Jonge (Unie van Brussel, p. 22-23) beweert, maar integendeel als een poging om die te voorkomen³⁷.

Holland en Zeeland hadden de Unie ondertekend op voorwaarde echter, dat de Gentse vrede gehandhaafd en het godsdienstig punt niet in acht genomen werd. Volgens De Jonge diende dit alleen om Don Juan de schrik op het lijf te jagen, want hij moest eerbied voelen voor dit geconcentreerd blok³⁸.

Volgens De Schrevel geloofden de Calvinisten van Holland en Zeeland, wanneer zij beloofden in alles en overal de verklaring van de staten te volgen, dat Don Juan nooit het vertrek van de Spaanse troepen zou toestaan of de Pacificatie zou aanvaarden. Zij waren de mening toegedaan, dat de Staten niet zo vlug zouden vergaderen. Intussen zouden Holland en Zeeland en andere provincies door de ketterij besmet worden³⁹. De Unie moest op niets uitlopen toen Egmont, La Motte, Capres, Willer-

(33) LETTENHOVE, *Huguenots et Gueux*, dl. IV, p. 218.

(34) DE JONGE, *op. cit.*, p. 132-133.

(35) BLOK, *op. cit.*, dl. II, p. 127.

(36) PIRENNE, *Histoire de Belgique*, dl. IV, p. 89-90.

(37) A. C. DE SCHREVEL, *Remi Drieux, Evêque de Bruges et les troubles des Pays-Bas*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. III, jg. 1902, p. 664.

(38) DE JONGE, *op. cit.*, p. 30.

(39) DE SCHREVEL, *op. cit.*, p. 665.

val en Montigny zich aan het hoofd van de Malcontenten plaatsen. Men kan in deze handelwijze niet anders zien dan een compensatie voor hun gekrenkte eerzucht ⁴⁰.

Zo werd het raderwerk van een akkoord ontwricht, waarvan de essentie voller en meeromvattend was dan de Gentse Pacificatie, welke slechts de contracterende partijen vertegenwoordigde. Hier was het een symbool, de reflectie van de verschillende trappen van de sociale pyramide, van het hele volk ⁴¹, ofschoon het volgens De Pater maar een schijneenheid was. Onmiddellijk na zijn aankomst was Don Juan met zijn verzoeningspolitiek in actie getreden. Vooreerst vroeg hij, dat men elke strijd zou staken en vervolgens dat de leden van de Raad van State naar Namen zouden komen om met hem in onderhandelingen te treden. Zijn oproep bleef niet onbeantwoord: de Staten beslisten dat alle vijandelijkheden voor de duur van 15 dagen zouden worden geschorst, op voorwaarde dat ook de Spanjaarden hetzelfde zouden doen ⁴².

De leden zouden zich naar Namen begeven om de halfbroer van Filips II eens te polsen over zijn mening en inzichten over 't land, ofschoon meerdere voorname burgers met dat vertrek niet ingenomen waren. Zij verlangden dat tenminste enkele leden van de Raad in Brussel zouden blijven om het werk van de regering in stand te houden en voort te zetten. Aan dit billijk verlangen werd voldaan: de achtergebleven raadsleden zouden dezelfde rechten bezitten als de onderhandelaars te Namen. In deze stad was echter geen Don Juan te zien. Hij bood zijn verontschuldiging aan en vroeg de leden naar Hoei te komen ⁴³, waarop de Staten enkele heren naar Marche zonden, waar de landvoogd verbleef.

Zij lieten hem weten, dat er te Hoei niet kon onderhandeld worden, vermits deze stad buiten het land gelegen was en tot het neutrale prinsbisdom Luik behoorde ⁴⁴.

Nochtans op herhaald aandringen van de gouverneur namen de Staten het besluit toch enkele afgevaardigden met de leden van de Raad van State naar Hoei te zenden. Gedurende vier dagen zou alles besproken en afgehandeld moeten zijn ⁴⁵. Op

(40) DE JONGE, *op. cit.*, p. 29-30.

(41) J. L. MOTLEY, *La Révolution des Pays-Bas au XVIIe siècle*, vertaald door G. Jotrand en A. Lacroix, 4 dln., Brussel 1859, dl. III, p. 413-414.

(42) J. C. H. DE PATER, *Nederland. Vlaanderen. De scheiding in de XVIIe E. historisch belicht*, 's Gravenhage 1941, p. 20.

GACHARD, *op. cit.*, dl. V, p. 583-585.

(43) BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 124-125.

(44) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 770.

(45) BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 125.

18 juni 1577 vertrokken de prelaat van St.-Ghislain, Bucho Ayta, aartsdiaken van Ieper, Champagney, Moerbeke, Halewijn, Van Meetkerke met de heren van de Raad van State⁴⁶. Duidelijkshalve moeten we hier bijvoegen, dat Frederik Perrenot om reden van zijn goede hoedanigheden, op 17 januari 1577 de Brabantse naturalisatie had bekomen en aldus gemachtigd werd de provincie te vertegenwoordigen⁴⁷. Zijn ijverige bemoeiing ten opzichte van de Antwerpse kwestie zullen daar niet vreemd aan zijn geweest⁴⁸.

De voornaamste eisen, die men de gouverneur-generaal zou voorleggen waren: 1) de goedkeuring van de Pacificatie en 2) de terugkeer van de troepen over land⁴⁹. Men stelde de toestand niet rooskleuriger voor dan hij was en verklaarde dat Don Juan alleen hierin kon helpen. Tevens vroegen zij hem of hij met het volgende instemde: dat de vrede met Oranje niet indruisde tegen de godsdienst, noch tegen het gezag van de koning. Alvorens een antwoord te geven, stelde Don Juan hun de twee volgende vragen:

a) of zij de macht hadden te onderhandelen en een beslissing te nemen? a) of zij de besluiten van Luxemburg aannamen?⁵⁰. Daar had men reeds het vertrek van de Spaanse troepen langs de zee laten doorschemeren. Dit was het juist wat de dominerende factor in de tactiek van Don Juan uitmaakte. Hij wilde dat deze bepaling definitief zou vastgesteld worden⁵¹. Tot op 26 januari drongen de afgevaardigden er bij de gouverneur-generaal op aan een beslissing te treffen, doch tevergeefs! De gezanten van de keizer poogden hem vervolgens te overreden, dat de katholieke godsdienst en het gezag van de koning gaaf en onaangetast zouden blijven. Maar ook dit hielp niet. Don Juan bleef onverstoortbaar en eigenzinnig⁵². De twee door hem opgeworpen problemen hielden zijn gedachten als een soort idee fixe gevangen. Telkens kwam hij op dezelfde argumenten terug⁵³.

(46) GACHARD, *Actes des Etats généraux des Pays-Bas, 1576-1585*, 2 dln., Brussel 1861-1866, dl. I, p. 77.

(47) Id., *Collection de documents inédits, concernant l'histoire de Belgique*, 3 dln., Brussel 1833-1835, dl. I, p. 367.

(48) *Frederik Perrenot*, artikel in Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek onder redactie van Molhuysen en Blok, dl. II, kol. 1094.

(49) BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 129.

(50) GACHARD, *Correspondance de Phil. II*, dl. V, p. 167.

(51) HUYBERS, *op. cit.*, dl. II, p. 146.

(52) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 774.

(53) GACHARD, *op. cit.*, dl. V, p. 169-171.

De volgende dag diende de halfbroer van Filips II een antwoord in dat 27 artikelen bevatte. Daarin werd o.m. bepaald :

1) dat de uitheemse troepen zouden vertrekken op voorwaarde echter, dat de Staten de oorlog zouden betalen en de schepen ten geschenke zouden aanbieden ;

2) dat het leger van de Staten moest ontbonden worden ;

3) dat de regering van Karel V het model en de grondvorm van de administratie zou zijn ⁵⁴.

Ook dit kon het wantrouwen van Don Juan niet overwinnen. Zijn overdreven eisen maakten elke overeenkomst onmogelijk. Toen hij vroeg, dat de Staten geen straf aan zijn landgenoten zouden opleggen, kwam het impulsief gemoed van Champagny daartegen in opstand ⁵⁵.

't Was allemaal vergeefse moeite geweest. Om hun kostbare tijd niet langer meer te verbeuzelen, besloten de afgevaardigden naar huis af te reizen. Dit deed Don Juan opschrikken. Hij zond hen een nieuwe nota waarin hij o.a. verklaarde toe te geven, mits hij van de kerkelijke overheid en van de Raad van State met de bisschop van Luik, de stellige en oprechte verzekering kreeg, dat er niets zou indruisen, noch tegen de traditionele geloofsaangelegenheden, noch tegen het opperste gezag van de koning. Als enige discussie bleef nog 1 punt over, nl. het vertrek van de troepen. Ten slotte stemde hij hierin toe ⁵⁶. Alleen moest de som nog bepaald worden.

Opgeruimd en voldaan vertrokken de afgevaardigden naar Brussel, waar zij op 30 januari 1577 het rapport aan de Staten voorlegden ⁵⁷.

Zij verklaarden dat de prins van Luik en andere gezanten van de keizer stappen zouden aanwenden om van Don Juan te bekomen dat het vreemd leger zou afzwaaien, zonder een centiem te moeten betalen ⁵⁸. Dit werd echter niet ingewilligd en de gekozen bisschop van Arras, Champagny en de heer van Uetinghen werden met de leden van de Raad van State afgevaardigd naar de voormelde prins van Luik en gezanten van de keizer, om dezen te verzekeren dat de 3000 £, die in hun handen moes-

(54) MOTLEY, *op. cit.*, dl. III, p. 416-417.

(55) E. GOSSART, *La Domination espagnole dans les Pays-Bas à la fin du Règne de Philippe II*, Brussel 1910, p. 51.

(56) MOTLEY, *op. cit.*, dl. III, p. 418-420.

(57) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 775.

(58) N. JAPIKSE, *Resolutiën der Staten Generaal van 1576 tot 1609* (Rijksgechiedkundige publicatiën, grote reeks, 26, 33, 41 en 43), 's Gravenhage, 1917-1919, dl. I, p. 182.

ten gestort worden, klaar zouden liggen voor de vastgestelde datum ⁵⁹.

Ofschoon Willerval, Paulus Buys en de keizerlijke commissaris Gaulle de 7e februari naar de prins vertrokken om zijn opinie te kennen, had men niet op het vermoedelijk antwoord gewacht. De volgende dag werd het ontwerp naar Don Juan gezonden, die het op 12 februari ondertekende ⁶⁰.

Daarop vertrokken de gezanten naar Brussel, opdat de provinciale Staten het akkoord zouden bekrachtigen. Enigen weigerden te ondertekenen, alvorens het antwoord van de Prins van Oranje te kennen. Deze verklaarde eerst de Staten van Holland en Zeeland te moeten raadplegen, vooraleer een definitief antwoord te kunnen geven. Op deze manier ging er veel tijd verloren ⁶¹.

Filips II bekrachtigde dit akkoord door een tractaat, dat men « Het Eeuwig Edict » genoemd heeft. Daarin bepaalde hij o.a. :

1) dat de Spanjaarden, Italianen en Bourgondiërs binnen de 20 dagen moesten vertrekken,

2) De Hoog-Duitsers mochten nog voor een bepaalde tijd in het land blijven.

3) De gevangenen zouden vrijgelaten worden zonder losgeld te betalen, op voorwaarde nochtans dat na het vertrek van de Spanjaarden, de Staten Don Juan als landvoogd zouden erkennen ⁶².

Zelfs was er een bepaling in opgenomen, dat alleen de katholieke godsdienst zou geduld worden, zelfs in Holland en Zeeland.

Dit laatste druiste in hoge mate in tegen de bepaling van de Gentse Pacificatie. Voor Oranje was het een kaakslag te meer! Hij zou het Eeuwig Edict erkennen op voorwaarde, dat de Spaanse troepen op de bepaalde tijd het land hadden verlaten ⁶³. Evenwel bleef hij vastbesloten het akkoord met Don Juan te vernietigen en de landvoogd in conflict te brengen met de Staten Generaal. Op deze manier zou zijn voorgenomen plan — waarvan de pacificatie van Gent een eerste begin vormde — wellicht werkelijkheid worden ⁶⁴. Vervolgens werden Champagny en Enderwijld door de Raad van State naar Wilson gezonden om hem van de gesloten vrede op de hoogte te brengen ⁶⁵. Omwille van het

(59) N. JAPIKSE, *id.*, dl. I, p. 190.

(60) BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 131.

(61) *id.*, *ibid.*, dl. I, p. 132.

(62) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 132.

(63) BLOK, *op. cit.*, dl. II, p. 128-129.

(64) BLOK, *Willem de I, prins van Oranje*, 2 dln., (Nederlandsche historische bibliotheek, II, 12) Amsterdam 1919-1920, dl. II, p. 79.

(65) LETTENHOVE, *Les Relations politiques...*, dl. IX, p. 208-214.

groot aantal aanwezige prelaten werd deze vrede terecht « pries-tervrede » genoemd.

Tevens verklaarden zij dat de koningin een zeer groot aandeel in de vrede had gehad ⁶⁶. Volgens Wilson zou de hertog van Aerschot niet alleen de aanleiding tot dit Eeuwig Edict hebben gegeven, maar ook de grote steun alleen uit vrees voor de komst van Oranje naar Brussel ⁶⁷. Daar het Eeuwig Edict geen melding maakte van de Engelse uitwijkelingen, drong Wilson bij Champagney erop aan, dat men de Engelse katholieken definitief zou verbannen. Frederik beloofde zijn voorspraak bij Don Juan, doch deze wilde er niet op ingaan ⁶⁸.

Ofschoon ook Oranje tegen het edict gekant was, wilde hij de vrede indien de godsdienst vrijbleef, de privileges hersteld en de Spanjaarden uit het land verdreven werden ⁶⁹. Het was nu duidelijk dat er tussen Oranje en de nationale partijën eensgezindheid heerste. Tot deze laatste groepering behoorde o.a. Champagney, de hertog van Aerschot en zijn broer, markies van Havré, de graaf van Lalaing en zijn broer Montigny, de graaf van Egmont, van Heze, enz.

Wel hadden zij met Oranje tegen de Spaanse overweldiger gestreden, maar bleven niettemin trouw aan hun koning en de katholieke godsdienst. Met de Pacificatie van Gent hadden ze hun doel bereikt ⁷⁰. Volgens Motley was Champagney's vriendschap met Oranje niet bijster groot. Slechts hun gemeenschappelijke haat tegen de Spanjaarden bond hen voor een tijdje samen ⁷¹.

Dat zulks niet helemaal met de waarheid overeenkomt, vernemen we uit een brief van 3 november 1577, die Champagney aan Oranje richtte. Hierin bood hij de prins zijn diensten aan, indien de katholieke godsdienst en de trouw aan de koning niet vernietigd werden. Frederik beloofde Oranje immer trouw te blijven ⁷². Volgens zijn eigen woorden was hij op een gegeven ogenblik de meest intieme vriend van Oranje ⁷³. Daaruit blijkt zonneklaar dat Champagney dichter bij Oranje stond dan som-

(66) *Calendar of State Papers, 1575-1577*, p. 524.

(67) BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 134.

(68) R. LECHAT, *Les Réfugiés anglais dans les Pays-Bas espagnols durant le régime d'Elisabeth 1558-1603* (Recueil des Travaux, Université de Louvain, 1e Reeks, nr 38), Leuven 1934, p. 122.

(69) DE VRANKRIJKER, *De motivering van onze opstand*, p. 100.

(70) A. DE DECKER, *Geschiedenis der Malcontenten* (Acad. Roy. de Belg., mém. cour. et autres mém., coll. in 8°, dl. XXXIII. 3) Brussel 1882, p. 82.

(71) MOTLEY, *op. cit.*, dl. III, p. 303.

(72) GROEN VAN PRINSTERER, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, dl. VI, p. 226.

(73) Kon. Bib. Brussel, *Lettres originales de Marguerite de Parme*, n° 16084-86, fol. 141 r°.

mige auteurs het doen voorkomen. Later zal hij deze vriendschap totaal verbreken, zo zelfs dat hij de Prins van Oranje zal bestrijden en op diens bevel zal gevangen gezet worden. Zeker is, dat Champagny en Sweveghem in het begin van 1577 naar de partij van de Staten overliepen ⁷⁴.

Weldra zouden de vreemde troepen het land verlaten. De plaats van Sancho d'Avila als kasteelheer te Antwerpen kwam daardoor vrij. Ten de Staten de hertog van Aerschot als kandidaat voorstelden, protesteerde Frederik tegen deze aanduiding. Hij koesterde de geheime wens als kommandant aangesteld te worden. Tot zijn verdediging bracht hij aan, dat deze vergoeding hem alleen voor de geleden schade kon vergoeden. Door kuiperijen en dank zij de hulp van Brabantse vrienden hield hij niet op allerlei hinderpalen in de weg te leggen, totdat men hem een zetel in de Raad van State en van Financiën beloofde. Hiermee echter was Champagny nog niet tevreden. Hij wendde nieuwe stappen aan om gouverneur van Antwerpen te worden ⁷⁵. Het was echter tevergeefs! Enige tijd later maakte Don Juan aan de Raad van State bekend, dat Aerschot tot bevelhebber van het Antwerpse kasteel was benoemd. Deze aanvaardde zijn aanstelling, doch vroeg dat hem een luitenant zou worden toegevoegd. Hierop werden Champagny, van Heze en Berzeele voorgesteld. Aerschot ging echter zijn eigen weg en verkoos de prins van Chimey. Als opzichter over het krijgsvolk benoemde hij Willerval ⁷⁶.

Niet zonder reden weigerde Frederik het ambt van chef van financiën, dat hem op bevel van Don Juan was aangeboden ⁷⁷. Hij wist maar al te goed, dat het benoemingsrecht alleen de koning toekwam ⁷⁸, en dat de gouverneur-generaal een dubbelzinnige rol speelde. Hij gaf Champagny de verraderskus.

Om de schijn van uiterlijke vijandschap te vermijden of om welke reden ook, nodigde Don Juan Frederik uit om hem te Leuven een bezoek te brengen. Wellicht heeft Champagny zekere vermoedens gehad en bedankt hij de gouverneur-generaal voor zijn vriendelijk aanbod, hierbij verklarend dat zijn vijanden een aanslag op hem beraamd hadden en hij dus Brussel niet zou verlaten vooraleer de Spanjaarden vertrokken waren ⁷⁹.

(74) *Calendar of Letters and State Papers, relating to the English Affairs*, dl. II, p. 539.

(75) GACHARD, *Corresp. de Phil.* II, dl. V, p. 257.

(76) id., *ibid.*, dl. V, p. 265.

(77) GOSSART, *op. cit.*, p. 80.

(78) Kon. Bib. Brussel, *Lettres origin. de Marg. de Parme*, n° 16084-86, fol. 85.

(79) GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, dl. III, p. 131.

Moest men Don Juan's woorden geloven, dan zou Havré zich hebben aangeboden om de ex-gouverneur van Antwerpen te doden⁸⁰. Intussen had Mondoucet op 23 maart de landvoogd verwittigd dat de koning van Navarra Bellangreville naar hier had gezonden om hem met de hulp van 2000 Fransen, Schotten en Engelsens gevangen te nemen en naar Rochelle te voeren. Tevens meldde Mondoucet, dat er een paar lieden uit de Zuidelijke Nederlanden bij betrokken waren⁸¹.

Don Juan werd met schrik bevangen. Onmiddellijk zond hij Octavio Gonzaga met een brief naar de Staten Generaal. Met enkele woorden legde Octavio de toestand uit en vroeg hun gezanten te sturen. Don Juan zou aan deze laatsten zijn gissingen bekend maken.

Als gezanten werden de graven van Lalaing, Boussu en Champagney aangeduid. Enige tijd later verklaarden dezen, dat de voornaamste samenzweerders zich te Brussel bevonden. Zij vroegen de Staten hun toestemming om tot de aanhouding over te gaan. Doch dezen bemoeiden er zich niet mee en lieten het geval aan hen en aan de Raad over⁸². Ten slotte ging de achterdocht van Don Juan zover, dat hij Frederik en graaf Lalaing ervan beschuldigde zelf een complot tegen hem gesmeed te hebben. Zij werden echter niet gestraft en volgens de algemene opinie zouden zij ook vreemd hebben gestaan tegenover die samenzwering⁸³. Champagney repliceerde op heftige wijze tegen deze aantijging. In een schrijven aan Don Juan verklaarde hij al zijn krachten ten dienste te stellen van Filips II⁸⁴. Daarop zond hij en Lalaing op 16 april 1578 een request aan Mathias met de bede Don Juan te willen ondervragen over de geuite beschuldiging. Dit bleef echter zonder gevolg⁸⁵.

Intussentijd werd Antwerpen op 26 maart van het juk der roofzuchtige Spanjaarden verlost. Aerschot nam de plaats van Sancho d'Ávila in, ofschoon deze laatste meermalen geweigerd had de citadel te verlaten. De nieuwe bevelhebber zwoer plechtig ze aan niemand anders dan de koning te zullen overgeven⁸⁶. Toen Antwerpen eenmaal van de vreemd dwingelandij verlost was, zou ook het hele land van de Spaanse soldaten worden ge-

(80) GACHARD, *ibid.*, dl. V, p. 266.

(81) *id.*, *ibid.*, dl. V, p. 260.

(82) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 882.

(83) Mémoires de Frédéric Perrenot, notices, p. LXVI.

(84) GACHARD, *Correspondance de Phil. II* (brief van 13 April) dl. V, p. 308.

(85) *id.*, *Collection des documents inédits, concernant l'histoire de Belgique*, 3 dln., Brussel 1883-1835, dl. I, p. 367.

(86) BOR, *op. cit.*, dl. I, p. 805.

zuiverd. Op 26, 27 en 28 maart vertrokken ze uit Maastricht⁸⁷.

Op dit ogenblik verbleven nog enige afdelingen Hoog-Duitsers in de Nederlanden. Om ook hiervan verlost te worden, werden Boussu, Champagney, Rasseghem en Hierges als afgevaardigden naar Luxemburg gezonden om er met de 5 kompagnies van Fugger te onderhandelen. Zij zouden hen twee maanden in geld, een in laken en de rest na twee of drie jaar betaling geloven⁸⁸. Het succes bleef voorlopig uit. Door het feit, dat de Spanjaarden reeds vertrokken waren, was men nu door het Eeuwig Edict gebonden Don Juan als gouverneur te erkennen. De 3 leden van Brabant stelden deze kwestie voor. Ofschoon er enkele gewesten niet akkoord gingen, zegevierden de aanhangers van Don Juan met een stem meerderheid⁸⁹.

Frederik Perrenot werd met de bisschoppen van 's Hertogenbosch, Ieper, Brugge en andere heren naar Don Juan afgevaardigd om hem te verzoeken dezelfde of de volgende dag het gouverneurschap te accepteren⁹⁰. Met beide handen aanvaardde hij eervol het verzoek. Op 4 mei begaven zich de Staten naar het paleis. Weldra verscheen Don Juan, vergezeld van de pauselijke nuntius, de bisschop van Luik en vele edelen. Ten aanhore van allen beloofde hij alles te zullen naleven en zwoer plechtig op het Evangelieboek zijn beloften te volbrengen.

Enkele dagen later reeds werd hij lastig gevallen door de bisschop van 's Hertogenbosch, Capres, Lalaing, Froimont e.a., die hem met aandrang smeekten een weinig krediet af te lossen. Don Juan was niet ongevoelig voor die aanvraag en stemde erin toe dat in de steden geld ingezameld werd, mits een acte van vergoeding om de Hoog-Duitsers te solderen⁹¹.

Champagney, Hierges en Saventhem, die met alle kleine onderhandelingen belast werden, moesten thans naar aanleiding van het advies van de kamer der Beden, besprekingen voeren met Carduiny, Cerff en Margelle mits een aanbod van lakens en linnen⁹².

Deze onderhandelingen liepen niet zo vlot van stapel als men wel gemeend had.

Niet zonder verbittering constateerde Don Juan, dat Granvelle's broeder in het zog van de Staten verzeild was. Hij schreef aan de koning, dat hij de eerste de beste gelegenheid zou benut-

(87) BOR, *op. cit.*, dl. X, p. 807.

(88) JAPIKSE, *op. cit.*, dl. I, p. 253.

(89) VAN VLOTEN, *op. cit.*, dl. III, p. 187.

(90) JAPIKSE, *op. cit.*, dl. I, p. 202.

(91) Id., *ibid.*, dl. I, p. 202-203.

(92) Id., *ibid.*, dl. I, p. 256.

ten om hem van het toneel te doen verdwijnen⁹³. Zijn dit de woorden niet van 's Konings plaatsvervanger: « Oter la vie à quelqu'un de ces gens, tels que Champagny et Lalaing, qui nous font tant de mal, serait chose qu'on pourrait tenter »⁹⁴!

En wonderlijk genoeg! Rond dezelfde tijd wendde Frederik zich in een uitvoerig Spaans schrijven tot de gouverneur-generaal om hem zijn grieven bekend te maken en nogmaals zijn diensten aan te bieden. Hij drong er op aan, dat men de gunst van de 15 gewesten en hun voornaamste ingezetenen moest winnen, dat men de juiste weg moest zoeken om met Oranje, Holland en Zeeland te onderhandelen.

Volgens Van Vloten zou die ommekeer het gevolg zijn geweest van de geweigerde vergoeding in zake de opgelopen schade te Antwerpen, welke de patriotten hem beloofd hadden⁹⁵. Dit is mogelijk, maar niet zeker! Wat er ook van zij, men kan Frederik's gedragslijn moeilijk konsekwent noemen. Hij die anders zo standvastig en zelfs eigenzinnig gehecht bleef aan zijn opinie en voor niemand het hoofd boog, zou nu opeens zijn gedachten prijs geven!

Ook Don Juan scheen en ogenblik tot betere gevoelens te zijn gekomen. Hij beval dat alle wapens, effecten en papieren aan Frederik zouden worden teruggegeven, welke hem onder de Spaanse Furie waren ontstolen. Zelfs dreef hij de schijnheiligheid zo ver, dat het hem een bijzonder genoegen zou doen hem van dienst te kunnen zijn⁹⁶. Doch achter de mooie schijn van goedheid en lieftalligheid verborg Don Juan zijn listige en loze plannen.

Frederik spande zich dadelijk voor de wagen en bewerkte de tijdelijke stadhouder van Friesland, de heer de Ville, opdat deze de partij van Don Juan zou kiezen⁹⁷. Tevens trachtte hij Froimont voor de gouverneur te winnen. Doch dit liep op niets uit⁹⁸.

Dat de gouverneur-generaal zijn eenmaal gegeven woord niet al te ernstig opnam, kunnen wij hier met enkele feiten aantonen. Op 5 juli begaf hij zich naar Mechelen, zagezegd om de

(93) GOSSART, *op. cit.*, p. 80.

(94) *Id. ibid.*, dl. I, p. 639.

(95) VAN VLOTEN, *op. cit.*, brief van 16 Juni, dl. III, bijlage XXXVIII, p. CXX.

(96) *Id. ibid.*, brief van 19 Juni, dl. III, Bijlage XXXVIII, p. CXXX.

Morillon heeft zich zeker door dit gezegde laten misleiden, wanneer hij beweerde dat Champagny's invloed niet alleen bij de Staten, maar ook bij Don Juan vermeerderde (PIOT, *Corresp. de Granvelle*, dl. VI, p. 226).

(97) VAN VLOTEN, *op. cit.*, brief van Champ. aan Don Juan van 29 Juni 1577, p. CXXXI.

(98) *Id. ibid.*, brief van Champ. aan Don Juan van 20 juni 1577, p. CXXXI.

Duitse kolonels te verzoeken de voorwaarden van de Staten in acht te nemen, doch in feite om hen tot het heropnemen van de wapens aan te zetten.

Hij wist de Staten om de tuin te leiden met de bewering, dat hij zijn secretaris Escovedo, naar Spanje had gezonden om de koning om geldelijke steun te verzoeken. In feite zou dit dienen om opnieuw de oorlog te beginnen⁹⁹.

Op 9 juli schreef hij zelfs aan de koning, dat de compagnieën van de regimenten van de graaf van Egmont, van Heze en van Champagne naar Mechelen optrokken om hem gevangen te nemen¹⁰⁰. Zover deze enkele feiten.

Intussen zouden de vier vendels Duitsers, die zich te Antwerpen bevonden, met vier eenheden van Van Enden vermeerderd worden. Deze bevelhebber zou trachten in goede verstandhouding te komen met Lode van Blois, heer van Freslong en stadhouder van de hertog van Aerschot. Twee regimenten van Berlaimont zouden de versterking nog komen vergroten¹⁰¹. Lode van Blois, de officieren en de soldaten van de citadel, alsook de Duitsers, hadden de koning trouw beloofd. Champagne deed alle moeite om er zijn tercio in te brengen¹⁰².

Waarschijnlijk hadden de Staten lont geroken, want op 20 juli besloten zij het regiment van Champagne uit te zenden om de opmarsch van Cornelus Van Enden op te vangen. Zij vroegen Frederik 10.000 kronen aan de Duitsers te betalen. Aan Don Juan deden zij het voorstel om zelf met de Duitsers te onderhandelen op basis van een aanbod van 3 maanden in geld en 1 in laken¹⁰³. Bij Goignies en Lamotte drongen zij erop aan, dat dezen aan hun troepen bevel zouden geven de concentratie van de Duitsers te verhinderen¹⁰⁴. De Staten zagen er niet tegen op de landvoogd zijn boze plannen onder ogen te brengen vooral wat de havenstad aanging. Zij gaven hem de raad de soldaten te Antwerpen tot bedaren te brengen, wilden zij niet met Champagne in aanraking komen¹⁰⁵. De Waalse afdeling van Frede-

(99) VAN METEREN, *op. cit.*, dl III, p. 9 en 10.

(100) GACHARD, *op. cit.*, dl V, p. 453.

(101) VAN METEREN, *op. cit.*, dl III, p. 10-11.

(102) J. LEFÈVRE, *Corresp. de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, 1577-1596*, 5 dln., Brussel 1848-79, brief van Octavio Gonzago aan Fil. II, 29 Juli 1577, dl. I, 1577-1580, p. 11.

(103) JAPIKSE, *op. cit.*, dl. I, p. 271.

(104) GACHARD, *Actes des États-Généraux des Pays-Bas*, dl. I, p. 201.

(105) JAPIKSE, *op. cit.*, dl. I, p. 272-273. — In een brief van Wilson aan Burleigh van 24 Juli 1577 (Lettenhove: *Relations politiques...*, dl. IX, p. 415-416). Cal. of State Papers 1577-1578, p. 32, lezen wij dat het gerucht de ronde deed, dat Champagne opnieuw gouverneur van Antwerpen zou worden met 5 kompagnies. Wilson zelf hechtte er geen geloof aan en hield het voor een kwakkel.

rik's regiment had het geluk de opmarsch van Van Enden naar Antwerpen af te weren. De opzet van de verrader was mislukt; onverrichter zake kon hij terugkeren ¹⁰⁶.

Toch zou de stad en haar inwoners wederom enkele beroerde dagen meemaken. De voorname burgers en een deel van het volk begon reeds de stad te verlaten ¹⁰⁷. De Hoog-Duitsers waren niet minder wreed dan de Spanjaarden tijdens de Spaanse Furie ¹⁰⁸.

Het regiment van Champagney had zich onmiddellijk teruggetrokken, toen het vernam dat het garnizoen van de stad gemene zaak maakte met de bezetting van de citadel. ¹⁰⁹.

Op aandringen van de raad trachtte de heer van Bours — een van de kapiteins van het kasteel — zich van deze vesting meester te maken. Dit lukte hem op 1 augustus. De heer van Liedekerken, door de Staten naar Antwerpen gezonden, besliste met het magistraat dat men de Duitsers 3 maanden soldij ($\pm$ 40.000 gulden) 1 maand in laken en het overige in geld gedurende drie jaar zou uitbetalen. Dit voorstel werd afgeslagen. Van Liedekerken en het magistraat bleven onwrikbaar. Oranje zou hen in hun opzet helpen en steunen. Op 2 augustus was hij met 4 oorlogsschepen de haven binnengelopen. Zodra de eerste schoten weerklonken vluchtten de Duitsers de stad uit. Fronsberg zocht zijn heil te Breda en Fugger te Bergen op Zoom ¹¹⁰. De volgende dag werd er bepaald, dat Frederik de vluchtelingen zou trachten te bewegen deze steden te verlaten en niets tegen de Staten te ondernemen ¹¹¹.

Zo zien wij Champagney wederom aan de zijde van de Staten zijn actie ontplooiën. Evenals de eerste keer zou het, volgens van Vloten, eigen baat en heerszucht zijn geweest, die hem naar die kant deden overhellen ¹¹². Don Juan beklagde zich daarover. Doch ten onrechte! Hijzelf was wellicht de grote aanleiding daartoe geweest. Had hij Frederik niet van allerlei ingebeelde intrigues beschuldigd en hem zijn vriendschap met valsheid vergolden? Zelfs kardinaal Granvelle, zijn broer, had hem nooit een ware vriendschap toegedragen. In een brief aan Margaretha van Parma drukte hij zich in weinig vleierende woorden over Frederik uit, zo zelfs dat hij hem noch als broeder, noch als vijand

(106) VAN VLOTEN, *op. cit.*, dl. III, p. 212-213.

(107) BOR, *op. cit.*, dl. I, Bd. XI, p. 853.

(108) LE PETIT, *La grande chronique ancienne et moderne*, dl. II, p. 316.

(109) LEFÈVRE, *op. cit.*, dl. I, p. 19.

(110) VAN METRELEN, *op. cit.*, dl. III, p. 15-17.

(111) JAPIKSE, *op. cit.*, dl. I, p. 274.

(112) VAN VLOTEN, *op. cit.*, dl. III, p. 212-213.

zou erkennen in geval hij zijn plicht niet gedaan had ¹¹³.

Intussen hadden zich andere belangrijke feiten voorgedaan. Door het onstandvastig en weifelend optreden van Engeland, richtte het Zuiden zich weer naar Frankrijk.

In juli keerde Margaretha van Valois naar de Nederlanden terug zogezegd om haar genezing te bespoedigen. In werkelijkheid was het er alleen om te doen aanhangers te winnen voor haar broer, de hertog van Anjou ¹¹⁴. Don Juan mijmerde over een nieuwe oorlog. Eensklaps werd hij uit zijn dromerijen opgeschrikt: het gerucht liep dat zijn geschreven bronnen onderscheept waren ¹¹⁵, Oranje toonde daarin duidelijk de dubbelzinnige houding van Don Juan aan ¹¹⁶.

De gouverneur-generaal voelde zich te Mechelen niet meer op zijn plaats. Herhaalde malen kwamen hem samenzweringen ter ore ¹¹⁷. Zoals wij het reeds hoger vermeld hebben, zou volgens hem het komplot uit de volgende Contra-Juanisten bestaan: Filip van Egmont, Filip, graaf van Lalaing, Capres, Champagney, van Heze, Beersel, enz... ¹¹⁸.

Om aan deze werkelijke of ingebeelde gevaren te ontsnappen, schreef hij naar de koning, dat hij vast besloten was naar Namen af te reizen onder voorwendsel daar de koningin van Navarra te ontmoeten ¹¹⁹.

Gedurende een jachtpartij wist hij op 24 juli met zijn lijfwacht de citadel van deze stad binnen te dringen. Enkele weken geleden had hij door middel van Champagney de gouverneur Froidmont verzocht zijn ambt te willen neerleggen. Doch deze was op het verzoek niet ingegaan ¹²⁰. Thans zag Don Juan zijn wens vervuld. Om zijn brutale daad een schijn van waarheid te geven, kwam hij wederom met het afgezaagde stokpaardje voor de dag: beveiliging van eigen lijf en leden tegenover zijn ingebeelde vijanden.

De Staten drukten er hun verwondering over uit, daar er absoluut geen sprake was van enige samenzwering tegen de persoon van de gouverneur-generaal. Zijn uitdagende brieven als-

(113) PIOT, *Correspondance de Granvelle*, dl. VI, p. 242.

(114) BUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. I, p. 164.

(115) VAN METEREN, *op. cit.*, dl. III, p. 12-14.

(116) VAN WESSEM, *Een Prince van Orangiën* (Schijnwerpers, 2e reeks, dl. XV, Utrecht 1938, p. 178.

(117) BLOK, *Geschiedenis van 't Nederlandsche Volk*, dl. II, p. 131.

(118) RENON DE FRANCE, *Histoire des troubles des Pays-Bas* (Comm. Roy. d'hist., in 4°, nr 43) Brussel 1892, dl. II, p. 147.

(119) L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (545-1595)* 5 dln., Brussel 1933-35, dl. I, p. 193.

(120) VAN VLOTEN, *op. cit.*, dl III, p. 204.

mede deze van Escovedo waren er grotendeels de schuld van ¹²¹. Vervolgens brachten zij de koning op de hoogte omtrent de vreemde handelwijze van Don Juan, tegelijk met zijn dubbelzinnige houding ten overstaan van de Duitsers ¹²².

Filips II moest daarop riposteren. Aan zijn zuster, Margareta van Parma schreef hij, dat de Staten van Brabant de regimenten van Champagney, Egmont en van Heze bevolen hadden Mechelelen te omsingelen, opdat Don Juan niet kon vluchten ¹²³.

Oranje greep de laatste gebeurtenissen met beide handen aan om Perrenot voor zich te winnen. Met dit doel zond hij Marnix van St. Aldegonde naar Champagney om hem voor een ontworpen plan geestdriftig te maken, het hervormen van de provincies in kantons zoals in Zwitserland ¹²⁴. Marnix beweerde daarbij, dat de Spaanse tyrannie onvermijdelijk alle banden en beloften brak en de eed van gehoorzaamheid aan de Spaanse kroon annuleerde.

Champagney antwoordde, dat dit wel de opinie was van degenen die reeds voor de komst van de Spanjaarden opstandig bleken te zijn. Daarbij twijfelde hij sterk of dit een kink in de kabel zou zijn voor de katholieken om hun koning ad hoc te verloochenen ¹²⁵.

Het onderhoud duurde tot 3 u. in de morgen, zonder dat een bepaald resultaat bereikt werd ¹²⁶.

Volgens Champagney zou deze gebeurtenis veel hebben bijgedragen tot zijn latere gevangenneming. Ook Oranje was vertoord op hem. In volle Staten had Champagney zich te Brussel verzet tegen de hulp die men Anjou wilde verlenen aangaande Bourgondië ¹²⁷.

Een maand na zijn brutale inval te Namen, verried de sluwe Don Juan zijn werkelijk inzicht. Hij riep de tercies uit Italië terug, welke voor enkele weken de Nederlanden hadden verlaten. Het was nu meer dan duidelijk, dat al die loze bewerin-

(121) *Calendar of State Papers, Foreign Series, 1577-78*, p. 25.

GACHARD, *Actes des Etats-Généraux*, dl. I, p. 202.

(122) GACHARD, *Analectes belgiques ou recueil de pièces inédites*, mém., notices concernant l'hist. des Pays-Bas, Brussel 1830, dl. I, brief van 18 Sept. 1577, p. 364.

(123) Id., *Don Juan d'Autriche*. Etudes hist. (Extr. des Bull. de l'Académie roy. de Belg., 2e reeks, dl. XXVII, n° 125, jg. 1869) Brussel 1868-1869, brief van 26 Juli, p. 11.

(124) LETTENHOVE, *Les Huguenots et les Gueux*, dl. IV, p. 469-470.

(125) GOSSART, *Perrenot (Frederic)* in *Biographie nationale de Belgique* (Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts), dl. XVII, Brussel 1903, Kol. 52.

(126) Th. WHRIGHT, *Queen Elizabeth and her Times, a Series of original Letters*, 2 dln., Londen 1838, dl. II, p. 58.

(127) Kon. Bib. Brussel: Lettres originales de Marg. de Parme avec des lettres de M. Perrenot de Champagney 1592-97, n° 16084-16086, fol. III v° et 112 r°.

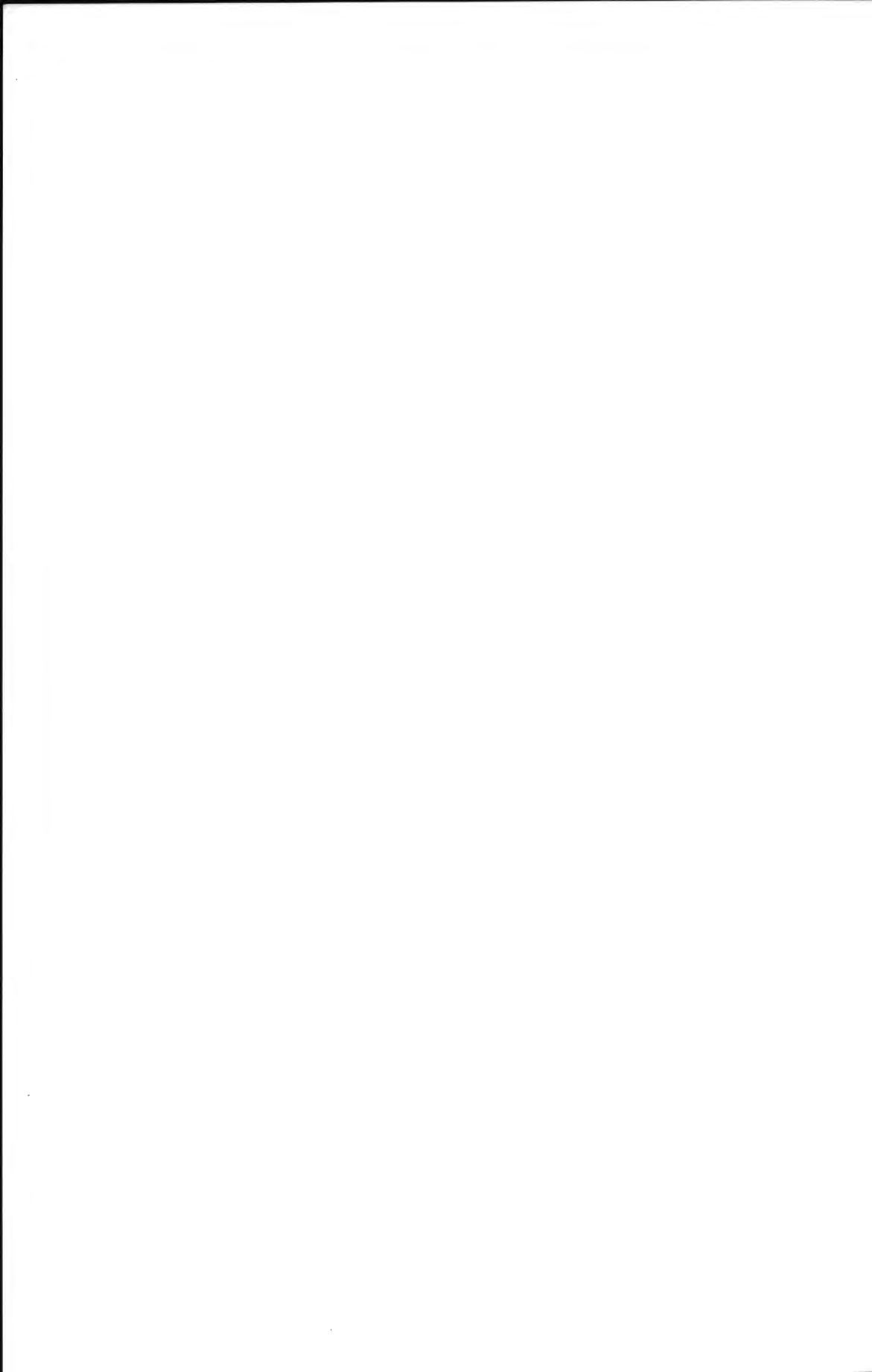
gen over samenzweringen en dergelijke louter komedie en ver-zinsels waren. Met de inname van Charlemont en Namen beoogde de landvoogd alleen de vreemde soldaten langs Luxemburg in te voeren ¹²⁸.

Niettegenstaande dit alles was hij schijnheilig genoeg om aan de Staten te schrijven, dat hij zijn ontslag zou indienen indien zij het begeerden. De Staten doorzagen onmiddellijk dit sluw manœuver: Don Juan zocht tijd te winnen om zijn krijgsvolk uit Frankrijk, Italië en Duitsland te groeperen. Zij lieten zich niet om de tuin leiden en legden hem enige artikelen voor, o.a. dat hij de steden van Namen, Charlemont, enz. zou prijs geven; dat hij het Duitse krijgsvolk onder behoorlijke voorwaarden zou doen vertrekken ¹²⁹.

Filips II beging hier echter de grootste fout. Hij had Don Juan uit de Nederlanden moeten terugroepen. Zo werd hij zelf de oorzaak van de immer aangroeiende opstandige geest!

(128) VAN METEREN, *op. cit.*, dl. III, p. 14.

(129) Id., *ibid.*, dl. III, p. 31-32.

Diachronische syntaxisbeschrijving van een dialekt

DOOR

Dr. V. F. VANACKER
lid der Maatschappij

De syntaxisstudie kent de laatste jaren binnen de grenzen van het Nederlands taalgebied duidelijk een stijging in de belangstelling. Het valt nochtans op dat er bij de syntaxisbeschrijvers niet altijd overeenkomst bestaat in hun theoretische fundering, wat dan natuurlijk ook leidt tot vrij verschillende methodes bij de beschrijving.

Als objekt van de syntaxisbeschrijving wordt meestal het Nederlands van nu genomen, grotendeels door het principe dat men in de strukturalistische taalwetenschap huldigt: taalkunde is een synchronische aangelegenheid. PAARDEKOOPER wil zelfs de term diachronie vervangen door « taalmenging »¹, reagerend op de nu toch al sterk verouderde opvatting dat de diachronie van een bepaalde taal gelijk zou staan met autonome ontwikkeling. Dat een taal evolueert o.m. door taalmenging had de dialektologie, en meer speciaal de dialektgeografie, toch al duidelijk aangetoond. Konsekwent voert PAARDEKOOPER de afbakening door en zo neemt hij als objekt van taalbeschrijving zijn eigen taal, als voorbeeld van een taaltoestand. Met een speciale beschrijvingsmethode is PAARDEKOOPER er zeker in geslaagd op zeer interessante en belangrijke syntaxisverschijnselen te wijzen, maar toch lijkt zijn werkwijze enigszins eenzijdig.

Terecht wijst KLOEKE² erop dat « de afkeer van het zogenaamde 'historisme' en het verzet tegen 'l'intervention de l'histoire... , kan leiden tot vervlakking van ons taalkundig inzicht », doordat bij de eenzijdige, synchronische taalbeschrijving te weinig wordt gelet op het leven in de taal.

VAN DER LUBBE³ verwerpt de diachronische taalbeschrijving niet. Hij wil ze nochtans gekombineerd zien met de beschrijving van synchrone taalfeiten, waarbij de taalhistorische gegevens slechts

(1) P. C. PAARDEKOOPER, *Syntaxis, Spraakkunst en Taalkunde*. 1955, p. 232.

(2) G. G. KLOEKE, *Gezag en norm bij het gebruik van het Nederlands*. 1951, p. 4.

(3) H. F. A. VAN DER LUBBE o.f.m., *Woordvolgorde in het Nederlands*. 1958, p.8-9.

in hun structureel - functioneel aspekt mogen gebruikt worden, m.a.w. de taalgeschiedenis moet « de funkcionaliteit van de synchrone taalmomenten » helpen achterhalen.

Een belangrijke plaats in de Nederlandse syntaxisbeschrijving bekleedt de Groningse school. Om verschillende redenen worden de werken van OVERDIEP door de strukturalisten minder geapprecieerd, vooral, menen we, omdat deze pionier van de Nederlandse syntaxisbeschrijving een methode gebruikte die niet beantwoordt aan de eisen van het strukturalisme. Nu is het wel zo dat de methode van OVERDIEP niet dadelijk volledig doorzichtig is, maar dit mag er toch niet toe leiden OVERDIEPS werk te miskennen. Al heeft DE GROOT OVERDIEPS *Stilistische Grammatica* wel « vrij verwarrend »⁴ genoemd, toch heeft hij onlangs nog⁵ zijn waardering uitgedrukt voor OVERDIEPS werk, waarbij hij erop wees dat de resultaten van OVERDIEPS opzoekingen zeker van groot belang zijn, ook voor een moderne grammatika, hoewel die andere doelstellingen en werkmethodes heeft.

Het afwijzen van diachronische taalstudie berust vooral op de opvatting dat het onmogelijk is de taaltoestand in een periode uit het verleden juist te kennen. Maar het huidig taalgebruik, in al zijn facetten, volledig en objectief vastleggen, is een grote moeilijkheid, die niet helemaal te overwinnen is. We wezen er reeds op dat PAARDEKOOPER hieruit de nodige konsekwenties trekt en alleen de syntagmen van zijn eigen taal beschrijft. Men kan ook, zoals VAN DER LUBBE, geschreven bronnen gebruiken en het materiaal door eigengemaakte voorbeelden aanvullen. Gelukkig laat de moderne opnemingsapparatuur toe de gesproken taal in haar echte vorm vast te leggen, wat voor de syntaxisstudie zeker een zeer grote hulp is. Voor de mogelijkheden die deze wijze van materiaal verzamelen biedt, kunnen we verwijzen naar de dialektbeschrijving door A. SASSEN⁶ en gedeeltelijk ook naar de vergelijkende studie over onvoorbereid spreken door B. UIJLINGS⁷. Spijtig genoeg is schriftelijke enquête voor vergelijkend onderzoek van de syntaxis der dialekten slechts voor enkele punten mogelijk, o.m. de plaatsing van het hulpwerkwoord t.o.v. andere werkwoorden in de bijzin⁸. Een vergelijkende syntaxisstudie van onze dialekten zal dan ook slechts kunnen gemaakt worden, wanneer we kunnen beschikken over syntaxisbeschrijvingen van verschillende

(4) A. W. DE GROOT, *Structurele Syntaxis*. 1949, p. 281.

(5) Cfr. « Een nieuwe Nederlandse grammatica », in *N. Taalgids* LII, p. 143.

(6) A. SASSEN, *Het Drents van Ruinen*. 1953.

(7) B. UIJLINGS, *Praat op heterdaad*. 1956.

(8) A. PAUWELS, *De plaats van het hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. 1953.

dialekten, bij voorkeur geschreven door iemand die het dialect zelf spreekt.

Biedt het verzamelen van materiaal voor de syntaxisbeschrijving van nu gebruikte taal, het zij algemene taal of dialect, zeker moeilijkheden, dan spreekt het vanzelf dat deze nog groter worden, wanneer men de syntaxis wil beschrijven van een gesproken taal uit vorige eeuwen. STOETT⁹ maakte geen onderscheid tussen de bronnen, waardoor zijn materiaal erg heterogeen is. Dat deed OVERDIEP¹⁰ wel voor zijn syntaxisbeschrijving van het Nederlands in de 17^e eeuw, waar fragmenten werden gebruikt uit het werk van een twaalfstal auteurs, die verschillende genres vertegenwoordigen. Diachronisch onderzoek heeft OVERDIEP niet gedaan, omdat hij overtuigd was dat een historische syntaxisbeschrijving slechts kon gebeuren, wanneer men zou beschikken over verschillende studies, waarin de syntaxis van een taal in een bepaalde periode wordt beschreven. Een meer diachronische beschrijving van enkele delen der syntaxis gaf op een voortreffelijke wijze zijn opvolger VAN ES: de attributieve genitief in het Middelnederlands en de vervanging ervan door een attributieve vanbepaling¹¹, verder enkele merkwaardige opstellen¹², waarin zinnen met voegwoordelijke inleiding ter aanduiding van verschillende modaliteiten en aspecten beschreven worden. Het is in deze studies dat men ziet hoe de diachronische beschrijving van syntaktische verschijnselen toelaat te wijzen op het leven van de taal, omdat men er merkt hoe bepaalde verbindingen nieuwe functies krijgen, andere verdringen of zelf nog buiten gebruik raken. In zijn rijk materiaal slaagt VAN ES er ook in voor bepaalde verschijnselen hun gebondenheid aan meer officiële, geschreven taal aan te tonen. De schrijver zelf wijst erop¹³ dat een volledig historisch en stilistisch onderzoek nog niet kan gegeven worden, doordat er nog te veel hiaten zijn in het historisch materiaal en ook doordat de syntaxis der huidige streektalen nog te weinig is beschreven.

Men kan nu de vraag stellen of het niet mogelijk is, naast een synchronische, ook een diachronische syntaxisbeschrijving te geven

(9) F. A. STOETT, *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*. 1923².

(10) G.S. OVERDIEP, *Zeventiende-eeuwse Syntaxis*. 3 d., 1931, 1932, 1935.

(11) G. A. VAN ES, *De attributieve genitief in het Middelnederlandsch*. [1938].

(12) «*Syntactische vormen van de concessieve modaliteit in het Nederlands*», Ts. LXXVIII, p. 263-295, «*Voegwoordelijke verbindingen ter uitdrukking van de conditionele (hypothetische) modaliteit in het Nederlands*», Ts. LXXI, p. 1-119, «*Voegwoordelijke verbindingen voor de aspectische functie in het Middelnederlands*», Ts. LXXII, p. 241-284, «*Voegwoordelijke verbindingen met doe en als ter uitdrukking van de aspectische functie der progressiviteit in het Middelnederlands*», Ts. LXXIII, p. 16-57, «*Concurrenten van doe en als in de functie van aspectische voegwoorden*», Ts. LXXIV, p. 20-43, 189-212.

(13) Ts. LXXVIII, p. 254.

van de dialecten. Voor sommige konstrukties kan men bepaalde vormen in vorige eeuwen veronderstellen door afleiding uit het dialectgebruik van nu. Zo heeft J. L. PAUWELS¹⁴, steunend op enkele konstrukties die als archaisch te interpreteren zijn, aange-toond dat het Aarschots vroeger de twee plaatsingen heeft ge-kend, de persoonsvorm van het hulpwerkwoord vóór ofwel na de infinitief, terwijl nu te Aarschot bijna steeds de volgorde hulp-werkwoord + infinitief wordt gehoord.

De syntaxis van een dialect diachronisch beschrijven lijkt op het eerste gezicht onmogelijk, vooral doordat men geen geschikt materiaal zou kunnen vinden. Het spreekt vanzelf dat niemand de illuzie zal hebben ooit een tekst te ontdekken die zuiver dia-lectisch zou zijn. Ook voor de klankleer en de morfologie moet men zich behelpen met materiaal dat slechts gedeeltelijk geschikt is. Men zou teksten met een litterair karakter kunnen beschrijven. Vooral zouden hiervoor de kluchten in aanmerking komen, omdat daarin een taal wordt gebruikt, waarvan men mag veronderstellen dat ze het dichtst de volkstaal benadert. Verder zou men ook de syntaxis kunnen beschrijven van de gesproken delen, b.v. de dia-logen in de Reinaert, geplaatst tegenover de epische delen.

Naast de litteraire bronnen, waarvan de taal meestal slechts bij benadering kan gelokaliseerd worden, kan men nochtans ook niet-litteraire gebruiken. Misschien klinkt het wel enigszins vreemd dat archiefstukken materiaal kunnen verschaffen voor een syn-taxisbeschrijving van een taal die vroeger werd gesproken. En toch is dit zo. Vooral de geschriften uit de kring van de recht-spraak moeten hiervoor onderzocht worden. Wij deden dit voor Aalst en vonden voor de periode 1409-1699 in registers en op heel wat losse bladen ± 4000 zinnen, die mogen geïnterpreteerd wor-den als syntaktisch vrij nauwkeurige weergave van wat oorspron-kelijk werd gezegd. Deze zinnen zijn vooral delen van getuige-nissen die vóór de Aalsterse schepenbank werden afgelegd door binnenpoorters en ook door buitenpoorters van Aalst, die in het Land van Aalst leefden. Dergelijke getuigenissen staan meestal bij het verslag van de rechtzitting, met optekening van de plei-dooien, in de schepenboeken van 1400 tot 1467, later in aparte registers. Spijtig genoeg zijn er voor Aalst van deze registers slechts twee overgebleven. Maar het materiaal dat we daarin aantreffen, lopende over de jaren 1494 tot 1504, is buitengewoon rijk. Met deze zinnen staat men zeer dicht bij het gewone leven uit die tijd. Dat hierbij heel wat scheldwoorden te noteren vallen, zal wel nie-

(14) « De plaats van vervoegd hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Aarschotse bijzin », in « Taal en Tongval », II, p. 55-59.

mand verwonderen, vooral daar het in heel wat gevallen gaat over beledigingen of, zoals men het toen uitdrukte, « inurien ». Getuigenissen uit latere perioden zijn meestal te vinden op losse bladen, die gewoonlijk verscholen liggen tussen allerlei andere dokumenten en in het archief bewaard worden onder de rubriek « Pakken » of « Processen ». In registers, die in verband staan met de rechtspraak door de hoogbaljuw van het Land van Aalst, komen ook heel wat ondervragingen voor van personen, die wegens een « crimineel » feit, meestal diefstal of moord, waren aangehouden. Zeer dikwijls stamden deze personen, als rondzwervende vagebonden en dieven, uit vreemde streken. In de 17^e eeuw zijn hun antwoorden zelfs in het Frans genoteerd, wanneer de verdachten zelf Frans spraken. Voor onze materiaalverzameling kwamen slechts die getuigenissen in aanmerking die werden afgelegd door personen die in het Land van Aalst woonden. Om een zekere eenheid in het materiaal te kunnen behouden, hebben we slechts die zinnen opgenomen waarvan we mogen veronderstellen dat ze te Aalst zelf werden geschreven. Ook zinnen in indirecte rede werden geweerd.

Voor een synchrone syntaxisbeschrijving van een zeer korte periode beschikken we over te weinig materiaal. Voor enkele jaren vonden we geen geschikte zinnen. Gedeeltelijk is dit toevallig, doordat de getuigenissen in die periode allemaal in indirecte rede zijn genoteerd, soms is dit ook te verklaren uit de moeilijke tijd waarin men toen leefde (b.v. de periode 1579-1582¹⁵, waar de stad Aalst, in de strijd tussen de Spanjaarden en de Oranjegezinden praktisch volledig van de omliggende gemeenten was afgezonderd en erg te lijden had onder plunderingen van vreemde, bezettende troepen. Rechtspraak in de gewone vorm zal toen wel onmogelijk geweest zijn).

Door de spreiding van onze zinnen over bijna 3 eeuwen was het mogelijk aan de ene kant te wijzen op konstrukties die onveranderd zijn gebleven, aan de andere kant evoluties waar te nemen en deze in de tijd te situeren.

Het bijna volledig ontbreken van een aangepaste interpunctie maakt de juiste interpretatie van onze zinnen soms wel moeilijk. Maar deze hindernis wordt toch dikwijls uit de weg geruimd, doordat we voor heel wat gevallen de juiste situatie kennen waarin oorspronkelijk werd gesproken en ook doordat we verschillende getuigenissen over hetzelfde feit onderling kunnen vergelijken.

(15) Cfr. Fr. DE CACAMP, *Vier maanden uit de geschiedenis van Aalst*, in « Het Land van Aalst », VI, p. 151-189 en *Dertig maanden uit de geschiedenis van Aalst*, VIII, p. 117-150, IX, p. 1-30.

Het spreekt vanzelf dat ons materiaal smetten vertoont van de officiële, ambtelijke taal. Door de overgang van gesproken naar geschreven taal ontbreken er zeker verschillende eigenaardigheden die oorspronkelijk werden gezegd.

Zo valt het op dat voor de persoonlijke en de bezittelijke voor-naamwoorden, naast de enkele vormen als *gby*, *sy* en *u(w)* ook de verzwaarde vormen met *-lieden* of *-lieder* worden geschreven, maar zeer waarschijnlijk werd de vorm met *-lieden* of *-lieder* niet steeds uitgesproken zoals hij geschreven staat. Een juistere weergave van de gesproken vorm vonden we nochtans alleen in 2 zinnen: « hadde eer gecommen, *ghilder* soudt het bier ghevoert hebbe(n) met *hylderen* waeghen... » (1645) — « wat hebbe ick met *heylder* affairen te doene? » (1650)

Duidelijke invloed van de ambtelijke stijl is ook het gebruik van *voors.* of *voorn.* om terug te wijzen naar iemand die reeds vroeger in het verslag werd vermeld. Met ongeveer gelijke functie wordt in enkele zinnen het pronomen *zelf* zelfstandig gebruikt, met voorafgaand bepaald lidwoord.

Op zuiver syntaxisgebied schijnt de ambtelijke taal niet zo'n grote invloed gehad te hebben op onze zinnen. Dit blijkt o.m. uit het feit dat bij samengestelde zinnen met onderschikkend zinsverband de 2-ledige in uitgesproken meerderheid zijn ($\pm 82\%$).

Verder valt ook op dat we de typische schrijftaalkonstruktie van een bijzin zonder verbindingswoord met de waarde van een betrekkelijke bijzin slechts éénmaal aantreffen: « ... p(iete)r taelman, geseyt prince, myns moerkens broeder was ». (1591)

De vier bijzinnen naar de vorm, ingeleid met het voegwoord *want*, vertonen overeenkomst met gelijke konstrukties in de zinnen in indirecte rede. Kennelijk is hier de bijzinvorm te verklaren uit verwarring tussen *want* en *omdat*.

Sommige verbindingen met onderschikkend-voegwoordfunctie lijken geen juiste weergave van wat werd gezegd (b.v. *in cas*, *ten fijne*, *ghemerct*, *behouden*). Toch mag men hier niet te vlug als zuiver ambtelijke taal verwerpen. Zo is de voegwoordelijke verbinding *zo ver (dat)* niet noodzakelijk officiële taal¹⁶. Ook nu wordt te Aalst *voor zo ver dat* met restriktieve betekenis gebruikt: *voor zo ver da kik weet, en waz dad also nie*.

Tegenover deze enkele, gedeeltelijk ook niet-syntaktische kenmerken van ambtelijke taal in onze zinnen, zijn er ook andere, zuiver syntaktische, die ons materiaal duidelijk als gesproken taal karakteriseren.

(16) Cfr. G. A. VAN ES, Ts. LXXI, p. 114-115.

Zo wordt bij nevenschikking van zinnen vrij dikwijls het voegwoord *want* niet gebruikt, wanneer de tweede zin een verklaring geeft bij de inhoud van de eerste. Nauw in verband hiermee zijn de nevenschikte zinnen, waar de verklarende zin voorafgaat : b.v. « Ic en can mijn warc alleene niet ghedoen. Ic moet cnapen houden ». (1494)

Het gesproken-taalkarakter blijkt ook uit de duidelijke voorkeur in mededelende zinnen voor V.T.T.-vorm, waarmee de spreker zich zelf subjektief betreft bij de inhoud van de zin. De meer objectieve O.V.T.-vorm wordt vrij zelden gebruikt. (22 tegenover 110).

Een aanwijzend voornaamwoord, soms ook een persoonlijk, dat als « steuntje » een vooropgeplaatst substantief deel herneemt, karakteriseert ook onze zinnen als gesproken taal : b.v. « uwen man *die* moet weten waer hij hem gelaete(n) heeft ». (1663) — « die eerst va(n) ons beeden daer es, die hu(m)me ». (1497) — « tghone dat ghy aenrechte(n) wilt, het e(n) is geen kinderspel ». (1634).

Hoewel we niet altijd over voldoende geschikt materiaal kunnen beschikken, lijkt het toch nuttig enkele punten uit de syntaxis van het huidig Aalsters te vergelijken met die van onze zinnen.

Eerst zullen we op enkele konstrukties wijzen die overeenkomst vertonen met het dialekt van nu.

Wanneer de bezitter is aangeduid in het indirekt objekt, dan staat bij voorkeur vóór het substantief dat een lichaamsdeel noemt, in een direkt objekt het bepaald lidwoord, in een voorzetselbepaling een bezittelijk voornaamwoord. Parallel met modern Aalsters : « schipt hem *de* benen van onder *zijn* lijf », zijn de volgende zinnen : « Ic sal u *de kele* af steken ». (1497) — « hij zalt u in u *anzichte* zegghe(n) ». (1495).

In een voorzetselbepaling met genitief van een eigennaam wordt door deze genitiefvorm het huis aangeduid van de persoon, die door deze eigennaam wordt genoemd en die in dat huis woont of er de eigenaar van is : b.v. ... *te Annen mostinx* (1503) = in het huis van Anne mostinc — ... *tot Jan liefgetals* (1608) = in het huis van Jan liefgetal. — Deze wijze van plaatsaanduiding gebruikt men nog regelmatig te Aalst.

Zoals ook nu in het Aalsters wordt in zinnen met een ontkenning of een beperking het ontkennende *en* onmiddellijk vóór de persoonsvorm geplaatst. Alleen in vragende zinnen die beginnen met de persoonsvorm gebeurt dit niet. Meestal is de ontkenning dubbel uitgedrukt. De enkele gevallen met slechts *en* komen gedeeltelijk overeen met het huidig dialektgebruik. Zo in de ont-

kennende replieken : « *Ic en zal* ». (1502), of met het vervangend werkwoord *doen* : « *Ic en doe* ». (1498).

In de bijzin staat de persoonsvorm van *zijn* steeds en die van *hebben* bijna altijd (97 van 103 gevallen) na het voltooid deelwoord, wat erop wijst dat de huidige plaatsing in de bijzin (Vf. van *hebben* of *zijn* na V.D.) reeds in de 15^e, 16^e en 17^e vaststond in het Aalsterse en niet meer veranderde.

Met de plaatsing van de persoonsvorm van *zullen*, *moeten*, *mogen* en *kunnen* t.o.v. een infinitief in de bijzin is dit nochtans niet het geval. Hier ontdekten we een zeer belangrijk verschijnsel¹⁷ : tot $\pm$ 1600 wordt steeds de volgorde IVf gebruikt (« ... dat hij dat *doen zal* »). Tegenover de 59 bijzinnen met IVf staat in deze periode slechts 1 bijzin met de volgorde VfI (« ... dat hyse *mach lossen binne(n) vij daghen* ». (1497). Maar tegen het einde van de 16^e eeuw ziet men dat in onze zinnen de volgorde IVf vervangen wordt door de plaatsing VfI, die nu nog regelmatig in het Aalsterse wordt gehoord. Na 1600 komen in onze zinnen beide schikkingen voor, met nochtans, zoals ook nu, een uitgesproken voorkeur voor VfI. Voor deze vervanging kunnen we geen afdoende verklaring vinden. Voor zover we dit uit geschreven materiaal kunnen afleiden, menen we niet dat ritmische factoren deze verandering in de woordorde beïnvloed hebben.

De dubbele aanduiding van het subjeet is in onze zinnen vooral aangeduid bij de 2^e persoon, met *gby* na een enklitisch *-i* of *-e*. Nu wordt het persoonlijk voornaamwoord 1^e en 3^e persoon meestal herhaald, wanneer de eerste vorm niet sterk beklemtoond is. Hiervan vonden we slechts 2 vbb. : « *Ic en commet Ic niet meer Inne* ». (1591) — « *Ich zal Ick u noch wel betaelen* ». (1613). Waarschijnlijk werd deze herhaling door de overgang van gesproken naar geschreven taal verdoezeld.

Maar naast konstrukties die overeenkomen met die van het huidige Aalsters dialekt, zijn er ook die een duidelijk verschil vertonen. Dit valt vooral op, doordat syntaktische vormen, die nu zeer gewoon in het Aalsters gebruikt worden, in onze zinnen ofwel helemaal niet, ofwel uiterst zelden voorkomen. Hun functie wordt er met andere vormen uitgedrukt.

Zo vonden we, tegenover de talrijke concurrerende substantiefgroepen met genitiefbepaling of met *van*-bepaling, slechts 1 duidelijk vb. van de woordgroep type « Jan zijn boek » : « ... want *uw(en) broeder synen procureur* is oock enen dieff... » (1664).

(17) Cfr. V. F. VANACKER, *De plaatsing van enkele hulpwerkwoorden in de Aalsterse bijzin* (1457-1700), in « Album E. Blancquaert », p. 249-252.

Soms heeft men slechts schijnbaar een substantiefgroep, doordat de twee substantieve delen respectievelijk indirekt en direkt objekt zijn t.o.v. het predikaat : b.v. : « zaut ghyl(ieden) *den man syn cleederen uut doen ?* » (1664).

Vreemd t.o.v. huidig dialektgebruik is ook dat een infinitief met *om te* regelmatig voorkomt als attributieve bepaling of als uitbreiding bij een werkwoord met lijdend voorwerp, b.v. « zydi lyede *o(m)me (eenen) speelman te leedene ?* » (1503) — « Ic hebbe hier de v scilde *va(n) daneele o(m) den bailliu te betaelne zine rente* ». (1497). I.p.v. *om te* zou men in dergelijke zinnen in het Aalsters van nu steeds *voor te* gebruiken.

Bij werkwoorden als *zeggen, vragen*, enz. wordt nu met de funktie van lijdend voorwerp meestal een voegwoordzin gebruikt, ofwel een infinitiefzin met *van te*, hoogst waarschijnlijk wel onder invloed van het Frans, b.v. : Hij had toch gezeid *van* dat alzo te doen. — Van deze konstruktie vonden we slechts 1 vb. in onze zinnen : « Ick hebbe hem beloofd *va(n) zynre lyfrent ghenouch te doene* ». (1497). In al de andere gevallen wordt met deze funktie meestal een voegwoordzin gebruikt of in enkele gevallen ook een infinitief met *te*.

Het is ook belangrijk na te gaan hoe in onze zinnen de konditionele bijzin gevormd is. Naast voegwoordzinnen (61) (*als, indien, oft, zo, opdat, zoo wanneer, zo ver (dat)*), worden vooral bijzinnen gebruikt die naar de vorm vragende zinnen zijn. (138). Met een presensvorm : « *zidj niet sculdich, ghy en zult niet gheve(n)* ». (1498) — « *zedj dat Ic een dief ben, zo zidj ooc een dief* ». (1496) — Met een preteritumvorm : « *haddic u hier bute(n), Ic zoude u minnen* ». (1496). — Naast de overeenkomst in de voorkeur voor de konditionele bijzin met vraagzin-vorm, moeten we hier op een belangrijk verschil wijzen : Wanneer in dergelijke konditionale bijzinnen een hulpwerkwoord in preteritumvorm wordt gebruikt, mede ter aanduiding van een irrealis, dan komen in ons materiaal alleen voor : *hadde(n)* (12), *zoude(n)* (17) en *mochte(n)* (8), nooit *moest(en)*. Daartegenover wordt in het Aalsters van nu uitgesproken de voorkeur gegeven aan konditionale bijzinnen met *moest(en)*. In de periode tot 1700 schijnt men dit gebruik van *moest(en)* te Aalst niet gekend te hebben, wat erop wijst dat deze « Gallicisme »-konstruktie in het Aalsterse dialekt niet oud zou zijn.

Uit deze enkele gegevens moge blijken welke resultaten diachronische syntaxisstudie van een dialekt kan opleveren. Al is ons materiaal niet volledig vrij van enige ambtelijke-schrijftaalinvloed, toch laat het toe te wijzen op enkele evoluties en verschuivingen

in het syntaktisch systeem van het Aalsters, naast kenmerken die eigen zijn aan gesproken taal in het algemeen.

Alleen wanneer men voor verschillende dialecten, naast een synchronische ook over een diachronische syntaxisbeschrijving zal beschikken, zal het mogelijk zijn door onderlinge vergelijking de syntaktische opbouw van het Nederlands te beschrijven, want men mag niet uit het oog verliezen dat de dialecten toch steeds de vruchtbaarste bodem zijn geweest, waaruit onze meer algemeen Nederlandse taal is gegroeid.

De figuur van Germanicus bij Tacitus en bij N. P. van Wyk Louw

DOOR

Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE
lid der Maatschappij

Tacitus, de ongeëvenaarde meester in het dramatisch uitbeelden van karakters, is een onuitputtelijke bron voor dramaturgen. Het moge volstaan te verwijzen naar een paar zeer bekende voorbeelden. Racine in zijn *Préface* van *Britannicus* verklaart: « J'avais copié mes personnages d'après le plus grand peintre de l'antiquité, je veux dire d'après Tacite. Et j'étais alors si rempli de la lecture de cet excellent historien, qu'il n'y a presque pas un trait échatant dans ma tragédie dont il ne m'ait donné l'idée. »

Ben Jonson eveneens liet zich inspireren door Tacitus om zijn « *Sejanus* » ten tonele te voeren.

Ook in de hedendaagse letterkunde doet de invloed van Tacitus zich nog krachtig gelden. Tacitus heeft altijd de mensen geholpen om zichzelf en hun tijd te verstaan, maar thans zijn zijn lessen meer dan ooit *ad rem*.

Speciaal wilden we vandaag uw aandacht vragen voor het aangrijpend versdrama van de Zuidafrikaanse auteur N.P. van Wyk Louw, getiteld « *GERMANICUS* », dat in december 1956 door de Nasionale Boekhandel Beperk werd uitgegeven te Kaapstad-Bloemfontein-Johannesburg. Het eerste bedrijf was reeds vroeger verschenen in het tijdschrift « *Standpunte* », nr 22, december 1951, blz. 1-13.

Ons opzet is na te gaan hoe Tacitus de figuur van Germanicus in zijn *Annalen* voorstelt en hoe van Wyk Louw ditzelfde personage uitbeeldt in zijn drama.

Vooreerst de voorstelling van Germanicus bij de Latijnse geschiedschrijver.

Germanicus Caesar, zoon van Drusus I, Tiberius' broer, en van Antonia minor, dochter van Augustus' zuster Octavia minor, werd in 15 v. Chr. geboren.

In 4 na Chr. liet Augustus, overreed door de beden van zijn echtgenote Livia, Germanicus adopteren door Tiberius, terwijl hijzelf Tiberius tot zoon aannam¹.

(1) *Ann.* IV 57,5.

Tiberius die zelf een zoon had van bijna dezelfde leeftijd als Germanicus, had alleen op last van Augustus Germanicus geadopteerd². Het was de prijs voor zijn eigen adoptie door Augustus. Vandaar de verborgen haatgevoelens én van Tiberius én van zijn moeder Livia voor Germanicus en zijn gezin, alsook de verdenking dat de jonge prins zijn grote populariteit zou kunnen aanwenden tegen Tiberius. Deze verplichte adoptie zal in Tiberius' gemoed blijven knagen. De haat van Livia en Tiberius, zegt Tacitus, was juist hierom des te venijniger, omdat de beweegredenen ervan onbillijk waren³. Vroeger had Tacitus reeds opgemerkt dat het eigen is aan de menselijke natuur te haten wie men gekrenkt heeft⁴.

In 5 na Chr. huwde Germanicus Agrippina, kleindochter van Augustus. Agrippina was een zeer kranige vrouw die haar man in alle omstandigheden met raad en daad bijstond.

De vader van Germanicus, Drusus I, stierf in 9 na Chr. Zijn nagedachtenis stond in hoge eer bij het Romeinse volk en men geloofde dat, ware hij aan het bewind gekomen, hij de republikeinse vrijheid zou hersteld hebben; daarom koesterde men eenzelfde sympathie en eenzelfde hoop jegens Germanicus. Deze was namelijk een jonge man met het karakter van een gewoon burger en met een verbazende minzaamheid⁵.

In 13 na Chr. had Augustus Germanicus aan het hoofd gesteld van de 8 legioenen in Germanië. Germanicus was een schrander bevelhebber met een geweldig persoonlijk elan. Zijn populariteit was enorm. Men prees zijn adel, zijn fascinerend charme, zijn inschikkelijkheid en geduld, zijn vriendelijke omgang, zijn gelijkmatig humeur in ernst zowel als in scherts⁶. Tegenover de bondgenoten was hij zeer voorkomend, jegens zijn vijanden zeer zachtmoedig; hij was eerbiedwaardig en vertoonde geen enkel spoor van hatelijke aanmatiging⁷. Hij was goedgunstig voor zijn vrienden, beheerst in zijn genietingen⁸, kortom een edele gevoelsmens die onmiddellijk sympathie opwekte.

Tiberius was erg jaloers en afkerig van Germanicus: « zijn voornaamste drijfveer kwam voort, zo verhaalt Tacitus, uit zijn vrees dat Germanicus, tot wiens beschikking zoveel legioenen stonden, zo'n enorm aantal hulptroepen van de bondgenoten, en

(2) Ann. I 3,5.

(3) Ann. I 33,2.

(4) Agr. 42,5.

(5) Ann. I 33, 3-4.

(6) Ann. II 13,1.

(7) Ann. II 72,4.

(8) Ann. II 73,3.

die een wonderbare gunst bij het volk genoot, soms liever de op-
perste macht wilde hebben dan erop te wachten »⁹.

Toen nu in 14 na Chr., bij de troonsbestijging van Tiberius de troepen in Germanië aan het muiten sloegen¹⁰, weigerde Germanicus hardnekkig zich aan het hoofd van de rebel-
lie te stellen, zoals de soldaten wensten, om Tiberius omver te werpen. Het ware gemakkelijk geweest voor Germanicus om Tiberius te ontronen, of ten minste in een lastig parket te brengen. Maar de trouwe bevelhebber was er ver van af zulks te doen, integendeel « hoe dichter Germanicus bij de vervulling van de hoogste verwachting stond, des te sterker spande hij zich in ten gunste van Tiberius »¹¹.

Zijn zieleadel in deze omstandigheden werd legendarisch. Toen de opstand gedempt was, leidde Germanicus, met gunstig gevolg, de soldaten tegen de Germaanse stammen der Marsen, Bructeren, Tubanten, Usipeten (14 na Chr.)¹²

Tiberius was verheugd dat de opstand in Germanië onderdrukt was, maar door het kwistig uitdelen van geld en door het vervroegde ontslag uit de dienst had Germanicus, zo dacht hij, naar de gunst van de soldaten gestreefd, en dit, evenals zijn oorlogsroem bekleemde hem¹³.

Ook in 15 en 16 na Chr. ondernam Germanicus veldtochten tegen de Germanen, waarbij de vijand nederlagen werden toegebracht. Tacitus beschrijft uitvoerig deze expedities en vestigt de aandacht op het ingrijpend militair beleid van Germanicus¹⁴. De veldheer werd echter door Tiberius naar Rome teruggeroepen om er een triomf te vieren, ofschoon de oorlog tegen de Germanen niet voleindigd was¹⁵.

In 17 na Chr. hield Germanicus zijn triomftocht¹⁶.

Nog datzelfde jaar werd hij met volmacht naar het Oosten gezonden¹⁷. Voor Tiberius was het niet onaangenaam dat het Oosten in gisting raakte, daar hij onder een eervol voorwendsel Germanicus aan zijn gewone legioenen kon onttrekken om hem over nieuwe provinciën aan te stellen¹⁸. Het ligt voor de hand dat Tiberius' handelwijze door wantrouwen jegens Germanicus

(9) Ann. I 7,5.

(10) Ann. I 31-49.

(11) Ann. I 34,1.

(12) Ann. I 50-51.

(13) Ann. I 52,1.

(14) Ann. I 55-71; Ann. II 5-26.

(15) Ann. II 26,3.

(16) Ann. II 41,2.

(17) Ann. II 43,2.

(18) Ann. II 42,2.

werd ingegeven, want hij benoemde tegelijk de keiharde, trotse oud-republikein Cn. Piso, tot gouverneur van Syrië, met de geheime opdracht Germanicus binnen de perken te houden¹⁹. In elk geval Piso heeft de actie van Germanicus in het Oosten openlijk gedwarsboomd, wat hem onvermijdelijk in hevig conflict moest brengen met Germanicus²⁰.

In 19 na Chr. stierf Germanicus in Syrië, vergiftigd, zo geloofde men, door toedoen van zijn verbitterde vijand Piso en niet zonder medeweten van de keizer. Tacitus wijdt één van zijn meest ontroerende bladzijden aan het tragische einde van Germanicus²¹.

De figuur van Germanicus is met buitengewone warmte en liefde door de Latijnse historicus uitgebeeld. In de jonge prins zag Tacitus de voorbode van een ideale heerser. Maar Germanicus werd het slachtoffer van een jalouse en achterdochtige keizer. Juist op het ogenblik dat de verovering van Germanië dicht bij haar bekroning was gekomen, gaf Tiberius aan Germanicus bevel af te zien van zijn succesrijke ondernemingen. Tiberius was gelukkig een voorwendsel te vinden om zijn vermeende rivaal naar het Oosten te sturen en hem aldus aan zijn toegewijde legioenen te onttrekken. Ofschoon de keizer beweerde dat Germanicus een belangrijke taak te vervullen had in het Oosten, spande hij zich in om de gewettigde ambitie van de jonge prins in te tomen, door het stadhouderschap van Syrië toe te vertrouwen aan Cn. Piso, een man met onhandelbaar temperament en een familietraditie van vijandschap tegenover de Caesares. Inderdaad tussen Germanicus en Piso ontstond een hevige ruzie, die een tragische afloop kende. De Latijnse geschiedschrijver beklemtoont sterk de verdenking dat Germanicus vergiftigd werd door bemiddeling van Piso; toch voegt hij eraan toe dat het niet uitgemaakt is of het lijk sporen van vergiftiging vertoonde²². In elk geval, er is tragedie en pathos bij het levenseinde van de prins. De dood van Germanicus verwekte een buitengewoon groot verdriet bij de oosterse bevolking, zowel als te Rome. Immers de adel en de goedertierenheid van Germanicus hadden op de oosterse massa een geweldige indruk gemaakt. Sommigen zelfs noteerden zijn gelijkenis met Alexander, in zijn knap uiterlijk, zijn leeftijd, zijn tragisch einde. De parallel viel in het voordeel uit van de Romein, waar het ging om

(19) Ann. II 43 3-6.

(20) Ann. II 55; 57; 69-70.

(21) Ann. II 71-73.

(22) Ann. II 73,5.

de menselijke hoedanigheden. Ook als veldheer, zo meenden enkelen, was Germanicus niet de mindere: hij zou de weerstand van de Germanen gebroken hebben, indien hij door Tiberius niet was teruggeroepen. Had hij alleenheerser mogen zijn, dan had hij ongetwijfeld een krijgsroem verworven die overeenstemde met zijn superioriteit inzake deugden ten opzichte van Alexander²³. Germanicus was een nationale held geworden.

Tacitus stelt de stralende figuur van Germanicus zeer scherp tegenover de duistere ziel van keizer Tiberius. Het dramatisch verhaal van Germanicus' levensloop en tragisch einde, gevolgd door het proces tegen Piso, neemt een groot deel van de eerste drie boeken der *Annalen* in beslag. Van het begin tot het einde wordt Germanicus opgehemeld als een toonbeeld van deugd en voortreffelijkheid. Maar zijn voornaamste kenmerk is wel de onwrikbare trouw jegens keizer Tiberius.

Welnu deze loyaliteit tegenover Tiberius vormt het grondthema van van Wyk Louws drama « Germanicus », dat in acht tonelen is ingedeeld. Vier tonelen vinden plaats in Germanië, twee te Rome en twee in het Oosten. De auteur bewerkt een inkrimping van tijd: de gebeurtenissen die bij Tacitus vermeld worden voor de jaren 14 tot en met 19, dus verspreid over 6 jaar, laat hij plaatsgrijpen in minder dan 6 maand. Maar er zijn nog andere wijzigingen. Zo wordt bij Tacitus eerst gewag gemaakt van de spanning tussen Germanicus en Piso, wanneer Germanicus met volmacht naar het Oosten is gezonden en Piso, aangesteld als *legatus* van Syrië, tegen hem ageert. In het drama van de Zuidafrikaanse auteur zien we Piso reeds in Germanië optreden, waar hij fungeert als tweede in bevel onder Germanicus. Bij Tacitus wordt Piso getypeerd als een trots, onhandelbaar man die uit republikeinse familietraditie tegen de Caesares gekant is. Van Wyk Louw echter stelt Piso voor als een idealist die hartstochtelijk verlangt naar de oude vrijheid, nl. het republikeins regime. Piso gelooft dat Germanicus de man is om de republikeinse vrijheid te herstellen. Maar wanneer Germanicus hardnekkig weigert in te gaan op het verlangen van de rebellerende soldaten om keizer Tiberius van de troon te stoten en zelf het bewind in handen te nemen, is Piso diep teleurgesteld; zijn liefde voor Germanicus slaat om in onverzoenlijke haat, welke op tragische wijze tot uiting komt in het Oosten.

Ook het procédé van de contaminatie heeft van Wyk Louw toegepast. Zo laat hij bijv. de voornaamste oproermaker bij de Pannonische legioenen optreden als belhamel bij de muitende

(23) Ann. II 73,1-4.

troepen in Germanië. Verder heeft de dramaturg niet geaarzeld ganse tonelen van eigen schepping in te schakelen, die een sterke dramatische uitwerking hebben.

Laten we nu het drama « Germanicus » van dichterbij beschouwen. Het eerste toneel speelt zich af in een Romeins kamp in Noord-Frankrijk, nabij de huidige Nederlanden. Het is avond. Op de achtergrond zijn tenten opgesteld. Enkele soldaten omringen een kampvuur, terwijl andere af en toe in de donkerte heen en weer gaan. De gloed van andere kampvuren is zichtbaar. Een fijne regen zijgt neer. Iets onheilspellends hangt in de lucht. De eerste soldaat die optreedt is oud en knoestig; zijn hoofd is grijs; in zijn mond blijven slechts een paar tanden over. De tweede is nors en wrokkig. De derde is jonger: hij is de eigenlijke oproermaker; vroeger was hij toneelspeler te Rome. Hij gaat van vuur tot vuur om de soldaten op te hitsen. Germanicus moet heersen, nog deze nacht! Met de legioenen van Germanië moet Germanicus naar Rome trekken!

Middelerwijl gaat de bevelhebber Germanicus, gekleed als een gewoon soldaat en onherkenbaar, rond in het kamp en peilt de stemming van zijn troepen. Hij is vergezeld van een jonge officier, Lucius. Nu treedt een soldaat op die samen met de keizerlijke koerier uit Rome is aangekomen. Hij brengt het nieuws aan de manschappen dat Augustus, dood is, dat Agrippa Postumus, kleinzoon van Augustus vermoord werd en dat Tiberius het bewind in handen heeft genomen. Hierop reageert de derde soldaat als volgt:

« Vannag, nou, slaan ons uur! » (blz. 7)
 Wie maak en hou die Ryk? Wie kan hom gee?
 Dis ons — die legioene!...
 Laat die legioene van Duitsland en Pannonië
 aan weerskant van Germanicus marsjeer,
 en Rome bewe! » (blz. 8)

Algemene instemming bij de soldaten die rond de derde zijn samengestroomd.

Maar Germanicus, zich nog niet kenbaar makend, roept uit:

« Germanicus pleeg nie verraad. En julle nie! » (blz. 8)

De soldaten protesteren. Germanicus gooit dan zijn mantel af en staat daar als veldheer. Hij spreekt de manschappen toe en verklaart vastberaden dat hij trouw blijft. Wanneer de soldaten hem hun grieven uiteenzetten, geeft hij de plechtige verzekering dat hij hun klachten zal onderzoeken. Hierop roepen ze:

« Heil Germanicus!

Germanicus word Caesar! » (blz. 10)

Nu verskijnt Agrippina, Germanicus' vrou, vergezeld van Piso, tweede in bevel onder Germanicus. De stemming onder de soldaten is enigszins kalmer geworden. Maar bij het optreden van de mannen van het zesde legioen dat pas is toegekomen en nog niet onder Germanicus' persoonlike invloed staat, flakert de opstand weer op. De derde soldaat wordt opnieuw driest en roept tot Germanicus :

« Caesar! Hier hoor jy nou die volk se stem.

Ek sal jou volg, en elkeen wat hier staan.

Ons wil *jou* keiser hê, nie vir Tiberius nie. » (blz. 12)

Piso komt tussenbeide en verklaart :

« Luister, manne, stil :

dit is die óu reg van die legioene

om op die slagveld heersers vir die stad

— die wêreld — uit te roep : die imperators.

Niks kan dié reg ontnem... » (blz. 12)

Piso staat aan de kant van de muitende troepen. Wanneer een man van het zesde legioen opmerkt dat Germanicus aarzelt, antwoordt deze laatste kalm en resoluut :

« Eer ek my in triomf laat stad toe sleep

om die pop van komediante, vrygemaaktes

en uittand-veterane daar te wees,

vat ek my eie swaard... » (blz. 13)

De stemming wordt gevaarlijk. Juist op dit ogenblik komt Agrippina weer tussenbeide. Zij wijst op de weldaden die zij aan de soldaten bewezen heeft. Zij zal met haar kinderen naar andere legioenen gaan. De zesde soldaat roept haar toe :

« Gaan Rome toe, soek dàar die legioene... » (blz. 14)

Germanicus, zich niet langer bedwingend, steekt de soldaat neer. Hierop herinnert Germanicus de soldaten aan Varus en zijn legioenen die onbegraven liggen in het Teutoburgerwoud. De manschappen in hun eergevoel getroffen, worden beschaamd over hun opstand. Onmiddellijk maakt de generaal van deze kentering gebruik en zijn wekstem weerklinkt :

« Móre trek ons uit. » (blz. 15)

Er ontstaat een machtig gejuich : « Heil Caesar! » (blz. 16)

Het tweede toneel voert ons binnen in de tent van Piso, tijdens dezelfde nacht. Piso en officieren van zijn aanhang, o.a. Lucius, hadden gehoopt dat Germanicus de republiek zou herstellen. Met deze hoop had Piso dienst genomen onder Germanicus. De weigering nu van de veldheer om zich aan het hoofd van de muitende troepen te stellen en de troon te bemachtigen heeft Piso diep ontgoocheld. Piso kan niet begrijpen dat Germanicus in deze beslissende dagen zich onledig houdt met het vertalen van een sterrenkundig gedicht van Aratus. Piso herinnert Lucius aan de 1e Brutus die een eind stelde aan de tirannie. Maar Lucius die een te hoge achting voor Germanicus heeft, voelt zich niet in staat het voorbeeld van Brutus te volgen. Hij verlangt te sneuvelen in de strijd tegen de Germanen. Tegenover deze officier toont Piso zich zeer hardvochtig.

Het derde toneel brengt ons een huiselijk tafereeltje, eveneens gedurende dezelfde nacht, in de tent van Agrippina. Deze houdt een spiegel in de hand, terwijl Marcia, haar oude kamermeid de haren van haar meesteres opmaakt. Hier leren we Agrippina kennen als een trotse, maar kranige vrouw.

De oude lijfarts komt binnen met pakjes en flesjes. Agrippina die bevreesd is voor het leven van haar man, vraagt de dokter naar de horoscoop van Germanicus. Weldra komt de veldheer binnen en zegt met innige tevredenheid :

« ...Ek het Aratus klaar. » (blz. 31)

en reikt het manuscript over aan de dokter.

In de samenspraak tussen Agrippina en Germanicus komt de vrees van Agrippina voor Germanicus' leven scherp tot uiting. Een bang voorgevoel beklemmt haar.

Het vierde toneel is zeer gewichtig. We bevinden ons, een week of wat later, in de veldheerstent van Germanicus die zo pas een grote veldslag gewonnen heeft aan de Weser, in 16 na Chr. Een jonge officier komt buiten adem toegelopen en deelt mede dat vandaag Germanicus een schitterende overwinning behaald heeft. Hij beschrijft het heldhaftig gedrag van de veldheer tijdens het gevecht. Na de strijd heeft Germanicus Tiberius tot imperator door de troepen laten uitroepen. Wat een nieuw bewijs is van zijn onwankelbare trouw jegens de keizer.

Agrippina treedt op evenals een groep officieren met Piso. Kort daarop verschijnt ook Germanicus vergezeld van enkele officieren. De veldheer prijst afzonderlijk Piso en de officieren van zijn gezindheid Marcus en Caius — Lucius is gesneuveld. Piso is nors, weinig spraakzaam, trots. De Germaan Segestes, een

vriend van de Romeinen, en Thusnelda, dochter van Segestes en echtgenote van Arminius, de voornaamste vijand van Rome, worden binnengebracht. Segestes brengt hulde aan Germanicus en vraagt genade voor zijn volk en speciaal voor Thusnelda. De Romeinse prins toont zich ridderlijk teenover beiden. Vervolgens geeft hij als blyk van zyn vriendschap aan Piso zyn zwaard, aan Marcus zyn lijfband, en aan Caius zyn mantel.

Maar plots komt er een kentering in de situasie. Een berieht van Tiberius, bestemd voor Piso, luidt dat deze weg moet. Wanneer Caius de bemerking maakt dat Tiberius deze grote overwinningsdag aan Germanicus niet zal vergeven, antwoordt deze laatste als volgt :

« ... ek het sy legioene trouw bewaar,
vir hom trofeë opgerig, sy naam laat uitroep.
Tiberius Caesar sal nie altyd lewe. (blz. 49)
Nà hom kom ek, só wou Augustus dit. » (blz. 50).

Caius repliceert :

« Daar noem jy die groot woord wat Caesar vrees,
Caesar en Livia. » (blz. 50).

Maar ook Germanicus staat een verrassing te wachten. Een bode bringt hem een brief vanwege Tiberius. De keizer roept Germanicus terug voor een triomftocht, een tweede consulaat en groot werk in het Oosten!

Marcus zet Germanicus nogmaals aan zich van het bewind meester te maken :

« Wat aarsel jy? Die leërs hoort aan jou.
Jy weet wat die legioene heeldag praat. (blz. 51)
Luister by elke tent, hoor by die vure,
hoor waar hulle graaf in hierdie land se grond
saans as ons kamp maak :
nie vir die gruwel wat in Rome skuil,
— vir jou, vir ons, vir hulle doen hulle dit! » (blz. 52)

Ook Caius spoort hem aan :

« Ek lê my lewe in jou hand, Germanicus.
Laat my voor hierdie tent gaan buite staan
en roep : Caesar Germanicus Augustus!
Dan sal jou legioene antwoord
en Rome sal weer skoon wees. » (blz. 54)

Germanicus weigert. Marcus pleegt zelfmoord.

Het vijfde toneel voert ons naar Rome, een paar maanden later, op de dag van Germanicus' triomftocht. Hier vernemen we wat achter de schermen gebeurt. In een kamertje in het paleis van Livia, moeder van Tiberius, bevinden zich eerst Plancina, Piso's vrouw en Livia alleen. Livia zegt aan Plancina :

« ... Jy gaan na Sirië. Skrik jy? (blz. 58)
 Ek het jou man laat trugroep deur Tiberius,
 en hy gaan Sirië toe, as goewerneur,
 saam met Germanicus... ê, ê, nie altyd lekker
 as 'n mens se man weer trugkom, nè, Plancina?...
 ... Germanicus...

hy's bang ; of waarom slaan hy nie *vandag* ? » (blz. 59)

Na een wyl verskijnt Thusnelda, de gevangengenomen echtgenote van Arminius, begeleid door een officier en wachten.

Thusnelda spreek een fiere taal, waarin de haat teen die Romeinse heersers domineert. Agrippina word ook ontboden. Deze spreek ten beste voor die Germaanse vrouwe die deur Livia bitter gehoond word. Wanneer Livia en Plancina weer alleen is, verklaar Livia dat zij voor Tiberius die weg effen gemaak heeft deur list en moord. Vervolgens zegt zij :

« Jy gaan na Sirië toe, jy en ... Germanicus...
 Een sal jou help, een wat hy goed vertrou :
 'n ou versufte dokter — hy's oud soos ek
 en skelm
 ook soos ek. » (blz. 67)

Het zesde toneel heeft plaats, een dag of zo later, in een klein werkkamer van Tiberius' paleis te Rome.

Germanicus word bij die keizer geroepen, die hem zegt dat er groot werk uit te voeren is in die Oosten. Maar Germanicus vraag alleen rust. Hij wil die veldheersmantel voor Tiberius neerleggen en alleen MENS is. Tiberius word woest. Hierop laat die keizer die slaaf Clemens binnenslepen, die zich had laten doorgaan voor die in 14 na Chr. vermoorde Agrippa Postumus, kleinzoon van Augustus. Clemens is op die afschuwelijkste wyse gefolterd : zijn ogen zijn uitgestoken. Die slaaf verkondig die lof van Germanicus en voorspel zijn vroegtijdige dood. Ook Clemens had gehoopt dat Germanicus naar Rome zou komen en keizer worden. Germanicus is diep ontroerd en smeek Tiberius dat hij zijn volk zou behandel as mense, opdat die haat van die onderdanen zou ophouden. Germanicus zou willen DIENEN, niet heersen. Wanneer hij die kamer verlaten heeft, komen Livia

en Plancina binnen en weldra horen we de onheilspellende woorden van Livia tot Plancina :

« Onthou die dokter. Die lyfarts van Germanicus.
Ek laat hom weet betyds.
Waar jy die gif sal kry, dit hoor jy later. » (blz. 88)

Een paar maanden later bevinden we ons in het Oosten, nl. in Nabatees Arabië. Inderdaad het zevende toneel speelt zich af in een zaal van het paleis van Aretas, koning van de Nabateërs. Deze houdt een feestmaal waarop Germanicus, Agrippina, Piso, Plancina, hovelingen en officieren zijn uitgenodigd. Germanicus is vermoeid, bleek en mager. Bij het eind van het feest hebben er incidenten plaats. Een Romeins officier beledigt de Nabateërs, wat protest vanwege deze laatsten uitlokt. Germanicus biedt zijn excuses aan. Daarna plaatst de koning een gouden kroon op het hoofd van Agrippina en van Germanicus. De Romeinse prins ziet in dit gebaar een blijk van dank en liefde voor het Romeinse Rijk. Vervolgens zet Aretas een kleinere kroon op het hoofd van Plancina en van Piso. Maar Piso smijt zijn kroon weg ; ook Plancina zet haar diadeem af.

« Vir my geen kroon ;
die haatlikste van às vir 'n Romein. » (blz. 91)

roept Piso uit. Hij verwijt Germanicus de kroon te hebben aanvaard. Germanicus vergeeft de hoon hem door Piso aangedaan. Uitgeput zakt hij neer : hij is ernstig ziek. Piso glimlacht. Sedert maanden vreet de ziekte aan Germanicus. Agrippina verdenkt Plancina en Piso. Wanneer Germanicus en Piso dan alleen zijn, richt Germanicus scherpe verwijten tot Piso, waarop deze laatste antwoordt :

« Jy het vannag 'n offisier van my
verneder — én voor die barbare — ek nóém
hulle dit. Dís on-Romeins.
Jy 't jou verneder met 'n goue kroon... » (blz. 96)

Germanicus heeft Piso ontgoocheld : Germanicus is niet geworden wat Piso en duizenden Romeinen van hem verwacht hadden. Piso verlangt de daad vanwege Germanicus.

«-dis oor jy kàn, kàn, kàn en net nie wíl nie! » (blz. 99)

roept Piso vol bitterheid uit. Wanneer Germanicus vraagt wat Piso dan wel verlangt, luidt het betekenisvol antwoord :

« Dat jy Tiberius slaan en hom vernietig — » (blz. 100)

Germanicus repliceert :

« Jy 's dubbeld trouloos, Piso? » (blz. 100)

Daarop verklaart Piso plechtig :

« Ontrou, ontrou
aan hierdie lawwe eeu! Maar enkeld trou
aan al wat heerlik is op hierdie aarde.
My stad wat op haar sewe heuwels lê
— die ewige, die ongelukkige, die heilige —
sy is die sigbare beeld van die groot ras
wat daar geskenk is aan die wêreld...
Jy moet haar reinig,
die hele Caesar-huis uit Rome sny —
die siekte van die massas uit haar sny
wat óm die Caesars groei soos geil rooi kanker — ...
(blz. 100)
Ek het één trots — die adel van my ras. » (blz. 101)

Piso is een trotse idealist die door Germanicus ontgoocheld werd en daarom deze laatste wil doen verdwynen. Luister naar wat hij aan Germanicus zegt :

« Kan jy dit nie begryp? Moet ek jou slaan
voor jy begryp: jy sterf, jy sterwe *now*
soos jy daar sit. Sy 't reg geraai — die gif
gaan korrel, korrel daaglik in jou in...
As jy iets *doen*, dan sal die siekte ophou! » (blz. 101)

En fier antwoordt Germanicus :

« Eenmaal het ek gesê ek laat my nooit
na Rome sleep nie — ook om te heers, nie sleep nie. »
(blz. 101)

Germanicus zweert de vriendschap met Piso af, en beveelt hem Syrië en het Oosten te verlaten.

Het achtste toneel behelst de dood van Germanicus in het Oosten. De oude dokter treedt weer op. Hij kan voor Germanicus niets doen: « Mens moet tog doodgaan », (blz. 105) zo klinkt zijn onverschillig woord. In dit laatste toneel wordt vooral aangetoond hoe het volk van Antiochië aan de Orontes, hoofdstad van het Oosten, Germanicus bemint. Een stoet komt uit Antiochië naar Daphne, op 4 mijl van Antiochië, waar Germanicus zich bevindt. Ook de legioenen van Syrië komen naar dezelfde plaats om Germanicus te zien. Kreten van haat tegen Piso

weerklinken. Weer wordt geroepen : « Trek na Rome » (blz. 107). Germanicus die zijn einde voelt naderen, wenst Piso te ontmoeten. Deze komt bij hem en laat het zwaard dat Germanicus hem in Germanië had geschonken terug overreiken. Hij verwijt Germanicus dat deze hem nooit heeft kunnen begrijpen. De liefde die Piso vroeger zijn veldheer toedroeg, is veranderd in haat. Germanicus heeft Piso verloochend, verraden en daarom moet Germanicus sterven :

« Nie Livia, nie Plancina, maar my liefde
wy jou ten dode. » (blz. 113)

Germanicus laat Piso ongehinderd heengaan en sterft in de armen van Agrippina.

Het stuk eindigt met de koude woorden van de oude dokter :

« Hy is al by die Caesars. » (blz. 116)

Uit dit schematisch overzicht moge gebleken zijn dat van Wyk Louws tragedie de uitbeelding is van Germanicus' onwrikbare trouw tegenover keizer Tiberius. Met volle recht zou men aan dit toneelstuk de ondertitel kunnen geven : « drama van de loyaliteit ».

Inderdaad de auteur heeft de meest kenmerkende kwaliteit van Germanicus als thema van zijn drama gekozen en meesterlijk ontwikkeld. Zijn opvatting van intrige en structuur berust hoofdzakelijk op de psychologie, nl. op de botsing tussen twee sterke personaliteiten, Germanicus en Piso. Daar nu de trouw van Germanicus het schitterendst bewezen werd in Germanië, tijdens de muiterij van de troepen, heeft de dramaturg de noodzakelijkheid aangevoeld het conflict tussen Germanicus en Piso reeds in Germanië te doen ontstaan, ofschoon, volgens Tacitus, Piso eerst in het Oosten de werking van Germanicus belemmerde. Deze botsing tussen de twee hoofdpersonages in Germanië is psychologisch volledig verantwoord en is een gelukkige vondst van de auteur.

In de zielestrijd tussen Germanicus en Piso bewonderen we niet alleen de rotsvaste trouw, maar ook de andere schoonmenselijke gaven van Germanicus, zijn medevoelen met de gewone man, zijn zielegrootheid, zijn edel streven, kortom zijn « humanitas ». Van Wyk Louw wijdt veel minder aandacht aan de militaire kwaliteiten van de Romeinse prins, in tegenstelling tot Tacitus, die met voorliefde de schitterende generaal uitbeeldt en diens veldtochten omstandig beschrijft.

De figuur van Piso is een meer gedetailleerde afwerking van het moreel portret dat Tacitus ons schetst. Piso was een typische

vertegenwoordiger van de oud-republikeinse adel, aanmatigend, hardvochtig, streng, onbuigzaam, met een onverzettelijke vrijheidszin. Tiberius gebruikte deze man in het Oosten om Germanicus in bedwang te houden, aldus Tacitus. Van Wyk Louw echter ziet in Piso de teleurgestelde trotse idealist die de hoop koesterde dat Germanicus de oude vrijheid zou herstellen. Piso's gedrag is hier dus enigszins anders gemotiveerd dan bij Tacitus, om de trouw van Germanicus nog sterker in reliëf te stellen.

Van Wyk Louw heeft in zijn « Germanicus » op meesterlijke en schitterende wijze een type gecreëerd, nl. de incarnatie van de TROUW en daardoor ons artistiek patrimonium verrijkt. De « Germanicus » schenkt ons in een keurige en verbazend beeldrijke taal diepe inzichten in de menselijke ziel. Dit moderne drama, geput uit de Annalen van Tacitus, is de oude meester geenszins onwaardig. Het is inderdaad een uitstekend kunstwerk, waarop de jonge Zuidafrikaanse letterkunde trots mag zijn.

Werkzaamheden van de Maatschappij

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 15 maart en 8 november 1959 in de lokalen der Universitaire Stichting, Egmontstraat, 11 te Brussel.

Vergadering van 15 maart 1959.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering werd geopend door Dr. A. COSEMANS te 10u.30. Er waren 7 leden aanwezig.

Dr. H. JOOSEN sprak over *Het ontstaan en het belang van de Kempische draperiecentra in de middeleeuwen.* — Op het ontstaan van de Kempische lakennijverheid lieten verschillende factoren hun invloed gelden. Buiten een algemene vrijwordingsbeweging, was de groei van de Antwerpse handelsmarkt met de van daaruitgaande handelsweg op Keulen, doorheen de Kempen, van groot belang. De verdere ontwikkeling van de Kempische draperiecentra werd duidelijk bevorderd door een sterkere organisatie, vastgelegd in keuren, die grotendeels uitgingen van de hertogen van Brabant. Dit schijnt te wijzen op een overeenkomst met de algemene oostwaarts gerichte expansiepolitiek van de Brabantse hertogen.

De omvang van de Kempische produktie kan heden niet worden berekend. In verhouding tot de bevolkingsdichtheid en in vergelijking tot de grote Vlaamse centra mag de hoeveelheid Kempische lakens niet al te hoog worden geschat.

Drs. J. VAN ROEY hield de tweede lezing: *Poging tot sociaal-economisch onderzoek van de bezittende klassen te Antwerpen in 1584-1585.* — Aan de hand van de cohieren van de maandelijksse kwotaties te Antwerpen, een belasting geheven op de leden van de bezittende klassen, kan men pogen het aandeel te achterhalen, dat deze klassen innemen in het totaal der Antwerpse bevolking. Zo kan men voornamelijk vaststellen, dat volgens de activiteit die ze uitoefenden, de meesten tot de kringen van de handel dienen gerekend te worden. Wat de weerspiegeling betreft van de godsdienstige overtuiging in de toenmalige bezittende klassen, ziet men ontegensprekelijk het overwicht van de Protestanten. Aan de besprekingen namen deel Mevr. Prof. Dr. Th. Luyckx, Dr. A. Cosmans en Drs. J. Verbeemen.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Prof. Dr. A. GERLO fungeerde als voorzitter. Weerhouden door ziekte hadden Z.E.P. E. De Strycker S.J. en Drs. F. Stacino zich verontschuldigd de vergadering niet te kunnen bijwonen.

Dr. M. VAN DOREN gaf een uiteenzetting over *De dood van Adonis in de Griekse en Romeinse mythologie*. De overgeleverde literaire en archeologische documenten laten volgens voordrachtgever toe vier ontwikkelingsstadia te onderscheiden van de oudste Griekse versie, waarin de dood van Adonis, veroorzaakt door een everzwijn tijdens een jacht, het eindpunt betekende van het korte bestaan van Aphrodite's jeugdige geliefde. Onder toenemende invloed van de Eleusinische mythencyclus en de syncretische opvattingen over het hiernamaals in andere mysteriegodsdiensten van de Romeinse tijd, wordt Adonis tenslotte een godenfiguur, die door de jaarlijkse cyclus van afdalen in de onderwereld en vreugdevol opstijgen boven het gewone doodslot is verheven.

Over verscheidene punten van deze uiteenzetting volgde een bespreking waaraan deelnamen Prof. Dr. A. Gerlo, Dr. F. De Raeve en Drs. H. Van Looy.

3. Taalkunde. — In deze groep werd door Prof. Dr. G. DE SMET gehandeld over *Vlaanderen en Zevenburgen*, door Dr. P.C. PAARDEKOOPEL over *Enkele grondregels van onze syntaxis*. De verslaggever heeft evenwel het verslagboekje niet ingeleverd.

4. Moderne Filologie en Literatuur. — Om 10u.30 opende Prof. Dr. W. SCHRICKX de vergadering in aanwezigheid van een twaalfstal leden. Dr. K. DELEU behandelde het onderwerp: *Uhlandvertalingen in de Nederlandse letterkunde*. Ruim 30 poetae minores blijken, hoofdzakelijk in het derde kwart van de 19e eeuw, werk van deze Duitse dichter te hebben verdienst. Van de wegen die naar Uhland leidden stipte de spreker aan: de behoefte aan geschikte liederen voor ons volk, waarop zowel *De Gids* in het Noorden als het *Willemsfonds* en het *Davidfonds* bij ons hebben gewezen. Verder zagen velen in de vertaling een geschikt oefenterrein. Bij sommige vertalers ontbrak elementaire kennis van het Duits. De degelijke burgerman Uhland heeft priesters en dominees aangetrokken. De ballade was toen een geliefkoosd genre, ofschoon vertalers maar zelden Uhlands meesterschap op dit gebied herkenden. Bij diepgaander vergelijking tussen vertalingen en oorspronkelijk werk moest blijken hoe zeer Uhland allen vóór was in het waarderen van oudere literatuur en in de kunst om deze aan zijn muze dienstbaar te maken.

Daarop kwam Drs. R. HUYSMAN aan het woord met een lezing over *Klaus Mann*. Na een korte biografische uiteenzetting over Kl. Mann, zoon van Thomas Mann, werden een paar van zijn werken, nl. *Der Wendepunkt* en *Die Flucht in den Norden* grondig ontleed. Het eerste is een autobiografie, die ons de mens Kl. Mann leert kennen: een vroeg ontwortelde, een universeel denker. Het tweede is een roman over de Duitse emigranten in Finland, waarin de auteur, reeds in 1934, de wereld wijst op het gevaar van het nationaal-socialisme. Tenslotte werd Kl. Mann als letterkundige belicht. Aan de besprekingen werd deelgenomen door Prof. Dr. R. Foncke, Prof. Dr. W. Schrickx en Dr. K. Deleu.

II. PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15 uur geopend door Prof. Dr. Robert FONCKE, voorzitter.

26 leden zijn aanwezig.

Hebben *bericht van verhindering gezonden*: Dr. C. De Baere; Z.E.P. Em. De Strycker S.J.; de professoren A. Carnoy, E. Blacquart, Th. Luykx, E. Rombauts en H. Van Werveke; Z.E.P. J. Andriessen S.J.; Z.E.P. S.H. Scholl O.Praem.; de heren E. Claes, A. Demedts, J. Deschamps, H. Gijsels, J. Goossenaerts, A. Moortgat, J. Notermans, Ch. Theuwissen en H. Wouters.

Agenda

1. Door de Voorzitter wordt voor de rechtstaande vergadering hulde gebracht aan de nagedachtenis van Dr. J. UYTTERHOEVEN.

2. De Voorzitter herinnert eraan, dat Dr. E. Claes, ons medelid, voor zijn gezamenlijk oeuvre met een prijs der Vlaamse Provincies werd onderscheiden. Hij brengt de gelukwensen van de Maatschappij over aan Mevr. St. Claes-Vetter, die de vergadering bijwoont.

3. De *notulen* van de vergadering van 5 oktober worden goedgekeurd.

4. *Mededelingen van de secretaris*. De secretaris geeft lezing van een brief van Prof. Dr. A. Van Loey, waarin deze het betreurt het ondervoorzitterschap van de Maatschappij, wegens het te vele werk, niet te kunnen aanvaarden. Hierop wordt Prof. Dr. R. Derolez tot ondervoorzitter benoemd.

De secretaris deelt nog mede, dat de regering voor het jaar 1958 een toelage van 8.500 F aan de Maatschappij heeft toegekend.

5. Dr. R. STERKENS, Penningmeester, geeft lezing van het financieel verslag, waaruit blijkt dat de toestand van de kas gezond is.

6. Verslag over de groepsvergaderingen wordt uitgebracht door de heer DELEU (Moderne Filologie), Mevr. Prof. Dr. Th. LUYKX (Algemene Geschiedenis), de heer D. FAGOT (Taalkunde), de heer M. VAN DOREN (Klassieke Filologie).

7. *Als nieuwe leden* worden voorgesteld: Dr. W. ROUKENS, lector aan de R.K. universiteit te Nijmegen; Drs. J. SCHEERDER (Genk) en Dr. A. VAN BILSEN (Brussel). Ze worden zonder oppositie benoemd.

8. Op voorstel van de Voorzitter wordt de secretaris als vertegenwoordiger van de Maatschappij aangesteld bij het XXIIIe Vlaams Filologencongres te Brussel.

9. *Lezing*: Prof. Dr. A. GERLO handelde over: *Ch. Decosters Ulenspiegel in onze Vlaamse letteren*. Spr. onderzoekt voornamelijk de invloed die het beroemde werk van Decoster in de Vlaamse toneel- en romanliteratuur heeft gewekt of gevonden. Zo beschouwt hij H. Teirlincks *Scharlaken Tijd* als de beste reплиek op Decoster. Hij roemt de onschatbare diensten welke Decoster aan het Vlaamse volk heeft bewezen door het in de gestalte van Ulenspiegel een symbool van blijvende levenskracht te schenken.

De Voorzitter dankt Prof. Dr. A. Gerlo voor de « zeer interessante en leerrijke » spreekbeurt. Hij dankt de aanwezigen voor hun opkomst, inzonderheid Prof. G. De Smet en Drs. P. Schefman, die uit Nederland zijn overgekomen en tenslotte ook de vertegenwoordiger van de pers, die de vergadering heeft bijgewoond.

Te twintig over 17 u. wordt de vergadering opgeheven.

Vergadering van 8 november 1959.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering begon te 10u.30 en werd voorgezeten door Prof. Dr. H. VAN WERVEKE. Er waren 12 leden aanwezig.

Als eerste spreker trad Dr. J. WEYNS op, die handelde over *Turven in de Kempen, volkskundig gezien*. De beschavingsgeschiedenis kent, wat de gebruikte brandstof betreft, verscheidene typegebieden. De Kempen behoren tot het turfgebied. Volgens plaats en soort wordt deze brandstof verschillend genoemd. Er worden

ook verschillende werktuigen gebruikt. Spr. beschrijft de onderscheidene bewerkingen met deze tuigen; tenslotte vermeldt hij de omvang van de jaarvoorraad turf en welke de neerslag van de turfwinning in de volkstaal is.

Al de aanwezigen namen deel aan de bespreking. De voorzitter onderstreepte dat deze uiteenzetting over het technisch aspect van het turfsteken de historici de grootste diensten kan bewijzen. Er werd dan ook op aangedrongen, dat de tekst van deze lezing in onze *Handelingen* zou worden opgenomen.

Daarna werd het woord verleend aan de tweede spreker, Z.E.P. Milo KOYEN O.Praem., die handelde over *De Blijde Inkomst van 1356 en de abdij van Tongerlo*. De aanwezigheid van drie oorkonden, waaronder een origineel exemplaar van de Blijde Inkomst van 3 januari 1356, in het abdijsarchief van Tongerlo, vormt een probleem in verband met de bestemmingen van de Blijde Inkomst. Spr. behandelt het probleem of het Charter van de Blijde Inkomst al of niet werd geschonken aan de prelaat van Tongerlo, Walter Bac, in zijn hoedanigheid van vertegenwoordiger van de geestelijke stand. Prelaat Walter Bac bekleedde inderdaad een uitzonderlijke positie aan het hertogelijke hof. Misschien heeft hij medegewerkt aan het tot stand komen van de Blijde Inkomst en aldus heeft hij waarschijnlijk ook een origineel exemplaar ontvangen. Dus niet alleen de steden maar ook de geestelijkheid zou, in de persoon van Walter Bac, een Blijde Inkomst hebben ontvangen. Deze nieuwe expeditie in de abdij van Tongerlo van de Blijde Inkomst was tot op heden onbekend.

Een zeer levendige bespreking, met deelneming van al de aanwezigen, volgde op deze voordracht.

De Voorzitter verleende dan het woord aan de derde spreker Dr. C. WYFFELS, die het had over *De Vlaamse Hanze van Londen op het einde der 13e eeuw*. Spreker wees erop, dat alle studies over de hanze tot nu toe alleen steunden op de zgn. Latijnse en Franse statuten van de hanze. Hij heeft echter een bron, die nog bijna niet gebruikt werd, grondig ontleed, nl. de lijsten van nieuwe leden van de Londense hanze, die voorkomen in de stadsrekeningen van Brugge, tussen 1281-1299. Aan de hand van die lijsten kan bewezen worden, dat de hanze op het einde van de 13e eeuw sterk gedemocratiseerd was: tal van ambachtslieden en handwerkers, alsmede poorters van relatief gering vermogen, waren er lid van geworden. Spreker meent dat de hanze eerder zal ontstaan zijn op initiatief van de Vlaamse stadsmagistraten, die uit rijke kooplieden samengesteld waren. De drijfveer van dit ini-

tatief meent hij te vinden in een poging om de steeds dreigender wordende opgang van de ambachtslieden gemakkelijker te kunnen te keer gaan. — Ook deze lezing lokte een geanimeerde bespreking uit.

De vergadering werd door de Voorzitter te 12u.30 gesloten.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Prof. Dr. A. GERLO zat de vergadering voor, die te 10u.45 begon.

Als eerste spreker kwam Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE aan het woord. Zijn lezing : *De figuur van Germanicus bij Tacitus en bij de Zuid-Afrikaanse dichter N.P. Van Wyk Louw* kan men in deze bundel *Handelingen* lezen. Na de lezing volgde een gedachtenwisseling over de kwaliteiten van het drama als toneelstuk en het belang van het drama in het kader van het « naleven der oudheid ».

Als tweede spreker handelde Prof. Dr. A. GERLO over *Klassieke Filologie en Neo-Latiniteit*. Hij herinnerde in de eerste plaats aan de behoefte aan een nieuwe thematiek voor de klassieke filologie, aangepast aan de specifieke behoeften van onze tijd. De studie van de neo-latiniteit is in sommige landen, zoals Polen, Hongarije en Portugal reeds verder gevorderd dan bij ons. Plannen voor een internationale samenwerking op dit gebied werden reeds in 1930 in Polen ontworpen, en nadien ook op verschillende Budécongressen wenselijk geacht, doch praktische resultaten bleven uit. Samenvattende werken over neo-latiniteit ontbreken nog geheel in verschillende landen en met uitzondering van de universiteit te Milaan werd de studie van de neo-latiniteit nergens als leerstof in het programma opgenomen, ofschoon niet alleen in Italië, maar ook in andere landen : Frankrijk, Duitsland en in de Nederlanden toch grote figuren aan te halen zijn. In het bijzonder verdienen ook volgende gebieden met meer aandacht bestudeerd te worden: de teksten van het wetenschappelijk humanisme, de vrijzinnige literatuur van de reformatoren en tenslotte ook de sociaal-politieke geschriften van de renaissance. Een planmatige studie van al deze gebieden van onderzoek kan ertoe leiden de terminologie te herzien, en in de plaats van *Klassieke Filologie* te spreken van *Griekse Filologie*, die dan ook het Grieks van de Byzantijnse periode en het moderne Grieks zou omvatten, en van *Latijnse Filologie*, die naast het oud-Latijn en Middeleeuws-Latijn ook de voornoemde gebieden zou omvatten.

Na deze lezing haalde E.P. De Stryker S.J. enkele recente studies aan en wees, aan de hand van de uitslagen van deze opzoeken, op het belang van de neo-latijnse letterkunde voor het

toneel, de poëzie, de retoriek en de kunstgeschiedenis ; en de parallelstudie van deze gebieden.

Als derde spreker gaf Dr. G. JANSSENS een uiteenzetting over *De klemtoon in de Semitische talen*. Hij handelde over de verschillende klemtoonsystemen in deze talen terwijl hij een evolutieschema ervan ontwierp. Hij had het tenslotte nog, bij wijze van verdere verduidelijking, over de pausale klemtoon en het archaïstisch karakter van het Ethiopisch.

3. Taalkunde. — Te 10u.30 opende de Voorzitter, Prof. Dr. J.L. PAUWELS, de vergadering. 12 leden ware naanwezig. Z.E.Br. Dr. L. PEENE sprak over *Antbroponymische betwistingen over var-ver*. Zeer talrijke varianten van *var-* naast *vander*, vóór het aantreffen van *ver-*, tonen aan dat *var-* zelfstandig optrad naast *vander*. Een zelfde contractie lijkt te bestaan bij *vaenden* tot *van*, in namen als Vanacker, Vandale, Vandorp enz.

Dat *vander*, *var* tot *ver* evolueerde — wat niet gebeurde bij *vaenden van* — lijkt fonetisch te verklaren door invloed van de volgende r.

Allerlei factoren konden die evolutie steunen. De evolutie te Kortrijk sluit de mogelijkheid niet uit, dat in andere streken de overgang op een andere manier mag verklaard worden.

Daarna sprak Dr. V.F. VANACKER over: *Diachronische syntaxisbeschrijving van een dialect*. Deze lezing werd in deze bundel opgenomen.

Dr. M. GYSSELING besloot deze reeks met een lezing over *Enkele belangrijke Oudnederlandse klankevoluties*. Aan de hand van verschillende evoluties toont spreker aan, dat bepaalde ingwaenismen hoofdzakelijk innovaties zijn uit de 8e eeuw.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Prof. Dr. J.L. Pauwels, Prof. Dr. R. Foncke, Prof. Dr. A. Meeussen, Dr. M. Gysseling, Lic. R. Haeseryn en Dr. V.F. Vanacker. Bij de bespreking van de laatste lezing, waaraan vooral Prof. Dr. R. Derolez en Prof. Dr. G. De Smet deelnamen, werd de wens uitgesproken, dat door een publicatie buiten 't Nederlands taalgebied buitenlandse anglisten de bevindingen van Dr. M. Gysseling zouden leren kennen.

4. Moderne Filologie en Literatuur. — Drs. J. NOTERMANS trad op als Voorzitter. Te 10u.30 verklaarde hij de vergadering voor geopend. 25 leden waren aanwezig. Na een In memoriam Dr. Marie

KOENEN, verleende de Voorzitter het woord aan Dr. P.J.H. VERMEEREN, die sprak over : *Addenda en Marginalia bij Willem de Vreese's « De Dietsche Boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400 »*. Uitgaande van Willem de Vreese's publicatie over *De Dietsche Boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400*, verschenen in het Album Kern (Leiden, 1903, bl. 397 vlgg.) bracht spreker verslag uit van door hem ingestelde, omvattende, en nog voort te zetten onderzoekingen met betrekking tot de boekerij van Rooklooster. In breder verband van de daarbij gewonnen, voorlopige resultaten, vestigde hij vooral aandacht op drie door hem teruggevonden in het Middelnederlands gestelde codices. Alle drie bleken voor te komen op de door De Vreese gepubliceerde lijst, terwijl slechts één ervan — te weten de hier beneden sub 3) vermelde — in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* was opgenomen. Aan de hand van fotografieën handelde spreker dan nader over de volgende ter Oostenrijkse Nationale bibliotheek te Wenen berustende codices :

- 1) S.n. 65; Hendrik Suso, Oerloy der ewigher Wijsheit;
- 2) S.n. 12857; Dic. iiiij. euangelisten
- 3) S.n. 12905; Verzameling Epistelen

Als tweede spreker handelde Drs. J. MERTENS over *Oorzaken en gevolgen van het succes in Duitsland van Timmermans vertaald werk*; de tekst van deze lezing werd in deze bundel opgenomen.

De derde spreker, Dr. Jan PERSYN, was wegens ziekte weerhouden. De Voorzitter verleende toen het woord aan Dr. A.A. KEERSMAEKERS die handelde over *Het ontstaan, de structuur en de geest van Gezelles Kleengedichtjes*. Na enige beschouwingen over ontstaan en chronologie der Kleengedichtjes, stipt spr. aan, dat doorheen elk van deze drie reeksen gedichten een duidelijke draad loopt. Vooral in het begin, waarin we de kern van elke reeks aantreffen; in de eerste zijn dat overwegingen over de dichtkunst, in de tweede is het de zielegang van de dichter, in de derde een aantal natuurgedichten. In verband met de versstructuur bespreekt Dr. Keersmaekers vooral de strofische bouw, de stilistische eigenaardigheden, de beweging van het gedicht. Tenslotte komt hij tot de vaststelling, dat Gezelle met de groei der jaren ook hier een breder, soepeler en syntactisch meer ingewikkeld vers blijkt geschreven te hebben. Zo weerspiegelen deze 3 x 33 Kleengedichtjes ook de rijke mens en dichter Guido Gezelle.

Namen aan de besprekingen deel : Dr. L. Indestege, Prof. Dr. A. Van Elslander, Dr. R. Lievens, Dr. P.J.H. Vermeeren en Dr.

Van Caeneghem. Te 12u.45 verklaarde de Voorzitter de vergadering voor gesloten.

II. PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15u.15 geopend door Prof. Dr. R. FONCKE, Voorzitter. 27 leden zijn aanwezig.

Hebber bericht van verhindering gezonden : Dr. C. De Baere; de professoren J. Aerts, E. Blancquaert, K. Roelandts, E. Rombaux, M. Rutten; Z.E.H. Al. De Maeyer, Z.E.P. S.H. Scholl O. Praem.; de heren J.L. Broeckx, E. Claes, A. Demedts, H. Gijssels, M. Hanot, H. Leclercq, L. Monteyne, J. Persyn, R. Roemans, Ger Schmook, J. Soete, F. Stacino en W. Thys.

Agenda

1. Door de Voorzitter wordt hulde gebracht aan de nagdachten van Mevr. Dr. Marie KOENEN en Prof. Dr. H. BOUCHERY, onze overleden medeleden.

2. De Voorzitter leest een brief van Dr. C. De Baere voor, waarin deze zich verontschuldigt de vergadering niet te kunnen bijwonen. Dr. C. De Baere dankt de Maatschappij voor het feit dat zij hem haar bundel Handelingen van 1958 heeft opgedragen. Hij betuigt zijn blijvende genegenheid voor de Zuidnederlandse en spreekt zijn vertrouwen uit in de verdere groei en bloei van ons genootschap, dank zij voornamelijk de activiteit en steun van zoveel geleerde leden-medewerkers.

3. De secretaris herinnert eraan dat de Voorzitter op 1 juli 1959 70 jaar is geworden. Uit naam van het bestuur en de leden hernieuwt hij nogmaals de gelukwensen, die bij die gelegenheid aan Prof. Dr. R. FONCKE reeds in een huldetelegram werden gezonden. Hij wijst nog op de grote verdiensten van de Voorzitter als man van wetenschap en hoogleraar, als voorzitter of bestuurder van verscheidene culturele en geleerde verenigingen of instellingen. Hij dankt hem voor alles wat hij als trouw lid en voorzitter in de loop van zoveel jaren voor de Zuidnederlandse heeft gedaan.

4. De notulen van de vergadering van 15 maart 1959 worden goedgekeurd.

5. Verslag over de groepsvergaderingen wordt uitgebracht door de heer J. DESCHAMPS (Moderne Filologie en Literatuur); de heer

V.F. VANACKER (Taalkunde); de heer J. VEREMANS (Klassieke Filologie en Geschiedenis); Prof. Dr. Th. LUYKX (Algemene Geschiedenis).

6. Als nieuwe leden worden voorgesteld en zonder oppositie benoemd : Z.E. Dom Eligius DEKKERS (Steenbrugge-Assebroek); Z.E.P. Dr. A. AMPE S.J. (Antwerpen); Dr. Herman LIEBAERS (Brussel); Dr. R. HENRARD (Luik); Drs. W. PREVENIER (Zelzate); de heer Jozef DROOGMANS (St.-Lambrechts-Herk).

7. Lezing : Prof. Dr. A. CARNOY over *De Griekse namen van de Scheerling*, waarin spreker voornamelijk op de hem eigen boeiende wijze aantoont dat de eigenlijke naam van deze giftplant taboe was en met verschillende namen of omschrijvingen werd aangeduid.

Na een hartelijk dankwoord van de voorzitter tot de spreker en tot de aanwezigen, inzonderheid aan hen die uit Nederland waren gekomen, nl. Drs. J. Notermans, Drs. P. Schefman, Prof. Dr. G. De Smet en Dr. R. Lievens, werd de vergadering te 16u.40 opgeheven.

Ledenlijst 1959

1. E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 19, Leuven.
E.P. ALCANTARA MENS, Klooster E.E.P.P. Capucijnen, Bankstraat 75, Leuven.
5. Mej. St. ALDERWEIRELT, Maaltebrugstraat 200, Gent.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Ruusbroecgenootschap, Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Tiensesteenweg 261, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESEN S.J., Ruusbroecgenootschap, Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 39, Gent.
10. E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 22, Leuven.
L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 6, Tongeren.
Prof. Dr. Fr. BAUR, Vrijheidslaan 23, Gent.
M.L.M. BEQUART, Guido Gezellelaan 47, Brugge.
15. Dr. G. BETERAMS, Hoveniersstraat 42, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelse straat 54, Mariakerke-Gent.
Prof. Dr. F. BLOCKMANS, Am. Stockmanslei 81, Mortsel (Antwerpen).
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 45, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
20. Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnstraat 16, Brussel.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, Antwerpen.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalstraat 69, Antwerpen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
25. Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 57, Berchem-Antwerpen.
Dr. J.L. BROECKX, Provinciestraat 11, Antwerpen.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Dr. J. BUNTINX, Heiveldstraat 134, St.-Amandsberg (Gent)
Prof. Dr. A. BURSENS, Verschansingstraat 4, Mariakerke (Oost-Vl.).
30. G. BURSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
Z.E.P. Dr. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Prof. Dr. A. CARNOY, Brusselsestraat 121a, Leuven.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
Mevr. Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
35. Prof. Dr. F. CLOSSET, Nerviërslaan 63, Brussel 4.
Z.E.H. Prof. Dr. J. COPPENS, Hogeschoolplaats 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Zurendries, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr. A. CORIN, rue Bois l'Evêque 27, Liège.
Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
40. E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waes).
Prof. Dr. W. COUVREUR, Happaertstraat 25, Antwerpen.
Dr. J. CRAEYBECKX, Domeinlaan 169, Vorst (Brussel)
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel.
Dr. Cl. DAENEN, E. Ruelensvest 99, Leuven.
45. Lic. L. DANHIEUX, Voordries 19, Gentbrugge.
Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Dr. C. DE BAERE, Leopold I-straat 327, St.-Pieters-Jette.
E.P. Dr. A. DEBLAERE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel.
E. DE BOCK, Kraaienest, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
50. Mw. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel.
Lic. Fr. DEBRABANDERE, Doornikwijkstraat 119, Kortrijk.
Dr. J. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel 2.
Lic. W. DE GEEST, Patiëntjestraat 68, Gent.

55. Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 14, Gent.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., Sint-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 Prof. Dr. S.J. DE LAET, Soenenslaan 2, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. R. DE LANGHE, Tervuursestraat 151, Heverlee (Leuven).
60. Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 24, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 12, Leuven.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Devrièrestraat 15, Brussel 2.
65. Dr. L. DEMAN, de Limburg Stirumlaan 310, Wemmel.
 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 Dr. Dés. DENYS, rue der Bourlers 5, Chimay.
70. Dr. F. DE RAEVE, O.-L.-Vrouwstraat 34, Alseberg.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Drs. J. DESCHAMPS, Runkersteenweg 98, Hasselt.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 24, Nijmegen.
75. Dr. J. DE SMET, Minderbroedersstraat 29, Leuven.
 E.P. Em. DE STRYCKER S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 E.H. A. DE SWAEF, Penswegel 2a, Heusden (Gent).
 Dr. J. DEVLEESCHOUWER, Fr. Stroobantstraat 25, Elsene.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
80. Dr. A. DE WAELE, Abdisstraat 6, Gent.
 Drs. A. DEWITTE, Gistelsteenweg 142, St.-Andries-Brugge.
 Prof. Dr. J. DHONDT, Universiteitsstraat 16, Gent.
 Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 E.H. D. DILLE, VII° Olympiadelaan 25, Antwerpen.
85. Mej. Dr. Bl. DOUCET, Vanderkinderestraat 40, Ukkel.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelsesteenweg 60, Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, St.-Lambrechts-Herk (bij Hasselt).
 Dr. J. DUPONT, W. Churchill-laan 251, Brussel.
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St.-Amandsberg-Gent.
90. Dr. Med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. H.J.E. ENDEPOLS, St.-Hubertuslaan 11, Maastricht.
 Lic. D. FAGOT, Ramstraat 15, Antwerpen-Oost.
 Prof. J. FLORQUIN, « Wildenhoge », Predikherenberg, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel 2.
95. Prof. Dr. L.F. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel.
 Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 222, Wilrijk.
 Mevr. Dr. GEPTS-BUYSAERT, Solvijsstraat 23, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Meerlenlaan 33, Brussel 15.
 Mevr. Fr. GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
100. Dr. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Koekelberg.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. P. GORISSEN, Bibliothecaris Universiteit Lovanium, Leopoldstad, B.K.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
105. Dr. H. GIJSELS, Lambeaulaan 90, Brussel 15.
 Drs. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. P. HALLEUX, 9, rue des Semailles, Grivegnée.
 Dr. M. HANOT, Martelarenlaan 237, Gent.
 Dr. W.E. HEGMAN, « Olympia », Verpleegsterstraat 2, Gent.
110. E.P. K. HEIREMAN S.J., Collegelaan 36, Borgerhout.
 Dr. J. HENSEN, Guillaume Lekestraat 3, Anderlecht-Brussel.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Lic. M. HOEBEKE, Gaspar Heuvickstraat 1, Oudenaarde.
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 66, Gent.

115. Dr. L. INDESTEGE, Ninoofsesteenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
120. Prof. Dr. Arm. JANSSENS, Geldenaakse vest 20, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Kapelsesteenweg 290, Mariaburg (Antwerpen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Dr. A.A. KEERSMAEKERS, Huize Groenendaal, Beerse (Turnhout).
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
125. Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Luik.
 Dr. A. KOCH, Athenaeumbibliotheek, Stadhuis, Deventer (Ndl.).
 E.P. M. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Dongen.
130. Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Maria-Theresiastraat 10, Brussel 4.
 E.P. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. O. LEYS, Prinses Lydialaan 20a, Heverlee-Leuven.
135. Dr. H. LIEBAERS, Hoofdconservator Kon. Bibl., Museumstraat 5, Brussel 1.
 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ndl.).
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel 2.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
140. Prof. Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Ukkel.
 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. M. LUWEL, R. Vandendriesschelaan 9, St.-Pieters-Woluwe.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Mevr. Dr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel 2.
145. Mr. Dr. L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. P.J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Kolonielaan 51, Antwerpen.
 E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
150. Prof. Dr. A.E. MEEUSSEN, Bergstraat 7, Tervuren.
 Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
 Dr. J. MERTENS, H. Brounstraat 4, Machelen (Vilvoorde).
 L. MONTEYNE, De Moyststraat 9, Antwerpen.
 Prof. Dr. J. MOORS, 36, rue de la Faille, Liège.
155. A. MOORTGAT, Tiegem (W.-VI.).
 Mej. Dra. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
 Prof. Dr. J. MULS, « De Marentak », Kapellen (Antwerpen).
 Lic. Ch. NAILIS, Rozenstraat 9, Hasselt.
 Dr. Em. NEVEN, Bd. Léopold II, 10, Leopoldstad (Belgisch Kongo).
160. Litt. Drs. J. NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Oude Boezingestraat 5, Ieper.
 Dr. P.C. PAARDEKOOPEL, Luikenstraat 22, Eindhoven (Ndl.).
 Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 48, Leuven.
 Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Bosvoorde (Brussel).
165. E. Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.
 Lic. J. PEETERS, De Leescorfstraat 63, Borgerhout.
 Prof. Dr. K.C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
170. Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, St.-Albaansberg 24, Brussel 2.
 Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Prof. Dr. E. POLOME, Postbus 3521, Elisabethstad (Belgisch Kongo).
 Drs. W. PREVENIER, Markt 10, Zelzate.
 Dr. G. RENSON, E. Bralionstraat 17, Halle.

175. Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Elsene-Brussel.
 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
180. Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Prof. Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Luik.
 Drs. J. SCHEERDER, Mosselweg 44, Genk.
 Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
 E.H. Prof. Dr. G. SCHEURWEGHS, Blijde-Inkomststraat 51, Leuven.
185. Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
 Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 E.P. S.H. SCHOLL O. Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Prof. Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 107, Gentbrugge.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegestraat 2, Jette-Brussel.
190. Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
 Dr. J. SMEYERS, Bruineveld 5, Kessel-Lo.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Dr. J. SOETE, Van Maerlantstraat 1, Kortrijk.
195. Prof. Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
 Prof. Dr. H. SPELEERS, Marie-Josélaan 159, Woluwe (Brussel)
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel.
 Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E.H. Dr. J. STERCK, Ste-Catharinacollege, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
200. Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 123, Schilde.
 Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VEREBCEN, Rijsschenbergstraat 89, Gent.
205. E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 4, Heverlee-Leuven.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr. W. THYS, Troyentenhoflaan 83, Berchem-Antwerpen.
 Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
210. Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Voskenslaan 260, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, Bibliothecaris Universiteit, Rozier 9, Gent.
 Dr. F.V. VANACKER, Gentsstraat 163, St.-Amandsberg.
 Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, de Fierlantstraat 129, Brussel 6.
 Lic. J. VAN BERGEN, Brusselstraat 2, Oostende.
215. Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel 4.
 Z.E.H. J. VAN BRABANT, Pastoor-Deken, H. Hartstraat 11, Berchem-Antw.
 Dr. R.C. VAN CAENEGHEM, Veurestraat, Afsnee (O.-VI).
 Mgr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
 Prof. Dr. Fr. VAN COETSEM, Naamsestwg. 174, Heverlee.
220. Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 56, St.-Niklaas-Waas.
 E.H. R. VAN DE MOORTELE, Koning Albertstraat 88, Eeklo.
 Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Inst. v. Kunstgeschiedenis, Rozier 11, Gent.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE, Prior E.E.P.P. Dominikanen, Kristina-
 straat 95, Oostende.
225. Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel (Antwerpen).
 Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 39, Leuven.
 Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
230. Prof. Dr. Fl. VANDER MUEREN, Capucienenvoer 50, Leuven.
 Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Prof. Dr. H.J. VAN DE WIJER, Leo Schreursvest 29, Leuven.
 Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem-Antwerpen.

- Dr. M. VAN DOREN, Kortrijksepoortstraat 10, Gent.
235. Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
 Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VANGASSEN, Stw. op Denderhoutem 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Brusselsteenweg 10, Londerzeel.
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
240. Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Pastoor-Deken, Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Schepterstraat 45, Elsene (Brussel).
 Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
 Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Oudergem-Brussel.
245. Lic. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 67, Gent.
 Lic. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel 3.
 Dr. O. VAN MULDER, A. Fauchillestraat 14, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. R. VANNESTE, Postbus 562, Elisabethstad (Belg. Kongo).
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
250. Prof. Dr. L. Van POTTELBERGH, V. Braeckmanl. 71, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Ukkel-Brussel.
 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouilletlaan 20, Heverlee-Leuven.
 Lic. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
255. Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Dr. J. VERBOVEN, Paul Lebrunstraat 19, Leuven.
 Prof. Dr. Fr. VERBRUGGEN, Postbus 2851, Elisabethstad (Belg. Kongo).
260. Lic. H. VERDIN, Ninooftse Steenweg 382, Anderlecht.
 Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 2, Oudenaarde.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee (Leuven).
 Dr. A. VERHULST, Victor Braeckmanlaan 41, St.-Amandsberg.
 Prof. Dr. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Rome.
265. Dr. P.J.H. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
 E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. Dra. I. VERTESEN, Isabellalei 95, Antwerpen.
 Drs. A.M.T. WELKENHUYSEN, Volhardingslaan 2, Heverlee.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 30, Bokrijk-Genk.
270. Z.E.P. Dr. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
 Lic. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. L. WILS, Hof-ter-Schrieklaan 62, Berchem-Antwerpen.
 Prof. Dr. A. WINDEKENS, Grensstraat, Kessel-Lo.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
275. Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.
 Mej. M. ZWAENEPOEL, Goudbloemstraat, Brussel 2.

BESTUUR

1959 - 1961

Erevoorzitter : Prof. Dr. A. CARNOY,*Voorzitter* : Prof. Dr. R. FONCKE,*Ondervoorzitters* : E.P. E. DE STRYCKER S.J., Dr. A. COSEMANS,

Prof. Dr. R. DEROLEZ,

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,*Penningmeester* : Dr. R. STERKENS.

